

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Η Μορφή του Σωκράτη στις Νεφέλες του Αριστοφάνη

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Μαρίας Δαλαμάγκα

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλοσοφίας-Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
Έτος Απόκτησης: 2010

Επιβλέπων Καθηγητής: Μαρκαντωνάτος Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής,
Πρόεδρος του Τμήματος Φιλολογίας, Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Συνεπιβλέποντες: Φουντουλάκης Ανδρέας, Αναπληρωτής Καθηγητής,
Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστημίου Κρήτης
Καραβάς Ορέστης, Λέκτορας Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Τμήματος Φιλολογίας,
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Καλαμάτα, Σεπτέμβριος 2015

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Η αρχαία κωμωδία	4
Η δομή της κωμωδίας	7
Ο Αριστοφάνης και το έργο του	7
Η πολιτική στράτευση του Αριστοφάνη	10
Ο Αριστοφάνης και ο κωμικός ήρωας	14
Η κωμική τέχνη του Αριστοφάνη	15
Η γλώσσα του Αριστοφάνη	21
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Αι διτταί Νεφέλαι	24
Η υπόθεση των Νεφελών	29
Ο κωμικός τύπος του διανοούμενου	32
Η διακωμώδηση της Σωκρατικής διδασκαλίας	35
Ο κεντρικός ήρωας της κωμωδίας	35
Ο αγώνας Λόγων	43
Η εκδίκηση του Στρεψιάδη	47
Η διακωμώδηση του Σωκράτη στις Νεφέλες	52
Στίχοι στους οποίους παρουσιάζεται ο Σωκράτης	54
Οι σοφιστές και ο Σωκράτης	69
Ο Σωκράτης της παράδοσης και των Νεφελών	75
Γιατί ο Αριστοφάνης επέλεξε το Σωκράτη	83
Ο τίτλος της κωμωδίας	95
Ηθική και κωμικότητα	99
Σκέψεις πάνω στις κρίσεις του Αριστοφάνη	103
Πηγές	109
Συμπέρασμα	114
Βιβλιογραφία	117

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον 5^ο αιώνα π.Χ. οι κωμικοί συγγραφείς των Αθηνών κήρυξαν με πάθος τον πόλεμο στο νέο πνεύμα που είχε αρχίσει να κυριεύει την πόλη, και προσπάθησαν να το εξοντώσουν γελοιοποιώντας το.

Ανάμεσά τους ο πιο διάσημος ήταν ο Αριστοφάνης, ο οποίος έζησε τον Πελοποννησιακό πόλεμο, την πτώση των Αθηνών και τις ανακατατάξεις των αρχών του 4^{ου} αιώνα. Σε όλη τη δημιουργική του πορεία (έγραψε κωμωδίες από το 427 ως το 386), προσπάθησε με τη φρόνηση και με το γέλιο να αντιμετωπίσει την κρίση την οποία έβλεπε και ζούσε, εκτιμώντας πως η σωτηρία των Αθηνών βρισκόταν στην πίστη προς τις αξίες του παρελθόντος και τις προγονικές αρετές.¹

Ο Αριστοφάνης ξαναπιάνει το θέμα που είχαν οι *Δαιταλῆς*, μα τη φορά αυτή με πάθος μεγαλύτερο. Εκεί το πρόβλημα των νέων ήταν πιο απλό· το χάλι τους βρισκόταν προπάντων στο ραχάτι και στο γλεντοκόπι, στην αγραμματοσύνη και στη φλυαρία. Εδώ οι *Νεφέλες* σημαδεύουν ένα πολύ πιο ολέθριο κακό: τη ροπή της νεολαίας για τις καινούριες φιλοσοφικές θεωρίες, γι' αυτές που κλονίζουν τα θεμέλια της θρησκείας, της οικογένειας, της δημοκρατίας και της ηθικής. Τον καιρό εκείνο είχαν ανέβει στην Αθήνα κάμποσες σχολές ανώτερης μόρφωσης, που τις περισσότερες τις διεύθυναν ξενοφερμένοι σοφιστές. Ο κωμικός μας δεν ήθελε να σατιρίσει καμιά συγκεκριμένη σχολή. Δε θεωρούσε υπεύθυνο το άλφα ή βήτα σύστημα, αλλά τη σύγχρονη μόρφωση γενικά.

Γι' αυτό λοιπόν διάλεξε το Σωκράτη. Αυτός ήταν ντόπιος, δικιά του σχολή δεν είχε, και στα μάτια της κοινής γνώμης δε βρισκόταν και τόσο μακριά απ' τους σοφιστές ή τους λογής αγύρτες της φιλοσοφίας.²

Ο Αριστοφάνης με την κωμωδία του *Νεφέλες* μας δίνει τη δυνατότητα να μελετήσουμε τη μορφή του Σωκράτη. Η παρούσα εργασία εστιάζεται στο μεν Α' κεφάλαιο γενικότερα στην αρχαία κωμωδία και στον Αριστοφάνη, στο δε Β' ειδικότερα στη μορφή του Σωκράτη, όπως σκιαγραφείται από τον ίδιο κωμωδιογράφο στο έργο του *Νεφέλες*.

¹Thiercy (2001) : σελ. 11

²Σολωμός (1990): σελ. 134-135

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΡΧΑΙΑ ΚΩΜΩΔΙΑ

Η αρχαία κωμωδία γεννήθηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα. Η κωμωδία από τη γέννησή της συνδέεται με τη λατρεία του Διονύσου. Όταν διαμορφώθηκε ως έντεχνο είδος, αποτέλεσε ένα μεγάλο βήμα πολιτικής και κοινωνικής κριτικής. Σατίριζε τα «κακώς κείμενα» της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής με άμεσους ή έμμεσους, αλλά ευδιάκριτους υπαινιγμούς σε πρόσωπα ή καταστάσεις.

Φυσικά, σε διαστολή από την τραγωδία, που είχε κατά κανόνα ένα ή περισσότερα θέματα ικανά να προβληματίσουν με το σοβαρό τόνο της το θεατρικό κοινό, η κωμωδία επεδίωκε την πρόκληση του γέλιου, τη δημιουργία εύθυμης ατμόσφαιρας στους θεατές, χωρίς πάντως αυτό να σημαίνει ότι περιοριζόταν σ' αυτό. Αντίθετα με τους τρόπους της προβλημάτιζε και αυτή τους θεατές.³

Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η αρχαία ελληνική κωμωδία ανθεί από το 486, χρονιά του πρώτου διαγωνισμού κωμωδίας, ως το 262, χρονολογία θανάτου του τελευταίου μεγάλου κωμωδιογράφου, του Φιλίμονα. Τη διαιρούν σε δύο ή τρεις περιόδους: την Αρχαία Κωμωδία, αυτήν του Αριστοφάνη, τη Νέα Κωμωδία, αυτήν του Μενάνδρου, και ίσως μια ενδιαφέρουσα περίοδο, από το θάνατο του Αριστοφάνη ως εκείνον του Μεγάλου Αλεξάνδρου, τη Μέση Κωμωδία. Πρόκειται για ένα σύνολο περίπου 1.500 κωμωδιών και πάνω από 200 κωμωδιογράφους, που μόνο τα ονόματα των πιο πολλών και τίτλοι μόνο των έργων τους διασώθηκαν. Η Αρχαία Κωμωδία, που διήρκεσε έναν αιώνα, αντιπροσωπεύεται από πάνω από 600 έργα, εκ των οποίων σώζονται μόνο πλήρεις κωμωδίες του Αριστοφάνη και χιλιάδες αποσπάσματα, που συχνά περιορίζονται σε μερικές λέξεις, αν όχι μόνο στον τίτλο.⁴

Η κωμωδία, όπως και η τραγωδία αφηγείται μια ιστορία. Αντί ωστόσο να αντλήσει τα θέματά της από το μύθο, τοποθετεί τη δράση της στην πιο σύγχρονη επικαιρότητα. Υπαινίσσεται ασταμάτητα σύγχρονα πρόσωπα και γεγονότα, στοιχείο που εμπόδιζε άλλωστε την επιβίωση αυτού του θεατρικού είδους, διότι το κωμικό

³Μαυρόπουλος (2008): σελ. 38

⁴Thiercy (2001) : σελ. 12

πεθαίνει, όταν ο υπαινιγμός παύει να είναι εμφανής. Τέλος, συνδέει το κοινό μ' ένα αχαλίνωτο πανηγύρι, που καθοδηγείται από αυτόν που ορίζει το παιχνίδι.⁵

Η αρχαία κωμωδία αποτελεί αθηναϊκό δημιούργημα. Αυτό το είδος, που γεννήθηκε στις αρχές του 5^{ου} αιώνα-οι πρώτες σωζόμενες καταγραφές κωμικών αγώνων ανάγονται στο 486 π.Χ., έσβησε με τον Αριστοφάνη και δεν φωτίζεται σήμερα παρά μόνο από τις εννιά κωμωδίες τις οποίες ο ποιητής αυτός συνέθεσε κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου: τους *Άχαρνες*, τους *Ίππης*, τις *Νεφέλες*, τους *Σφήκες*, την *Ειρήνη*, τους *Όρνιθες*, τη *Λυσιστράτη*, τις *Θεσμοφοριάζουσες* και τους *Βατράχους*. Από τους προηγούμενους ποιητές δεν απομένουν σήμερα παρά μόνο ονόματα- όπως του Μάγνητος, του Κρατίνου, του Κράτητος, του Φερεκράτη, του Φρυνίχου, του Ευπόλιδος-καθώς και κάποια αποσπάσματα άνισης αξίας. Τίποτε ωστόσο απ' όλα αυτά δεν ανάγεται πριν από το 450 π.Χ.

Όταν τον 4^ο αιώνα ο Αριστοτέλης αποπειράθηκε ν' αναπαραστήσει στην Ποιητική του την ιστορία του είδους, η καταγωγή της κωμωδίας είχε ήδη λησμονηθεί. Δεν είναι σε θέση να μας δώσει κάποια ακριβή πληροφορία: « Ποιος έφερε τα προσωπεία, τους προλόγους, τον αριθμό των ηθοποιών και κάθε είδους λεπτομέρεια αυτού του είδους είναι άγνωστο» (Ποιητική, 5, 1449b 4 κ.εξ.). Υποδεικνύει ωστόσο ότι η «κωμωδία γεννήθηκε με αυτοσχεδιασμούς», καθώς και ότι «προέρχεται από τους δημιουργούς των φαλλικών ασμάτων, τα οποία διατηρούνται ακόμα και σήμερα σε πολλές πόλεις» (4, 1449a 9).⁶

Η αρχαία κωμωδία δεν ενδιαφέρεται να δημιουργήσει δραματική ψευδαίσθηση: Για να προκληθεί γέλιο, όλα τα μέσα είναι θεμιτά. Όλη η Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρελαύνει μέσα από πειράγματα, προς τέρψη του κοινού. Πρέπει μήπως πίσω από τη σάτιρα ν' αναζητηθεί κάποιο «πολιτικό μήνυμα;» Πολλοί έχουν αυτή την άποψη. Θέλησαν επίσης να δουν τον Αριστοφάνη άλλοτε ως έναν συντηρητικό στην υπηρεσία των ολιγαρχικών φατριών (A. Couat, *Aristophane et l' ancienne comedie attique*. Paris. 1889), άλλοτε ως έναν εκπρόσωπο των δημοκρατικών αγροτών που αντιτίθεται στους ολιγαρχικούς (M. Croiset, *Aristophane et les partis a Athenes*, Paris 1906). Για τον G.Murray, ο Αριστοφάνης είναι ένας ασυμβίβαστος ειρηνιστής (Aristophanes, *A Study*, Oxford, 1933). Από την πλευρά μας πιστεύουμε ότι δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ποιητής ως το φερέφωνο μιας δεδομένης πολιτικής θέσης. Το κωμικό αρκεί για να επιβάλλει το χλευασμό των προσώπων της πρώτης γραμμής.

⁵Said., Trede., Boulluec, (2001) : σελ. 220

⁶Said., Trede., Boulluec, (2001) : σελ. 213-214

Λαμβάνει αφορμή από την επικαιρότητα για να ψέξει, στο όνομα του παλιού καλού καιρού, αυτούς που δίνουν την εντύπωση ότι συνωμοτούν εναντίον της ευτυχίας των πολλών. Μαστιγώνει αυτούς που κυβερνούν, τις διασημότητες της στιγμής ή τις γυναίκες. Κάνει κατάχρηση χτυπητών λέξεων, της εύκολης φάρσας, της αισχρής χειρονομίας: αυτές είναι ορισμένες από τις απολαύσεις του θεάτρου.⁷

Η Αρχαία Κωμωδία παρουσιάζει παραδοσιακές θέσεις, συνδεδεμένες με τις απαιτήσεις του κωμικού είδους: παραδοξολογίες, υπερβολές, ειρωνεία, πνευματώδη αστεία άσχετα με την υπόθεση, χοντροκομμένα αστεία, πράγματα που εξάλλου συναντάμε σε όλα τα σατιρικά θεάματα, τα οποία εξ ορισμού έχουν για στόχο το καθεστώς εξουσίας (τουλάχιστον όταν υπάρχει ανοχή στην ελευθερία της έκφρασης). Παίρνοντάς τες κατά γράμμα διακινδυνεύουμε να καταλήξουμε σε συχνά λανθασμένα συμπεράσματα. Πολλές φορές ο Αριστοφάνης χειρίζεται με τη μεγαλύτερη σοβαρότητα τα ελαφρά θέματα και με ελαφρότητα τα σοβαρά. Ας μην ξεχνάμε επίσης πως οι γιορτές αυτές αποσκοπούσαν και στο να μπορέσουν να ξεχάσουν οι θεατές τη σκοτεινή πραγματικότητα των συνεπειών του πολέμου, με μια ατέλειωτη σειρά θανάτων, λιμών και επιδημιών.⁸

Η αρχαία αττική κωμωδία είναι ένα ανακάτωμα φάρσας και σάτιρας, σάτιρας φανερά ή σκεπασμένα προσωπικής. Ο ποιητής δεν παρουσιάζει στη σκηνή ανθρώπινους τύπους, όπως κάνει η νέα κωμωδία, αλλά κατονομάζει (λ.χ. τον Σωκράτη, τον Αλκιβιάδη, τον Ευριπίδη). Τους ανθρώπους αυτούς τους χλευάζει για την καταγωγή τους, για τη σωματική τους διάπλαση, για τη δημόσια ή την ιδιωτική τους ζωή, για τα ελαττώματά τους. Είναι η πομπεία των διονυσιακών εορτών εγκατεστημένη στο θέατρο της πόλεως.

Οι τολμηρές προσωπικές επιθέσεις της προκάλεσαν πολλές φορές διαμαρτυρίες. Οι αρχές της πόλεως συγκινήθηκαν και εισηγήθηκαν περιορισμούς. Το 440 ψηφίστηκε νόμος που απαγόρευε να διακωμωδούνται ονομαστικά πρόσωπα που ζούσαν («το όνομαστί κωμωδεῖν») και η απαγόρευση ανανεώθηκε το 415. Τα μέτρα όμως δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα, γιατί ο Αθηναίος που στην εκκλησία του δήμου ψήφιζε τις προτάσεις των αρχόντων, χειροκροτούσε στο θέατρο τα έργα που τις παραβίαζαν.⁹

⁷Said., Trede., Boulluec, (2001) : σελ. 221

⁸Thiercy (2001) : σελ. 51-52

⁹Γεωργοπαπαδακος (1992) : σελ. 141

Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ

Η δομή της κωμωδίας δε διαφέρει ουσιαστικά από τη δομή της τραγωδίας. Τα «κατά ποσόν» μέρη από τα οποία αποτελείται δείχνουν τη μεγάλη συμβολή της δεύτερης στη διαμόρφωση της πρώτης. Έτσι, τα «κατά ποσόν» μέρη της κωμωδίας είναι:

Ο Πρόλογος.

Η Πάροδος, όπου παίρνουν μέρος και ο Χορός, ως σύνολο ή κατά ημιχόρια ή με τον κορυφαίο του, και οι υποκριτές.

Διαλογικές σκηνές, που αντιστοιχούν στα Επεισόδια της τραγωδίας. Μέσα σ' αυτές εντάσσεται ο λεγόμενος *Άγών λόγων*, όπου δύο πρόσωπα αντιπαραθέτουν τις απόψεις τους και επιχειρούν να πείσουν το συνομιλητή τους για την ορθότητα των επιχειρημάτων τους (στην κωμωδία που εξετάζουμε ο *Άγών λόγων* γίνεται μεταξύ του Δίκαιου και του Άδικου Λόγου).

Τα Χορικά, που αντιστοιχούν στα Στάσιμα της τραγωδίας. Σ' αυτά εντάσσεται και η λεγόμενη *Παράβασις*, στην οποία ο Χορός απευθύνεται στους θεατές και εκφράζει τις απόψεις του για διάφορα θέματα σ' αυτούς. Στην *Παράβασιν των Νεφελῶν*, που αρχίζει στο στίχο 510, ο Χορός επαινεί την τέχνη του ποιητή και εξαίρει την ποιότητα του συγκεκριμένου έργου, διατυπώνει τα παράπονά του για προηγούμενη άδικη κρίση και κρίνει άλλους κωμικούς της εποχής του.

Η Έξοδος, στην οποία δίνεται μια λύση στο δράμα και αποκαθίσταται η αλήθεια και η ισορροπία που είχε διασαλευτεί από τις επιλογές των προσώπων του έργου.¹⁰

Ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ

Ο Αριστοφάνης γεννήθηκε γύρω στα 445 π.Χ. στο «δήμο» Κυδαθίναιο της Αθήνας. Μας λείπουν άμεσα βιογραφικά στοιχεία για τον ποιητή. Ο Αριστοφάνης γεννήθηκε στην ευτυχημένη ειρηνική πόλη του Περικλή στα χρόνια που άρχισε η οικοδόμηση του Παρθενώνα.

Ξέρουμε ότι στα 427, πολύ νέος ακόμα, έδωσε να παρασταθεί το πρώτο του έργο. Έτσι αν ορίσουμε το 445 σαν έτος της γέννησής του, πετυχαίνουμε περίπου το σωστό. Λίγα έχουμε να πούμε για τη ζωή του. Όταν στους *Άχαρνῆς* (653) κοροϊδεύει

¹⁰Μύρης (2008) : σελ. 41-42

τους Σπαρτιάτες ότι ζητούσαν την Αίγινα, γιατί ήθελαν να τον απαγάγουν, πρέπει να υποθέσουμε ότι μάλλον είχε κτήματα στο νησί. Αυτό μπορεί να σχετίζεται με το διώξιμο των Αιγινήτων και την εγκατάσταση Αθηναίων κληρούχων στα 431. Οι λιγοστές πληροφορίες που έχουμε μας δίνουν κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία: ότι στα 427, πολύ νέος ακόμη, έδωσε να παρασταθεί η πρώτη κωμωδία του και ότι τα σωζόμενα έργα του παίχτηκαν στο χρονικό διάστημα 425-388 π.Χ.¹¹

Ο Αριστοφάνης γεννήθηκε την εποχή που άρχιζε η οικοδόμηση του Παρθενώνα και που ο Πλειστώναξ εισέβαλε στην Αττική. Απέκτησε τρεις γιους: το Φίλιππο, τον Αραρότα και το Νικόστρατο (ή Φιλέταιρο). Ο Αραρώς έγινε με τη σειρά του κωμωδιογράφος και ανέβασε τα τελευταία έργα του Αριστοφάνη. Εκτός από τα λίγα αυτά στοιχεία, δεν ξέρουμε πολλά πράγματα για τη ζωή του Αριστοφάνη. Μόνο πως ήταν φαλακρός από νέος και πως προς το τέλος της ζωής του έγινε πρύτανης (δηλαδή μέλος της Βουλής των Πεντακοσίων).¹²

Ο Αριστοφάνης κατά τη νεαρή ηλικία του έζησε την πολιτιστική και πολιτική άνθηση της Αθήνας υπό τον Περικλή. Η ζωή του αρχινημένη στο τέλος της λεγόμενης «λαμπρής πεντηκονταετίας» (που έχει ως συμβατικά όριά της το τέλος των περσικών πολέμων και την αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου), κύλησε στη διάρκεια του μεγάλου εμφυλίου πολέμου της ελληνικής αρχαιότητας ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη και στη διάρκεια νέου εμφυλίου πολέμου με αντιστροφή των συμμαχιών (οι προηγουμένως σύμμαχοι της Σπάρτης Θήβα και Κόρινθος μαζί με την Αθήνα και το Άργος συγκρούστηκαν με τη Σπάρτη).

Δεν ταξίδεψε ποτέ έξω από την Αθήνα. Η συγγραφική δραστηριότητά του, που άρχισε το 427 και συνεχίστηκε ως το 388, ήταν πολύ παραγωγική. Το θέατρό του είναι ουσιαστικά σύγχρονο με τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404). Κατά τη διάρκεια αυτής της μακρόχρονης περιόδου έγραψε περισσότερες από σαράντα κωμωδίες. Από αυτές μας σώζονται έντεκα: οι *Άχαρνες*, οι *Ιππής*, οι *Νεφέλες*, οι *Σφήκες*, η *Ειρήνη*, οι *Όρνιθες*, η *Λυσιστράτη*, οι *Θεσμοφοριάζουσες*, οι *Βάτραχοι*, οι *Εκκλησιάζουσες*, ο *Πλοῦτος*.¹³

Τη διάσωση ένδεκα δραμάτων από το έργο του Αριστοφάνη τη χρωστούμε όχι στο ότι εκτιμήθηκε σωστά η ικανότητα του, αλλά στους Αττικιστές, που υπερβολικά

¹¹Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 45

¹²Thiercy (2001): σελ. 13-14

¹³Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 45- 46

λογάριαζαν την κωμωδία του σαν την πιο καθαρή πηγή για την αρχαία αττική διάλεκτο.¹⁴

Ήταν μόλις είκοσι ετών, όταν έγραψε το πρώτο του έργο. Το τελευταίο το οποίο έχει σωθεί, ο *Πλοῦτος*, ανάγεται στα 388 π.Χ. και πιστεύεται ότι ο ποιητής πέθανε λίγο αργότερα. Ύστερα από αυτό όμως έγραψε ακόμα τον *Κώκαλο* και τον *Αίολοσίκωνα*, που τα ανέβασε ο γιος του ο Αραρώς που και αυτός άλλωστε ήταν κωμικός ποιητής, όπως ακόμα άλλοι δύο γιοι του Αριστοφάνη. Μπορούμε λοιπόν το θάνατο του ποιητή να τον τοποθετήσουμε στη δεκαετία 390-380, δεν είναι δυνατό όμως να τον ορίσουμε ακριβέστερα μέσα σ' αυτήν.¹⁵

Ο κόσμος που ακούραστα καταγγέλλει είναι ο κόσμος του πολέμου με τις ερημωμένες εξοχές, την αθλιότητα και τον πληθυσμό συνωστισμένο μέσα στα τείχη, ξεγελασμένο και εξαθλιωμένο. Από την άποψη αυτή ακόμα και οι πιο δροσερές ζωγραφιές του και οι πιο εύθυμες είναι πάντοτε ο αντίποδας αυτού του Πελοποννησιακού πολέμου, του οποίου την ανέλιξη ακολούθησε η ζωή και το έργο του.¹⁶

Ως καθιερωμένος κωμωδιογράφος αναγκάστηκε να γνωρίσει τη διάβρωση του εδάφους, το οποίο εξέθρεψε το λογοτεχνικό είδος που διακονούσε, την παρακμή, δηλαδή, της αθηναϊκής δημοκρατίας υπό τους διαδόχους του Περικλή κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου έως την οριστική κατάρρευση της πόλης το έτος 404 π.Χ.¹⁷

Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη είναι πάνω απ' όλα δημιουργίες μιας ελεύθερης φαντασίας. Όλες οι κωμωδίες του Αριστοφάνη έχουν άμεση σχέση με την καταθλιπτική επικαιρότητα και με τα γεγονότα ή με τα προβλήματα, όμως δεν μένουν εντοπισμένες και περιορισμένες μόνο στο επίκαιρο. Προχωρούν πέρα απ' αυτό και γενικεύουν και δημιουργούν σύμβολα. Τα έργα του ήταν δυσκολονόητα έξω από τον τόπο του και μακριά από τη στιγμή εκείνη όπου γεννήθηκαν.¹⁸

¹⁴Lesky (1981) : σελ. 594

¹⁵Lesky (1981) : σελ. 593

¹⁶Romilly(1988): σελ. 142-143

¹⁷Zimmermann (2009): σελ. 75-76

¹⁸Τοπούζης (1976) : σελ. 29

Η πολιτική στράτευση του Αριστοφάνη

Για το πόσο ζωντανή ήταν η σχέση του με την πολιτική και φιλολογική ζωή της εποχής του, μιλά η κάθε μια από τις κωμωδίες του, καθώς και για το πόσο οικείο του ήταν οι μεγάλοι ποιητές του λαού του. Δεν έχουμε όμως κανένα στήριγμα, για να τον εντάξουμε σ' ένα ορισμένο κόμμα. Η πολιτική σάτιρα ζει φυσικά σαν αντιπολίτευση προς την παράταξη που κυβερνά, και καθήκον της είναι να δείχνει τις αδυναμίες της κυβέρνησης. Αν μπει στην υπηρεσία της, τότε εκφυλίζεται σε απλή προπαγάνδα.

Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη πέφτουν στο μεγαλύτερό τους μέρος σε μια εποχή που η αρμογή της αθηναϊκής δημοκρατίας είχε γίνει εύθραυστη από τον πόλεμο και τις εσωτερικές ελλείψεις. Εδώ έβαλε σε ενέργεια ο Αριστοφάνης τα όπλα της κοροϊδίας του. Ούτε συζήτηση ότι βασικά ήταν εχθρός της δημοκρατίας. Οπωσδήποτε δεν θέλουμε να πούμε με αυτό ότι οι γνώμες του ποιητή για τα προβλήματα της εποχής του εξαρτιόνταν μόνο από ένα είδος μηχανικότητας της αντιπολιτευτικής του στάσης.

Ο Αριστοφάνης μπορούσε να βάζει το επίμαχο και το επικίνδυνο σε τόσο εκτυφλωτικό φως, μόνο γιατί ο ίδιος μέσα σε όλη τη γύρω ραγδαία εξέλιξη διατήρησε μια άγρυπνη αίσθηση για τις δυνάμεις της παράδοσης και της συντήρησης, που στη ζωή των ανθρώπων και των λαών είναι άλλο τόσο αναγκαίες όπως και οι άλλες που βλέπουν προς το μέλλον. Η συμμετοχή του ποιητή στη δημόσια ζωή μαρτυρείται από μια επιγραφή του πρώιμου 4^{ου} αιώνα (IG,II/III,2. εκδ.1740), που αναφέρει πρύτανη τον Αριστοφάνη τον Κυδαθηναϊέα.¹⁹

Τον 5^ο αιώνα π.Χ. οι κωμικοί συγγραφείς των Αθηνών κήρυξαν με πάθος τον πόλεμο στο νέο πνεύμα που είχε αρχίσει να κυριεύει την πόλη, και προσπάθησαν να το εξοντώσουν γελοιοποιώντας το. Ανάμεσά τους ο πιο διάσημος ήταν ο Αριστοφάνης, ο οποίος έζησε τον Πελοποννησιακό πόλεμο, την πτώση των Αθηνών και τις ανακατατάξεις των αρχών του 4^{ου} αιώνα.

Σε όλη τη δημιουργική του πορεία (έγραψε κωμωδίες από το 427 ως το 386), προσπάθησε με τη φρόνηση και με το γέλιο να αντιμετωπίσει την κρίση την οποία έβλεπε και ζούσε, εκτιμώντας πως η σωτηρία των Αθηνών βρισκόταν στην πίστη προς τις αξίες του παρελθόντος και τις προγονικές αρετές. Και δεν είχε άδικο, αν σκεφτούμε τους πολιτικούς αρχηγούς που διαδέχθηκαν τον Περικλή. Οι συμφορές

¹⁹Lesky (1981) : σελ. 593

από τον πόλεμο, το λοιμό, τους συκοφάντες και τους πολιτικούς, ο εκφυλισμός του πολιτικού και ηθικού αισθήματος των Αθηναίων, η γενικευμένη φτώχεια ενός πληθυσμού εξαθλιωμένου, όλα αυτά βάραιναν την ψυχή των Αθηναίων.

Ο Αριστοφάνης ανέλαβε να κάνει τους συγχρόνους του να ευθυμήσουν με κωμωδίες των οποίων τα βασικά συστατικά ήταν αυτοί οι ίδιοι, μαζί με τους ηγέτες της εποχής. Τα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα, οι ιδέες και τα ήθη, οι ποιητικοί και ορχηστρικοί νεοτερισμοί, όλα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της εποχής αποδείχθηκαν μια ανεξάντλητη πηγή για υπονοούμενα και αστεϊσμούς παντός είδους και δημιούργησαν ένα κωμικό έργο απaráμιλλο.

Σίγουρα αυτός είναι και ο λόγος που ο Πλάτωνας, παρά τη μνησικακία του για τον Αριστοφάνη εξαιτίας του ρόλου που του αποδίδει στις *Νεφέλες* για την καταδίκη του Σωκράτη (πράγμα εξαιρετικά αμφίβολο), του έδωσε στο *Συμπόσιό* του το ρόλο του εκπροσώπου της κωμωδίας, δείχνοντας έτσι την ανωτερότητα του Αριστοφάνη επί των ανταγωνιστών του και προδικάζοντας την κρίση των επερχόμενων γενεών.²⁰

Ο Αριστοφάνης ρίχτηκε από μικρός με πάθος στην πολιτική ζωή της εποχής του και, κατά τη διάρκεια της μακράς σταδιοδρομίας του, υπήρξε μάρτυρας όλων των ανακατατάξεων: συνέπειες του ιμπεριαλισμού της δημοκρατίας του Περικλή, Πελοποννησιακός Πόλεμος, δεσποτική εξουσία των δημαγωγών, τυραννία και τρομοκρατία των Τριάκοντα, εμφύλιος πόλεμος που οδήγησε σε ανατροπή των Τριάκοντα και συμφιλίωση των παρατάξεων. Πάντοτε επέκρινε ό, τι του φαινόταν πως έβλαπτε την ειρήνη, την πρόοδο της πόλης και την ευτυχία των Ελλήνων. Ο Αριστοφάνης εμφανίζεται ως υπερασπιστής του λαού, που είναι θύμα υπερβάσεων εξουσίας, όπως οι σύμμαχοι των Αθηνών, που ασφυκτιούν υπό το βάρος των αβάστακτων φόρων, που τους επιβάλλουν οι διεφθαρμένοι δημαγωγοί.

Ο λαός, όντας άστατος, έχει μερίδιο ευθύνης σ' αυτή την κατάσταση, ενώ ταυτόχρονα είναι δύσπιστος απέναντι στους κυβερνήτες που ο ίδιος επέλεξε: «Έχω, ωστόσο, κάθε λόγο να ανησυχώ, γιατί γνωρίζω καλά τη συμπεριφορά των ανθρώπων της υπαίθρου: εκστασιάζονται μόλις ο πρώτος τυχόν τσαρλατάνος πλέξει το εγκώμιο το δικό τους και της πόλης, είτε το αξίζουν είτε όχι. Και δεν παίρνουν είδηση ότι τους εκμεταλλεύεται! Αλλά ξέρω και τη νοοτροπία των γερόντων μας: μια μόνο σκέψη έχουν, να καταδικάσουν με τις ψήφους τους» (Αχαρνής, στ.370-376). Δε βασιλεύει λοιπόν ο λαός, αλλά αυτοί τους οποίους αφήνει να τον χρησιμοποιούν».

²⁰Thiercy (2001): σελ. 11-12

Στην πραγματικότητα, το δημοκρατικό πολίτευμα ήταν μάλλον αριστοκρατικό: «Το πολίτευμα της Αθήνας ήταν θεωρητικά δημοκρατικό, στην πραγματικότητα όμως, σιγά σιγά, γινόταν εξουσία που την ασκούσε ο πρώτος πολίτης» λέει ο Θουκυδίδης αναφερόμενος στον Περικλή (II,65). Συναντάμε διαρκώς την αντίθεση ανάμεσα στην αριστοκρατική και στη δημοκρατική παράταξη στη λυσσαλέα πάλη τους για την εξουσία.

Ο Αριστοφάνης δεν είναι πάντως αδιάφορος και απέναντι στις οικονομικές συνθήκες. Αυτό φαίνεται καθαρά στους *Σφήκες*, όπου γινόμαστε μάρτυρες μιας πραγματικής τεχνοκρατικής συζήτησης πάνω στα έσοδα του κράτους και στην κακή ανακατανομή του πλούτου, ενώ αυτή η ευημερία και η ισχύς οφείλονται στο λαό, και ιδιαίτερα στους αγρότες. Ο πόλεμος όμως διαρκεί και η Αθήνα πρέπει να δείξει ομοψυχία, ώστε να τελειώσει ο ιμπεριαλισμός της μητρόπολης και η διένεξη. Το 411, η *Λυσιστράτη* εκθέτει ένα πρόγραμμα ελευθερίας και δικαιοσύνης.²¹

Ο Αριστοφάνης με το ποιητικό έργο του ασκεί αντιπολιτευτικό έργο απέναντι στους κρατούντες της εποχής του. Από κοινωνικοπολιτική άποψη ήταν ενταγμένος στην κοινωνική ομάδα των μικροκτηματιών και μικροτεχνιτών της εποχής του, που δοκιμάζονταν πολύ από τις συνέπειες του Πελοποννησιακού πολέμου και επιθυμούσαν τον τερματισμό της ασύμφορης εμφύλιας διαμάχης. Αντιτασσόταν σε στρατιωτικούς και πολιτικούς (στο Λάμαχο, στον Κλέωνα και στους άλλους) που η φιλοπόλεμη διάθεση και τακτική τους αντιστρατεύονταν τα συμφέροντα της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκε ο ποιητής. Ήταν φύση συντηρητική και είδε με προκατάληψη τα φιλοσοφικά σκιρτήματα της εποχής του φτάνοντας ως το σημείο να ταυτίσει, αβάσιμα, το Σωκράτη με τους σοφιστές και να δει στο έργο του Ευριπίδη θέσεις ανατρεπτικές θεσμών και ιδεών που εκτιμούσε.²²

Ασφαλώς εχθρευόταν με πάθος τους δημαγωγούς και τον πόλεμο. Ασφαλώς δεν συμπαθούσε ούτε τη χρυσή νεολαία με τον αμοραλισμό της ούτε τη νέα φιλοσοφία με τις δεξιοτεχνίες της ούτε τη νέα τέχνη με την ελευθεριότητά της. Αφηνε όμως επίσης να τον οδηγήσει η επιθυμία να γίνει διασκεδαστικός, δίνοντας αυτή την εξήγηση για τον πόλεμο, γιατί αυτή εξυπηρετούσε το στόχο του, απλουστεύοντας, περιπαίζοντας και κοροϊδεύοντας τόσο περισσότερο τον Ευριπίδη όσο τον γνώριζε στην εντέλεια.

Ένα στοιχείο τουλάχιστον φαίνεται πάντα να του είναι προσφιλές, ανεξάρτητα από τις καταστάσεις και από τις ευκαιρίες που του έδινε να γίνει διασκεδαστικός:

²¹Thiercy (2001): σελ. 52-54

²²Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 49

είναι η αγάπη του για τον χωρικό της Αττικής και για την απλή του ζωή και ο μεγάλος του οίκτος για το ρόλο του θύματος που του επιφλασσόταν, προπάντων σε καιρό πολέμου. Η ειρήνη που αγαπά ο Αριστοφάνης είναι η ειρήνη της ξανακερδισμένης υπαίθρου και των συγκεκριμένων απολαύσεων.

Ο κόσμος που ακούραστα καταγγέλλει είναι ο κόσμος του πολέμου με τις ερημωμένες εξοχές, την αθλιότητα και τον πληθυσμό συνωστισμένο μέσα στα τείχη, ξεγελασμένο και εξαθλιωμένο. Από την άποψη αυτή ακόμα και οι πιο δροσερές ζωγραφιές του και οι πιο εύθυμες είναι πάντοτε ο αντίποδας αυτού του Πελοποννησιακού πολέμου, του οποίου την ανέλιξη ακολούθησε η ζωή και το έργο του. Από τα 44 έργα του, τα 40 γράφτηκαν όλα στη διάρκεια του πολέμου.

Και άλλοι κωμικοί ποιητές, σύγχρονοι του Αριστοφάνη, ήταν εκείνη την εποχή, διάσημοι και καμιά φορά τον ξεπέρασαν. Μεταξύ αυτών ο Φρύνιχος, συγγραφέας έργων όπως ο *Μονότροπος*, οι *Σάτυροι*, οι *Μουσαι* (στις οποίες γινόταν, όπως και στους *Βατράχους*, διαγωνισμός μεταξύ ποιητών). Πιο αξιομνημόνευτος όμως είναι ο Εύπολις με τον οποίο ο Αριστοφάνης είχε συνδεθεί με φιλία πριν από τη διάστασή τους που μνημονεύεται στις *Νεφέλες*. Όπως και ο Αριστοφάνης, ο Εύπολις είχε την πρόθεση να θέσει την τέχνη του στην υπηρεσία της πολιτικής ζωής της Αθήνας. Γνωρίζουμε ότι μερικές φορές επιτέθηκε στον Περικλή, φαίνεται όμως πως ήταν λιγότερο φιλειρηνικός από τον Αριστοφάνη. Αντίθετα, όπως εκείνος, επιτέθηκε κατά του Κλέωνος, κατά του Υπερβόλου (*Χρυσούν γένος*, *Μαρικᾶς*). Όπως εκείνος, πάντοτε υπερασπίστηκε τα δίκαια των πόλεων που η Αθήνα μεταχειρίστηκε σκληρά (*Πόλεις*). Όπως εκείνος, τέλος, έδειξε στο τελευταίο έργο του (*Δῆμοι*) μια κάθοδο στον Άδη αναζητώντας εκεί τις αξίες του παρελθόντος ενσαρκωμένες σε μεγάλους αθηναίους άνδρες.

Αυτή η τόσο αποφασιστική στράτευση ξαναβρίσκεται στον Πλάτωνα τον κωμικό, του οποίου οι κωμωδίες φέρουν κάποτε ως τίτλο τα ονόματα των δημαγωγών (*Υπερβόλος*, *Κλεοφῶν*). Πρόκειται λοιπόν σαφώς για σημάδι των καιρών. Αντιστοιχεί προς την έντονη πολιτική ζωή της εποχής του πολέμου και φαίνεται να αμβλύνεται ήδη από τα πρώτα χρόνια του επόμενου αιώνα. Στο εξής η κωμωδία, η λεγόμενη Μέση (με συγγραφείς όπως ο Αντιφάνης ή ο Αλέξις από τους Θουρίους), η Νέα Κωμωδία κατόπιν (με τον Μένανδρο) έμελλε να παραχωρήσει την πολιτική στους ρήτορες, για να εξελιχθεί όλο και περισσότερο προς την κωμωδία ίντριγκας ή την απεικόνιση χαρακτήρων. Η κωμωδία κατά το πρότυπο του Αριστοφάνη φαίνεται να

είχε συνδεθεί, όπως και η τραγωδία, με την πολιτική άνθηση της Αθήνας. Μετά την παρακμή της ούτε η μια ούτε η άλλη επέζησαν.²³

Ο Αριστοφάνης και ο κωμικός ήρωας

Τα πρώτα χρόνια της ζωής του Αριστοφάνη πέρασαν μέσα σε ειρηνικό περιβάλλον. Η πνευματική παραγωγή των Αθηνών βρισκόταν στο απόγειό της. Ο Αισχύλος πέθανε το 460, ενώ ο Σοφοκλής βρισκόταν στην περίοδο της ακμής του και ο Ευριπίδης άρχισε να γράφει τις πρώτες του τραγωδίες. Είναι η εποχή που οι σοφιστές διακηρύσσουν τις ιδέες τους και συζητούν με το Σωκράτη. Στην πολιτική σκηνή δέσποζε η προσωπικότητα του Περικλή, ενώ στην Ακρόπολη είχαν στηθεί τα πρώτα λαμπρά μνημεία του πολιτισμού. Στην Αγορά οι συζητήσεις ήταν υψηλού πνευματικού επιπέδου και είχαν ήδη γραφτεί μερικά από τα μεγαλύτερα έργα της παγκόσμιας λογοτεχνίας.

Όταν ο Αριστοφάνης αρχίζει να γράφει τα έργα του, η Αθηναϊκή Δημοκρατία έχει αρχίσει να κλυδωνίζεται από το φοβερό Πελοποννησιακό πόλεμο. Ο ποιητής θα εναντιωθεί σε κάθε νεοτερισμό, θα υπερασπιστεί την αρχαία παιδεία και τα παλαιά ιδανικά και θα εργαστεί υπέρ της ειρήνης.

Η ελευθερία που παρείχε στους κωμικούς ποιητές η Δημοκρατία τους έδινε το δικαίωμα να διακωμωδούν ελεύθερα όποιον ήθελαν, χωρίς φόβο. Από τη δηκτική αυτή σάτιρα δε γλίτωσε ούτε ο ίδιος ο Περικλής. Ο νόμος με τον οποίο προσπάθησαν οι πολιτικοί να περιορίσουν την προσωπική σάτιρα, το 440 και το 415 π.Χ., φαίνεται πως ουσιαστικά δε λειτούργησε.

Η ποίηση του Αριστοφάνη κυριάρχησε στην κωμική σκηνή για μισό περίπου αιώνα. Μετά την είσοδο του Λυσάνδρου στην Αθήνα το 404 π.Χ. ο ποιητής αναγκάστηκε να περιορίσει την σάτιρά του και τα πολιτικά σκώμματα. Οι δύο τελευταίες κωμωδίες του ανήκουν ήδη στη λεγόμενη Μέση Κωμωδία.

Ο κωμικός ποιητής πίστευε πως με τη σάτιρά του θα βελτιώσει τα κακώς κείμενα, θα προφυλάξει την πόλη από άστοχες επιλογές και θα βοηθήσει τους συμπατριώτες του να γίνουν καλύτεροι. Ο ρόλος της κωμωδίας είναι παιδαγωγικός και οι συμβουλές που δίνει ο χορός είναι σοφές: *τόν ἱερόν χορόν δίκαιόν ἐστι χρηστά τῇ πόλει ξυμπαραινεῖν καί διδάσκειν.*

²³Romilly (1988) : σελ. 142-143

Ο πρωταρχικός σκοπός του Αριστοφάνη είναι να προκαλέσει το αβίαστο γέλιο των θεατών, να τους διασκεδάσει και να κερδίσει έτσι το πρώτο βραβείο, αλλά δεν ξεχνά ότι ο ποιητής είναι και δάσκαλος. Η πραγματική ποίηση αποβλέπει στη μόρφωση και στην παιδεία του ατόμου. Στους *Βατράχους*, όταν ο Αισχύλος ρωτά για ποιο λόγο είναι ανάγκη να θαυμάζει κανείς τον ποιητή, ο Ευριπίδης απαντά: *Δεξιότητος καί νουθεσίας, ὅτι βελτίους τε ποιοῦμεν τούς ἀνθρώπους ἐν ταῖς πόλεσιν*²⁴· τολμά λοιπόν να πει αυτό που είναι δίκαιο για την πόλη (Άχαρνῆς, στ. 665).

Αποδοκιμάζει την αδιαλλαξία της δημοκρατίας, όταν δε θέλει να χρησιμοποιήσει τους έντιμους πολίτες. Σατιρίζει πρόσωπα και καταστάσεις, ελέγχει και καυτηριάζει τους ισχυρούς πολιτικούς της εποχής του. Παίρνει θέση μπροστά σε όλα τα κοινωνικά, θρησκευτικά και ηθικά προβλήματα. Διδάσκει, διασύρει, διακωμωδεί, αλλά κυρίως καυτηριάζει τα ήθη με το γέλιο. Ο Αριστοφάνης εκφράζει τον πόνο του έντιμου Αθηναίου πολίτη που μάχεται ενάντια στον ξεπεσμό της Δημοκρατίας.

Ο Αριστοφάνης υμνεί τις παλιές παραδόσεις και την αρχαία παιδεία. Εγκωμιάζει τον απλό αγρότη και τις φυσικές χαρές της ζωής. Όταν δεν κατορθώνει να βρει την επιδιωκόμενη ευτυχία, χρησιμοποιεί τη φαντασία του και πετυχαίνει να απελευθερωθεί από τη δυσάρεστη πραγματικότητα.²⁴

Η Αθηναϊκή Πολιτεία τίμησε τον Αριστοφάνη για την προσφορά του και τον στεφάνωσε με ένα κλαδί ελιάς, το 405. Ακόμη και ο Πλάτων, που αντιπαθούσε την κωμωδία και καταδίκασε τη «θεατροκρατία», όπως έλεγε, τίμησε τον ποιητή μας. Στο τέλος του *Συμποσίου*, όταν πια όλοι έχουν αποκοιμηθεί, συνεχίζουν να συζητούν για τη δραματική ποίηση μόνο ο Σωκράτης, ο Αγάθων και ο Αριστοφάνης. Μετά το θάνατο του ποιητή, το 385 π.Χ., λέγεται ότι ο Πλάτων του αφιέρωσε ένα ωραιότατο επίγραμμα: *Αἱ Χάριτες τέμενός τι λαβεῖν ὄπερ οὐχί πεσεῖται ζητοῦσαι ψυχὴν ἠῶρον Αἰριστοφάνους*.

Η κωμική τέχνη του Αριστοφάνη

Κάποιες κωμωδίες του Αριστοφάνη, ωστόσο, έχουν περάσει με επιτυχία τη δοκιμασία του χρόνου: από τα 44 έργα που του αποδίδονται, σώζεται μέχρι σήμερα το ένα τέταρτο του έργου του, ποσοστό πολύ μεγαλύτερο από αντίστοιχο των τραγικών. Αυτό το γεγονός είναι πολύ περίεργο, γιατί μεταξύ των λογοτεχνικών

²⁴Παππάς (1996) : σελ. 60-61

έργων οι κωμωδίες είναι το είδος εκείνο που εξαφανίζεται γρηγορότερα: συνήθως πεθαίνουν μαζί με την εποχή την οποία σατιρίζουν. Και τα έργα του Αριστοφάνη είναι οι αρχαιότερες κωμωδίες που έχουν διασωθεί, ενώ το είδος στο οποίο ανήκουν, η Αρχαία Κωμωδία, πέθανε χωρίς άμεσους απόγονους.

Επιπλέον, ο Αριστοφάνης είναι ένας από τους ελάχιστους κλασσικούς κωμωδιογράφους που παίζονται ακόμη-με μεγάλη μάλιστα επιτυχία. Έτσι κάθε καλοκαίρι στα φεστιβάλ κλασσικού θεάτρου της Ελλάδας ή της Ιταλίας, στην Αθήνα, στην Επίδαυρο ή στη Δωδώνη, στην Έγεστα ή στις Συρακούσες, στο πρόγραμμα περιλαμβάνονται τόσα έργα του Αριστοφάνη όσα όλων μαζί των υπόλοιπων αρχαίων δραματουργών. Πολλοί λόγοι μπορούν να εξηγήσουν αυτό το φαινόμενο: ο Αριστοφάνης συγκεντρώνει στο έργο του όλες τις ιδιότητες και όλες τις αποχρώσεις του κωμικού στοιχείου, μια απaráμιλλη λεκτική εφευρετικότητα, οξεία αίσθηση παρατήρησης και κριτικής των συγχρόνων του, απόλυτη κυριαρχία των δραματουργικών μέσων, και όλα αυτά συνδυασμένα με την τελειότερη ποίηση.²⁵

Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη είναι προοδευτικές. Είναι καθρέφτης της καθημερινής ζωής της τότε Αθήνας, είναι η πρακτική της καθημερινής πολιτικής και κοινωνικής και ατομικής ζωής της Αθήνας. Αυτό το «τότε», όμως, της Αθήνας, είναι μια επαναλαμβανόμενη διαιώνια κατάσταση και οι κωμωδίες του Αριστοφάνη έγιναν «περικεκτικά της σύμβολα», που μετέτρεψαν το «τότε» σε «πάντοτε απανταχού».

Ο Αριστοφάνης ήταν μια πρόωρα αναπτυγμένη και εργατικότητα μεγαλοφυΐα, όσο και αν άλλοι σύγχρονοί του κωμωδιογράφοι «υπήρξαν» μερικές φορές καλύτεροί του. Του Αριστοφάνη η καταγραμμένη υπεροχή είναι ότι:

- δημιούργησε την πολιτική κωμωδία
- άλλαξε τη θεματολογία της
- πρόσθεσε άλλα κωμικά ευρήματα και επέδειξε άλλο κωμικό ήθος
- φρόντισε και επέμεινε σε γλώσσα λεπτή και καλλιεργημένη
- οι υποθέσεις των έργων του έχουν ποιητική σύλληψη
- οι θέσεις του έχουν αβίαστες κοινωνικές αιτιολογίες και φιλοσοφικές προεκτάσεις
- το κριτικό του πρίσμα είναι άμεσα πολιτικό και καθόλου σχεδόν κομματικό,
- το κωμικό του ήθος είναι πολιτισμένο
- τα κωμικά ευρήματα είναι εύχυμα και καταλυτικά

²⁵Thiercy (2001): σελ. 12-13

-η σάτιρά του ούτε μεροληπτική ούτε προκατειλημμένη είναι.

Όλες οι κωμωδίες του Αριστοφάνη έχουν άμεση σχέση με την καταθλιπτική επικαιρότητα και με τα γεγονότα ή με τα προβλήματα/ φαινόμενά της, όμως δεν μένουν εντοπισμένες και περιορισμένες μόνο στο επίκαιρο. Προχωρούν πέρα απ' αυτό και γενικεύουν και δημιουργούν σύμβολα. Οι Νεφέλες σατιρίζουν τις διαφορές συμπεριφοράς και ιδεώδους παιδείας, ανάμεσα σε δύο εποχές, σε δύο αντιτιθέμενες νοοτροπίες.²⁶

Τα έργα του Αριστοφάνη είναι ως επί το πλείστον και σατυρικά έργα. Η σάτιρα του Αριστοφάνη μπορεί να χαρακτηριστεί ως σκληρή, καυτερή, αμείλιχτη και απευθύνεται τόσο σε πρόσωπα όσο και σε καταστάσεις της περιόδου όπου εκείνος έζησε. Η σάτιρα του έχει ως σκοπό και παρέχει την ελπίδα πως θα χτυπήσει το κακό και θα βελτιώσει τις καταστάσεις αυτές. Θα επιφέρει με άλλα λόγια τη σωτηρία.²⁷

Η σάτιρα της αριστοφάνειας κωμωδίας είχε εκτοξεύσει τα βέλη της εναντίον του Σωκράτη και των σοφιστών, όπως και εναντίον του Ευριπίδη, γιατί με τις νεωτεριστικές τους ιδέες για τους θεούς, τον άνθρωπο και τις αξίες γενικά διατάρασαν τα μέχρι τότε παραδεδομένα. Ό,τι μέχρι την εποχή τους ήταν καθιερωμένο και αναμφισβήτητο, το υπέβαλλαν τώρα σε αυστηρό έλεγχο της λογικής.²⁸

Ο κωμικός αυτός ποιητής γνώριζε πως ήταν δάσκαλος και οδηγός του καιρού του. Είχε την τάση να επιθυμεί να «ξυπνήσει» τους κατοίκους της Αθήνας και να τους προφυλάξει από στραβοπατήματα. Ακόμα επιθυμούσε να πάρει την πρώτη θέση στους δραματικούς αγώνες που διεξάγονταν κατά την περίοδο όπου έζησε. Το δικαίωμά του να ελέγχει και να καυτηριάζει ήταν για αυτόν ιερό, καθώς πήγαζε από παλιές δυνατές λαϊκές ρίζες.²⁹

Ο Αριστοφάνης υπερηφανεύονταν για δύο πράγματα. Το πρώτο ήταν «το αδάμαστο θάρρος του στη σάτιρα των ισχυρών της ημέρας και το δεύτερο τα πρωτότυπα ευρήματα της φαντασίας του». Η σάτιρα που δημιούργησε ο Αριστοφάνης πήγαζε από τα γεγονότα εκείνης της περιόδου και για αυτό το λόγο τα έργα του ήταν δυσκολονόητα έξω από τον τόπο του και μακριά από τη στιγμή εκείνη όπου γεννήθηκαν.

²⁶ Γοπούζης (1976) : σελ.27-30

²⁷ Σταύρου (1986) : σελ. 8

²⁸ Ξανθάκη-Καραμάνου (1991)

²⁹ Σταύρου (1986)

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ της σάτιρας που αποτελεί κεντρικό θέμα της κωμωδίας και της σάτιρας που υπάρχει σε ορισμένους μόνο στίχους της κωμωδίας. Πιο συγκεκριμένα η σάτιρα που αποτελεί κεντρικό θέμα μιας κωμωδίας, απλώνεται από την αρχή ως το τέλος του έργου ή τουλάχιστον στις περισσότερες από τις σκηνές του έργου και αναπτύσσει σατιρικά τη δράση, καθώς επίσης και τις ενέργειες ενός προσώπου, ήρωα.

Σε αντίθεση οι στίχοι ενός έργου κωμωδίας αναπτύσσονται για κάποιο πρόσωπο που δεν κατέχει κεντρική θέση στο κύριο σώμα του έργου. Στη δεύτερη περίπτωση ανήκει και ο Σωκράτης, τον οποίο ο Αριστοφάνης διακωμωδεί στην κωμωδία *Νεφέλες* που θα αναλυθεί στο δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.³⁰

Το έργο του Αριστοφάνη με το πλήθος των αναφορών ή των υπαινιγμών σε συγκαρινά του στοιχεία δεν είναι βέβαια ευκολοανάγνωστο, καθώς πρόσωπα και καταστάσεις που του έδωσαν το υλικό των κωμωδιών του είναι περιπτώσεις τόσο μακρινές για το σύγχρονο μας θεατή ή αναγνώστη. Οπωσδήποτε ο κατάλληλος σχολιασμός επιμέρους στοιχείων βοηθά αποτελεσματικότερα την ανάγνωση απ' όσο την παρακολούθηση των κωμωδιών αυτών. Για την άρση των δυσκολιών του θεατή έχουν επινοηθεί κατά καιρούς αμφισβητήσιμης αξίας συζητήσιμοι «εκσυγχρονισμοί», που οπωσδήποτε μας δίνουν διασκευές των αρχικών έργων. Πάντως, αδιασκεύαστος ή διασκευασμένος, ο Αριστοφάνης δεν παύει να τέρπει και να ενεργοποιεί στοχαστικά το σύγχρονο θεατή ή αναγνώστη.

Ο Αριστοφάνης απευθυνόταν και στο μάτι αλλά και στο αυτί του θεατή, για να τον κάνει να γελάσει. Οπτικά διασκέδαζε τους θεατές του εφευρίσκοντας παράδοξες και αλλοπρόσαλλες φορεσιές, βάζοντας τους χαρακτήρες να κάνουν αστείες χειρονομίες και χωρατά πέρα από αυτά που απαιτούσε αυστηρά η πλοκή του έργου, και μπλέκοντας τους σε ξεκαρδιστικές καταστάσεις, όπως όταν ο Διόνυσος βρίσκεται να μαστιγώνεται σαν δούλος. Αυτό το είδος της κωμωδίας θα μπορούσε να αποδοθεί και μόνο με παντομίμα, όπως σε βουβό κινηματογράφο.

Αλλά ο Αριστοφάνης είναι πρωτίστως ένας αριστοτέχνης του λόγου. Και για μας ειδικά τους σύγχρονους αναγνώστες το προφορικό του χιούμορ είναι που μετράει περισσότερο. Στο προφορικό χιούμορ φαίνεται η ξεχωριστή μαστοριά του

³⁰ Σταύρου (1986)

Αριστοφάνη, που κατέχει σχεδόν κάθε γνωστό μέσο ικανό να κάνει τον κόσμο να γελάσει.³¹

Ο Αριστοφάνης εξαπολύει επίθεση στη σοβαρότητα και τη νηφαλιότητα του κοινού του ταυτόχρονα, με όλα τα κωμικά όπλα που έχει στα χέρια του-όσο περισσότερο τόσο καλύτερα- και προτιμά να προκαλεί ένα γενικό πανδαιμόνιο κεφιού, παρά να αρκείται στις μετρημένες δόσεις επιθετικού πνεύματος και φαντασίας, που προτιμούν οι πιο σχολαστικοί συγγραφείς. Είναι με άλλα λόγια ποιητής της αφθονίας και του οργασμού, όχι της ακριβείας και της εγκρατείας.

Σ' αυτό το σημείο είναι πραγματικά ο αντιπροσωπευτικός ποιητής της Παλαιάς Κωμωδίας, σε αντίθεση με τη Νέα. Γιατί αρχικά η Παλαιά Κωμωδία προέκυψε από ένα μείγμα γιορτινού ξεφαντώματος, πρωτόγονων τελετών γονιμότητας και ανταλλαγής εθιμοτυπικών τελετών γονιμότητας και ανταλλαγής εθιμοτυπικών ύβρων. Θα μας οδηγούσε πολύ μακριά το να προσπαθήσουμε εδώ να αναλύσουμε τις αρχές πάνω στις οποίες θεμελιώνεται η κωμική τεχνική του Αριστοφάνη. Το αλλόκοτο, το απροσδόκητο, η ανατροπή των πάντων, η υπερβολή, η μετάπτωση, η αταξία, η παραδοξότητα, η μίμηση, η ανοησία, το άσεμνο, ο χλευασμός, η πληθωρικότητα, η διαστρέβλωση, ο παραλογισμός, η ηλιθιότητα, η φλυαρία, η παραπλάνηση του κοινού, η συντριβή των υπερήφανων ή δυνατών προσώπων, η καινοτομία, η σύγχυση, η εξαπάτηση, τα καπρίτσια, η περιφρόνηση των καθώς πρέπει συμβάσεων, τα παιδιαρίσματα-αυτά και άλλα προτερήματα συνεισφέρουν στην τεχνική κάθε προικισμένου κωμωδιογράφου να προκαλέσουν το γέλιο, και βρίσκονται σε όλες τις κωμωδίες του Αριστοφάνη. Για να προκληθεί γέλιο, όλα τα μέσα είναι θεμιτά.³²

Η κωμωδία επιτίθεται σ' αυτούς που της προκαλούν οργή κατά περίπτωση: σε πολιτικούς άνδρες, υπεύθυνους για τον πόλεμο, όπως στον Κλέωνα, στον Λάμαχο, σ' αυτόν τον γελοίο ψευτοπαλληκαρά, σ' αυτούς που για κέρδος στέλνονται κάπου ως πρεσβεία με έξοδα της πόλης, στους συκοφάντες, αυτή την πληγή της Αθήνας, στους διανοούμενους του συρμού, τον Σωκράτη, τον Ευριπίδη και τον Αγάθωνα, στους ιερείς και τους μάντεις... Έτσι, όλη η Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. παρελαύνει μέσα από πειράγματα, προς τέρψη του κοινού.

Από την πλευρά μας πιστεύουμε ότι δε θα μπορούσε να θεωρηθεί ο ποιητής ως το φερέφωνο μιας δεδομένης πολιτικής θέσης. Το κωμικό αρκεί για να επιβάλλει το

³¹Stanford (1993) : σελ. 36

³²Stanford (1993) : σελ. 40-41

χλευασμό των προσώπων της πρώτης γραμμής. Λαμβάνει αφορμή από την επικαιρότητα για να ψέξει, στο όνομα του παλιού καλού καιρού, αυτούς που δίνουν την εντύπωση ότι συνωμοτούν εναντίον της ευτυχίας των πολλών. Μαστιγώνει αυτούς που κυβερνούν, τις διασημότητες της στιγμής ή τις γυναίκες. Κάνει κατάχρηση χτυπητών λέξεων, της εύκολης φάρσας, της αισχρής χειρονομίας: αυτές είναι ορισμένες από τις απολαύσεις του θεάτρου. Οι κωμωδίες ωστόσο του Αριστοφάνη είναι πάνω απ' όλα δημιουργίες μιας ελεύθερης φαντασίας.

Ο Αριστοφάνης, όπως και ο Rabelais, αρέσκεται σε ατελείωτες απαριθμήσεις, εξασκεί την τέχνη της ανάμειξης και της ασυμφωνίας. Άλλοτε συγκαλεί όλα τα θηράματα και τα ψάρια του ελληνικού κόσμου και κάνει ν' αναδύεται στη σκηνή, μόνο με τη δύναμη των λέξεων, μια χώρα ευδαιμονίας. Άλλοτε προκαλεί το γέλιο, πολλαπλασιάζοντας τα τεχνάσματα ασυμφωνίας. Διασκεδαστικοί νεολογισμοί, αναπάντεχοι αστεϊσμοί, παιχνίδια ύφους και παρωδίες τραγικών στίχων, όλοι αυτοί οι τρόποι που απελευθερώνουν την ιλαρότητα συνεισφέρουν στη δημιουργία ενός παράδοξου κόσμου, παραμορφωμένου, εξωπραγματικού. Ωστόσο ο ποιητής αυτός ο οποίος παίζει με το πραγματικό χρησιμοποιεί τη γλώσσα στην κυριολεξία της.³³

Από τα πρώτα κιόλας έργα του, ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί τις περισσότερες δραματουργικές τεχνικές που συναντάμε στο έργο του εν γένει: η υπόθεση βασίζεται σε ένα συλλογισμό και ξεκινάει με βιαιότητα. Κατά τη διάρκεια του προλόγου κάθε κωμωδίας, ο ήρωας θέτει ένα παράδοξο πλην λογικό και ευφυές αξίωμα, ξεφεύγει από την πραγματικότητα που τον περιβάλλει χάρη σε αυτόν ακριβώς το συλλογισμό, του οποίου το συμπέρασμα του χρησιμεύει ως κλειδί για την πρόσβαση σε μια νέα πραγματικότητα που κυριεύει τη σκηνή. Παρουσιάζεται τότε μια τεράστια μεταφορά της ζωής, μια ευρεία εικόνα, στην οποία συνεισφέρουν ο διάλογος, τα πρόσωπα και η σκηνοθεσία. Αυτή ακριβώς η μεταφορά αποτελεί την πραγματικότητα της κωμικής μυθοπλασίας του Αριστοφάνη και διασκεδάζει τους θεατές της καθημερινής πραγματικότητας, που παραμένει σε δεύτερο επίπεδο. Η τεχνική που ακολουθεί ο Αριστοφάνης είναι λοιπόν η αντίθετη εκείνης στην οποία είμαστε συνηθισμένοι. Στη σκηνή παριστάνεται η πραγματικότητα, φορτωμένη όμως με σύμβολα ή υπονοούμενα. Η κωμωδία του Αριστοφάνη δεν είναι ένας καθρέφτης της πραγματικότητας. Αντιθέτως, ο θεατής καλείται να πραγματοποιήσει ένα άλμα μέσα

³³Said., Trede., Boulluec, (2001) : σελ. 221-222

από τον καθρέφτη, και η νέα πραγματικότητα που του παρουσιάζεται ξεφεύγει από τους συνήθεις κανόνες.

Η κωμωδία του Αριστοφάνη δημιουργεί στην πραγματικότητα έναν ανάποδο κόσμο που βασίζεται σε μια συστηματική ανατροπή των τρεχουσών αξιών. Όποιος θέλει λοιπόν να πετύχει στον κόσμο αυτό πρέπει να προχωρήσει σ' αυτό το βασικό αναποδογύρισμα: υπάρχει κάτι λίγο από το Dr Jekyll και πολύ από το Mr Hyde σε κάθε αριστοφανικό ήρωα. Μερικά δευτερεύοντα πρόσωπα παίζουν καμιά φορά τόσο σημαντικό ρόλο, που σχηματίζουν με τον πρωταγωνιστή κωμικό ζεύγος.

Πρόκειται στην πλειοψηφία τους για πρόσωπα φανταστικά, αντιπροσωπεύουν όμως την πραγματικότητα της εποχής, ενώ, αντιθέτως κάποιοι πολύ πραγματικοί Αθηναίοι, που επανέρχονται από κωμωδία σε κωμωδία, είναι μερικές φορές ένα είδος «αποκτημάτων» στη διάθεση του ποιητή και γίνονται με την επεξεργασία στην οποία τους υποβάλλει, πρόσωπα σχεδόν φανταστικά, με τον Ευριπίδη να είναι το πιο σύνθετο παράδειγμα των διαφόρων σταδίων αυτής της μετατροπής.³⁴

Η γλώσσα του Αριστοφάνη

Με βάση τα έργα του μπορεί κανείς να σχηματίσει μια ιδέα για την προσωπικότητα του, δε θα μπορούσε όμως έτσι να φαντασθεί τον ασυνήθη λεκτικό πλούτο του Αριστοφάνη, που άλλωστε καμιά μετάφραση δεν μπορεί να αποδώσει. Επινοεί λέξεις, τις συνδέει, διασκεδάζοντας με το να δημιουργεί τέρατα, που κάποτε καταλαμβάνουν ολόκληρο το στίχο. Αναμειγνύει τα λογοπαίγνια, τις χοντρές φάρσες, τις λυρικές εκτροπές, τις παρωδίες, το γεμάτο εικόνες ύφος: κάθε χωρίο μοιάζει με μια εκθαμβωτική ανθοδέσμη όλων των διαφόρων τεχνικών μέσων και σ' αυτόν η χοντροκοπιά είναι ωμή, χωρίς ποτέ το ύφος να έχει τίποτα χυδαίο.³⁵

Τα ελληνικά του Αριστοφάνη παρουσιάζουν ασυνήθιστη ποικιλία. Άλλοι Έλληνες συγγραφείς τείνουν να περιορίζουν τον εαυτό τους σε ένα σταθερό επίπεδο ύφους. Ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί όρους από την καθημερινή γλώσσα δίπλα στο επίσημο ύφος πεζού λόγου και την ποίηση. Εκφράζει τις σκέψεις και τα συναισθήματα των χαρακτήρων του με τις πιο ποταπές μα και τις πιο μεγαλόπρεπες φράσεις που μπορεί

³⁴Thiercy (2001) : σελ. 49-50

³⁵Romilly (1988) : σελ. 142

κανείς να φανταστεί. Διευρύνει μάλιστα τα όρια της γλώσσας του καιρού του πλάθοντας πολλές καινούριες λέξεις.³⁶

Ο ποιητής παίζει με τη γλώσσα: ονοματίζει πρόσωπα των έργων του με παραφθορά ονομάτων συγχρόνων του προσώπων που δέχονται τα σατιρικά βέλη του. Εκμεταλλεύεται τις δυνατότητες των παρηγήσεων. Συνδυάζει το υλικό του καθημερινού λόγου με τους θησαυρούς του ποιητικού λόγου. Συσσωρεύει ετερόκλητο γλωσσικό υλικό, χρησιμοποιεί νεολογισμούς και πλάθει σύνθετες λέξεις, μερικές από τις οποίες είναι απίθανα λεξιλογικά τέρατα.

Ο Αριστοφάνης είναι ένας μεγάλος ποιητής. Κάποτε ο ποιητικός λόγος του φτάνει σε λυρικές εξάρσεις, ιδίως με τα στόματα των μελών του χορού. Πάντοτε ο λόγος του είναι χυμώδης, παραστατικός. Η γλώσσα του είναι η πιο δροσερή αττική διάλεκτος, που τη μεταχειρίζεται με ποικίλους γλωσσικούς τόνους, με ευδιάκριτους ή δυσδιάκριτους υπαινιγμούς, με λεκτικά παιχνίδια, με δημιουργία νεόκοπων σύνθετων λέξεων, από τις οποίες κάποιες είναι εκούσια λεκτικά τερατουργήματα με πολλές δεκάδες συλλαβών.³⁷

Ο Αριστοφάνης συνεπώς αδικείται, όταν τον αναφέρεις με περιλήψεις. Αυτό μπορεί επίσης να είναι και απατηλό, γιατί δε θα έπρεπε ίσως κανείς να παίρνει τοις μετρητοῖς όλα όσα βάζει στο στόμα των προσώπων του.³⁸

Υπάρχουν χτυπητές διαφορές μεταξύ των διαφόρων μερών του έργου και συγκεκριμένα μεταξύ: α) διαλόγων και μονόλογων (που δίνονται σε ιαμβικά τρίμετρα, ή σε ιαμβικά, αναπαιστικά ή τροχαϊκά τετράμετρα, β) χορικών ασμάτων με καθαρά λυρικά μέτρα, και γ) χορικών σχολίων πάνω στα δρώμενα, που δίνονται με βραχύτερους ιαμβικούς τροχαϊκούς ή αναπαιστικούς στίχους.³⁹

Ο Αριστοφάνης είναι αναμφισβήτητα ένας πολύ μεγάλος ποιητής κωμωδιών. Δυστυχώς με την απώλεια των έργων προγενέστερων ή συγχρόνων ομοτέχνων του δεν είναι δυνατή η συγκριτική αξιολόγησή του στο πλαίσιο της αρχαίας και της μέσης κωμωδίας. Οπωσδήποτε από την άποψη αυτή είναι ενδεικτικό στοιχείο για το πρόβλημα της συγκριτικής αξιολόγησής του το γεγονός ότι δε νίκησε πολύ συχνά στους σχετικούς ποιητικούς διαγωνισμούς. Δεν μπορεί, συνεπώς, να γίνει αντίστοιχα λόγος για αλλαγές που επέφερε στο χώρο της κωμωδίας. Επομένως στα γενικά χαρακτηριστικά της συγγραφής του συναιρούνται κληρονομημένα και καινοτόμα

³⁶Stanford (1993) : σελ. 41

³⁷Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 49-50

³⁸Romilly (1988) : σελ. 142

³⁹Stanford (1993) : σελ. 41

στοιχεία, που βαθμιαία υποχωρούν όσο περνούμε από την αρχαία φάση της κωμωδίας στη μέση.⁴⁰

⁴⁰ Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 47-50

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΑΙ ΛΙΤΤΑΙ ΝΕΦΕΛΑΙ

Το 423 π.Χ. ο Αριστοφάνης παρουσίασε τις *Νεφέλες* στα Μεγάλα Διονύσια, όπου πήρε το τρίτο βραβείο. Πρώτος ήρθε ο Κρατίνος με την *Πυτίνη* και δεύτερος ο Αμειψίας με τον *Κόννο*, που κι αυτός είχε ως θέμα του το Σωκράτη. «*Αί πρώται Νεφέλαι έδιδάχθησαν έν άστει επί άρχοντος Ίσάρχου, ότε Κρατίνος μέν ένίκα Πυτίνη, Αμειψίας δε Κόννω*».

Έτσι ο Αριστοφάνης αναγκάστηκε να διασκευάσει και να ξαναδουλέψει το έργο του σε κάποια σημεία, πριν το παρουσιάσει για δεύτερη φορά στο αθηναϊκό κοινό κατά τη διάρκεια των Μεγάλων Διονυσίων του 422 π.Χ., δηλαδή ένα χρόνο αργότερα. Αλλά και η τύχη αυτής της παρουσίασης δεν ήταν καλύτερη. Η ίδια Υπόθεση αναφέρει ότι ο Αριστοφάνης «*ώήθη δεϊν άναδιδάζαι τάς δευτέρας και άπομέμφεσθαι το θέατρον. Αποτυχών δέ πολύ μάλλον και έν τοϊς έπειτα ούκέτι την διασκευήν είσήγαγεν*».

Οι *Νεφέλες* γράφηκαν δύο φορές. Το κείμενο της πρώτης φοράς είναι αυτό που παίχτηκε, αλλά δεν κέρδισε κοινό και κριτές (423 π.Χ.) και πήρε μόνο το τρίτο βραβείο, παρ' όλο που ο Αριστοφάνης το εκτιμούσε και το ξεχώριζε. Το κείμενο της δεύτερης φοράς είναι αυτό που σώθηκε και είναι συμπληρωμένο (μάλλον) με δύο σκηνές: τη σκηνή της διαμάχης Δίκαιου και Άδικου Λόγου και τη σκηνή της πυρπόλησης της Σχολής του Σωκράτη.⁴¹

Η αποτυχία του ποιητή στην πρώτη παράσταση ανάγκασε τον ποιητή να τις διασκευάσει, για να τις παρουσιάσει και πάλι. Κι αν είναι σήμερα δύσκολο να υπολογιστεί η έκταση της διασκευής, όμως κανείς δεν υπάρχει που να μπορεί να αμφισβητήσει ότι η *παράβαση* σε αυτές τις *Νεφέλες*, που κρατάμε, είναι νέα. Το φωνάζουν μόνοι τους οι πρώτοι στίχοι τους (518κ.ε.), που αναφέρονται στην τύχη της πρώτης παραστάσεως. Δεν θα ήταν δύσκολο να συμπεράνει κανείς ότι στις αρχικές *Νεφέλες*, που παραστάθηκαν το 423, είναι πολύ πιθανό να μην αναφερόταν ούτε μια φορά το όνομα του Κλέωνα, και να προστέθηκε στη νέα μορφή του έργου, αφού πια

⁴¹ Τοπούζης (1976) : σελ. 39

είχαν φτάσει στα αυτιά του ποιητή οι επικρίσεις και τα ειρωνικά σχόλια των συμπολιτών του για δειλία.⁴²

Στη δεύτερη έκδοση των *Νεφελών*, η οποία και διασώθηκε, ο Αριστοφάνης παραπονιέται για την ήττα αυτή, θεωρώντας τις *Νεφέλες* ως την καλλίστη των κωμωδιών του. Πλην της παραβάσεως, και δύο σκηνές των σωζόμενων *Νεφελών* λέγεται ότι έλειπαν από την πρώτη έκδοση, ο διάλογος μεταξύ Δικαίου και Άδικου Λόγου και το ζωνρό τέλος, όπου πυρπολείται το φροντιστήριο του Σωκράτη. Οι *Νεφέλες* διασύρουν τη νέα εκπαίδευση, την οποία αντιπροσωπεύει ο Σωκράτης, και η προς τον ήρωα συμπάθεια των μεταγενεστέρων το έκανε το περιφημότερο ίσως του Αριστοφάνη έργο.⁴³

Στη δεύτερη έκδοση ο Αριστοφάνης εκφράζει τα παράπονα για την αποτυχία του (τρίτο βραβείο), παρόλο που αυτός θεωρεί τις *Νεφέλες* το καλύτερό του έργο μέχρι τότε. Τη θεωρούσε ως την καλλίστη των κωμωδιών του, γιατί όπως λέει ο Αριστοτέλης « αρχή πολιτείας άπάσης νέων τροφή». Με τη δεύτερη αυτή μορφή δεν ξέρουμε αν ανέβηκε ποτέ στη σκηνή. Οπωσδήποτε το έργο αυτό δεν ανήκει στις κωμωδίες με κεντρικό θέμα τη σύγχρονη πολιτική πραγματικότητα, όπως ήταν τα δύο προηγούμενα, οι *Άχαρνής* και κυρίως οι *Ίππής*.⁴⁴

Είναι χαρακτηριστικό πως είναι ελάχιστες οι πολιτικές αναφορές και αιχμές και, αν εξαιρέσει κανείς την *Παράβαση*, όπου γίνεται λόγος για το δημαγωγό Κλέωνα, ούτε αυτός ούτε και άλλος πολιτικός αναφέρεται σε κάποιο άλλο σημείο του έργου.⁴⁵

Πιστεύεται πως η κωμωδία αυτή είναι η πιο σημαντική από λογοτεχνική άποψη και η λιγότερο αθυρόστομη σε σχέση με τις άλλες που σώζονται. Ο ίδιος ο Αριστοφάνης μάλιστα υποστηρίζει πως η κωμωδία *Νεφέλες* είναι το καλύτερό του έργο μέχρι την κωμωδία *Σφήκες* (στ. 1047), αλλά είναι αμφίβολο αν είναι η καλύτερη από όλες τις σωζόμενες κωμωδίες του.

Ενώ η παράδοση αυτού του είδους δράματος είχε μια ροπή προς το χοντροκομμένο αστειό και το άσεμνο, ο ποιητής προσπάθησε να το εξευγενίσει και να προσφέρει στους θεατές κάτι ποιοτικά ανώτερο, στο οποίο όμως αυτοί δεν είχαν συνηθίσει. Αυτό μάλιστα φαίνεται πως οδήγησε σε αποτυχία την παράστασή της: το κοινό έκρινε με άλλα μέτρα και με άλλο πνεύμα το έργο.

⁴² Χρηστίδης (2001) : σελ. 32-33

⁴³ Murray(1964): σελ. 290

⁴⁴ Καρώνη (2003) : σελ. 101

⁴⁵ Μύρης (2008) : σελ. 27

Στα Διονύσια εκείνα-τα πρώτα Μεγάλα Διονύσια που εμφανίστηκε ο Αριστοφάνης, ύστερα από δύο χρόνων αποκλεισμό του-οι *Νεφέλες* γνώρισαν θλιβερή αποτυχία. Ήταν το φοβερότερο χτύπημα που είχε δεχτεί ίσαμε τότε ο ποιητής μας-ένα χτύπημα που θα του αφήσει για κάμποσα χρόνια μια αγιάτρευτη λαβωματιά.

Ο Αριστοφάνης δεν ήταν μονάχα καλοσυνηθισμένος –με τις τρεις πρώτες νίκες μέσα σε τέσσερα χρόνια-μα τις *Νεφέλες* τις λογάριζε σαν το πιο σοφό ίσαμε τώρα έργο του και κάτι πιο πολύ: σαν την καλύτερη κωμωδία που είχαν δει ποτέ τους οι Αθηναίοι. Παρ' όλα αυτά, η κρίση δεν τον ευνόησε.

Κανείς δε θα μπορούσε στα αλήθεια να αμφισβητήσει ότι είναι η πρώτη μέσα στις σωσμένες κωμωδίες του από άποψη καθαρά λογοτεχνική- ποιητική ούτε ότι είναι μια από τις λιγότερο αθυρόστομες. Η προσπάθειά του να αγνοήσει τα γούστα ενός κοινού, που η παράδοση του είδους τραβούσε «το χοντροκομμένο και το άσεμνο, και να παρουσιάσει πρώτος αυτός, όπως λέει, κάτι που σαν θέμα και σαν λόγος ήταν ποιοτικά ανώτερο, είναι ολοφάνερη σε κάθε γραμμή αυτής της κωμωδίας. Και μάλιστα διασκευασμένης όπου είναι φυσικό να έχουν γίνει κάποιες παραχωρήσεις του ποιητή, για να κερδίσει την χαμένη εύνοια. Πολύ πιο λογοτεχνική και σεμνή θα πρέπει να φανταστούμε την πρώτη μορφή της.

Γιατί άραγε απέτυχε; Το παράπονο του ποιητή μας είναι βέβαια παράπονο όλων αυτών που προπορεύονται της εποχής τους, όχι όμως απόλυτα δίκαιο, αν κριθεί σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κοινού που απευθυνόταν. Και μη σπεύσει κανείς να υποθέσει ότι καταλογίζουμε έλλειψη καλλιέργειας ή θεατρικής παιδείας στους τότε Αθηναίους. Ένα κοινό που ξέρει να χειροκροτεί και να βραβεύει ένα Σοφοκλή κι έναν Ευριπίδη κι αγαπά να αποστηθίζει τα χορικά τους και να τα τραγουδάει θα ήταν βέβαιο άδικο να κατηγορηθεί για κάτι τέτοιο.

Απλούστατα το κοινό είχε συνηθίσει να κρίνει με άλλο πνεύμα την κωμωδία. Η κωμωδία ήταν το ξανάσαμά του ύστερα από μια συγκλονιστικά υπέροχη, αλλά και αγχώδη πορεία στους μύθους της τραγωδίας. Το ξαναγύρισμα της αισιοδοξίας στην ψυχή ύστερα από την πικρή γεύση της συγκρούσεως των παθών και των κονταροχτυπημάτων με τη μοίρα. Κι η επιστροφή αυτή στην αισιοδοξία έπρεπε να είναι απόλυτη, όπως απόλυτη ποθούσε το κοινό αυτό την είσοδό του στο μαγικό, αλλά και σκληρό και οδυνηρά σοβαρό κόσμο της τραγωδίας.

Άλλωστε και η διονυσιακή τους βάση είναι διαφορετική: Η τραγωδία προέρχεται από το διθύραμβο, είναι η κορύφωση σε μορφή τέχνης των σοβαρών, μεγαλόπρεπων ιεροτελεστιών, που αναπαρίσταναν τα πάθη του θεού. Η κωμωδία από τον *κῶμο* και

τα φαλλικά ἄσματα, όπου κυριαρχούσε το αχαλίνωτα αθυρόστομο και το άσεμνο μέσα σε ασυγκράτητη ευθυμία, πάλι σαν λατρευτικές πράξεις για την αναδημιουργία και τις χαρές της ζωής, που θεός τους ήταν επίσης ο Διόνυσος. Έτσι, αν η υπερβολική συγκίνηση και το δάκρυ ήταν ο συγκλονισμός που επιθυμούσε η ψυχή των θεατών της τραγωδίας, το χοντρό γέλιο ήταν το αντιστάθμισμα που απαιτούσαν από την κωμωδία.

Ύστερα απ' αυτά πώς μπορούσε το ελάχιστο διονυσιακό θέμα των *Νεφελών*, με τα κομψά φραστικά παιχνίδια και το λεπτό προβληματισμό κι ακόμη τον αγνότατο λυρισμό των χορικών του, να επικρατήσει της τόσο καθαρά διονυσιακής *Πυτίνης*; Θα χρειαστούν πολλές προσπάθειες και του ποιητή μας και των συναδέλφων του, για να μεταβληθούν τα γούστα αυτού του κοινού ως προς την κωμωδία και να φτάσει στο επίπεδο της βραβεύσεως των *Βατράχων*, το 405. Προς το παρόν το γούστο του σχετικά με την κωμωδία δεν ξεπερνούσε το επίπεδο των *Ίππέων*, που με τόσο ενθουσιασμό υποδέχτηκε ένα χρόνο πιο μπροστά από τις *Νεφέλες*.⁴⁶

Από μαρτυρία του ίδιου, βγάζουμε το συμπέρασμα πως το κοινό-και μαζί, φυσικά, οι κριτές παρεξήγησαν την κωμωδία. *Υπό τοῦ μη γνῶναι καθαρῶς ὑμεῖς ἐποιήσατ' ἀναλδεῖς*, θα πει στους θεατές ένα χρόνο αργότερα. Οι ιδέες του ήταν δηλαδή με το παραπάνω καινούριες, και το έργο πολύ ανώτερο απ' αυτά που συνήθιζαν να σερβίρουν στους Αθηναίους οι άλλοι κωμωδιογράφοι. «Η θεατρική τέχνη, λέει, είναι σαν τις αρματοδρομίες. Εκείνος που τρέχει πιο γρήγορα απ' τους άλλους έχει πάντα μεγαλύτερες πιθανότητες να τσακιστεί».⁴⁷

Είναι γνωστό πως καθετί το καινούριο και το πρωτότυπο προσκρούει στον κατεστημένο συντηρητισμό και δύσκολα γίνεται αποδεκτό. Οι θεατές που παρακολουθούσαν μια κωμωδία περίμεναν το χοντροκομμένο αστείο, την αχαλίνωτη αθυροστομία, τον άσεμνο *κῶμον*, τον οποίο δεν πρόσφερε η συγκεκριμένη κωμωδία του Αριστοφάνη.

Το θέμα των *Νεφελών* ήταν ελάχιστο διονυσιακό. Γι' αυτό, παρ' όλο που διακρίνεται για την κομψή και παιγνιώδη χρήση της γλώσσας, τους λεπτότατους και περίτεχνους προβληματισμούς και τον καθαρό λυρισμό των χορικών του, το έργο αυτό δεν κατάφερε να νικήσει την *Πυτίνην* του Κρατίνου, που είχε θέμα διονυσιακό. Με πολλή προσπάθεια και συνεχή αγώνα ο ποιητής κατάφερε να επιβάλλει την

⁴⁶ Χρηστίδης (2001) : σελ. 64-66

⁴⁷ Σολωμός (1990): σελ. 153-154

τεχνοτροπία του, να αλλάξει τα γούστα των Αθηναίων θεατών και να κερδίσει το πρώτο βραβείο με τους *Βατράχους* του, το 405 π.Χ.⁴⁸

Στόχος της καινούριας κωμωδίας είναι το εκπαιδευτικό σύστημα. Ο Αριστοφάνης ξαναπιάνει το θέμα που είχαν οι *Δαιταλῆς*, μα τη φορά αυτή με πάθος μεγαλύτερο. Η εκπαίδευση αποτελεί το κωμικό θέμα στις *Νεφέλες* (423 π.Χ.), όπως και στο πρωτόλειο έργο του Αριστοφάνη *Δαιταλῆς* του έτους 427 το οποίο σώζεται σε αποσπάσματα. Εκεί βρίσκονται στο επίκεντρο δύο αδέρφια, που διαπαιδαγωγήθηκαν με αντίθετο τρόπο, και το είδος ζωής τους που οφείλεται στη διαφορετική εκπαίδευσή τους- ένα θέμα το οποίο μπορούμε να συναντήσουμε αργότερα στις *Bacchides* του Πλαύτου και στους *Adelphi* του Τερέντιου. Στην κωμωδία του επόμενου έτους *Σφήκες* ο Αριστοφάνης ασχολείται ακόμη μια φορά με το εκπαιδευτικό ζήτημα αλλά στη αντεστραμμένη μορφή του (ο νεαρός διδάσκει το γέροντα). Στην κωμωδία *Δαιταλῆς* το πρόβλημα των νέων ήταν πιο απλό, το χάλι τους βρισκόταν προπάντων στο ραχάτι και στο γλεντοκόπι, στην αγραμματοσύνη και στη φλυαρία, ενώ οι *Νεφέλες* σημαδεύουν ένα πολύ πιο ολέθριο κακό: τη ροπή της νεολαίας για τις καινούριες φιλοσοφικές θεωρίες, γι' αυτές που κλονίζουν τα θεμέλια της θρησκείας, της οικογένειας, της δημοκρατίας και της ηθικής. Στις *Νεφέλες* όπως και τους *Δαιταλῆς* και τους *Σφήκες* ο Αριστοφάνης σαρκάζει τη νεωτερίζουσα παιδεία και επαινεί την παιδεία των Μαραθωνομάχων.⁴⁹

Στις *Νεφέλες* ο Αριστοφάνης στρέφεται με δριμύτητα εναντίον των σοφιστών και αδικώς εναντίον του Σωκράτη, ο οποίος στα διάφορα επεισόδια του δράματος εμφανίζεται ως δάσκαλος «καινών δαιμονίων» και επικίνδυνος νεωτεριστής. Στόχος του ακόμη είναι να γελοιοποιήσει σκληρά το Σωκράτη, τον οποίο εντάσσει στους σοφιστές. Σ' αυτή τη διακωμώδηση του Σωκράτη θα απαντήσει ο Πλάτων, ο οποίος στο *Συμπόσιο* παρουσιάζει το Σωκράτη απέναντι στον Αριστοφάνη και στον Αγάθωνα.

Τα θέματα βέβαια της παιδείας και της φιλοσοφίας δεν έπαυαν και τότε να είναι πολιτικά. Υπήρχαν από τη μια οι νεωτεριστές, που υποστήριζαν τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα που κυρίως τα εισήγαγαν οι σοφιστές, και από την άλλη οι υπέρμαχοι της «πατρίου παιδείας», που θεωρούσαν τη διδασκαλία των σοφιστών, συμπεριλαμβανομένου και του Σωκράτη, ολέθρια για τους νέους και την πολιτεία.

⁴⁸ Μύρης (2008) : σελ. 27-28

⁴⁹ Αποστολίδης (1996) : σελ. 126

Η ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΩΝ ΝΕΦΕΛΩΝ

Τα πρόσωπα:

Χορός: Νεφέλες με μορφή γυναικών
Στρεψιάδης
Φειδιππίδης: γιος του Στρεψιάδη
Ένας υπηρέτης του Στρεψιάδη
Μαθητές του Σωκράτη
Σωκράτης
Ο Δίκαιος Λόγος
Ο Άδικος Λόγος
Πασίας
Αμυνίας

Από την άποψη της σκηνογραφίας έχουμε απλό σκηνικό: το σπίτι του Στρεψιάδη και το σπουδαστήριο του Σωκράτη, γειτονικά μεταξύ τους.

Με τα λόγια του (στ.14-16) μας δίνεται το σκίτσο κάποιων νέων της σύγχρονης με το έργο Αθήνας, που στηριγμένοι στη σχετική ευπορία του πατρικού οίκου και στοιχημένοι σε μεγαλοφάνταστη αγωγή ζουν ανέμελα τη ζωή τους. Παράλληλα λειτουργεί το πρόβλημα των κοινωνικών διαστρωματώσεων, που διαμορφώνουν αταίριαστες συζυγίες και παιδαγωγικά προβλήματα, καθώς η διαφορετική κοινωνική προέλευση των συζύγων οδηγεί σε σύγχυση τα παιδιά, που είναι φυσικό να γοητεύονται από το κοινωνικό γόητρο, που φορέας του είναι ο ένας από τους δύο γονείς. Με πολύ παραστατικό τρόπο ο Στρεψιάδης μας δίνει με τη συγκεκριμένη περίπτωση του γιου του (στ.60-74) το διαχρονικό πρόβλημα της ασυνεννόητης αγωγής μέσα στον οικογενειακό χώρο.⁵⁰

Από το γάμο ενός απλού αγρότη με το εύγλωττο όνομα Στρεψιάδης («διαστρεβλωτής» και μάλιστα «στρεψοδίκης», όπως θα αποδειχθεί σύντομα) και μιας διαπρεπούς αστής από καλό σπίτι και με πλούσιο γενεαλογικό δέντρο (στ.46 κ.ε.) προέκυψε ως μοναδικός γόνος ο Φειδιππίδης. Ήδη στο όνομά του αποτυπώνεται η διαφορετική καταγωγή των γονέων του.

Η μητέρα του θέλησε με το δεύτερο συνθετικό-ίππος να προσδώσει στο όνομα του γιου της αριστοκρατική χροιά, ενώ αντίθετα ο πατέρας, περήφανος για την

⁵⁰ Μαυρόπουλος (2001) : σελ. 291-293

οικογενειακή του παράδοση, ήθελε να του δώσει ένα αγροτικό όνομα το οποίο να εκφράζει τη φειδώ. Εντούτοις το δεύτερο, αριστοκρατικό συνθετικό του ονόματός του έμελλε να τον σφραγίσει· σε βάρος των γλίσχρων οικονομικών του πατέρα του ο Φειδιππίδης επιδίδεται σε πολυδάπανες δραστηριότητες, όπως είναι το άθλημα της ιππασίας (στ.14-17).

Ο γιος τους ο Φειδιππίδης έχει επιλέξει τον κύκλο της μητέρας του, των ευγενών και μάλιστα των «σνόμπ», και έχει αρχίσει να μιμείται τον τρόπο ζωής της χρυσής νεολαίας των Αθηνών, σκεπτόμενος μόνο τα άλογά του και τους φίλους του, τους Ιππείς. Για να μπορεί να περνάει τη ζωή του μ' αυτό τον τρόπο, χρειάστηκε να δανειστεί ο Στρεψιάδης σημαντικά ποσά από φίλους του (και όχι από τοκογλύφους), που του τα δάνεισαν, καθώς φαίνεται, χωρίς δεύτερη σκέψη, γνωρίζοντας πως ήταν απολύτως φερέγγυος. Ο Στρεψιάδης μοιάζει να είναι άνθρωπος τίμιος, ένας πατέρας στοργικός αλλά αδύναμος, εμποτισμένος αρχικά από τις ηθικές αξίες που χαρακτηρίζουν στον Αριστοφάνη τους ανθρώπους της υπαίθρου, έχει όμως ένα ελάττωμα: είναι φιλάργυρος.⁵¹

Τα χρέη που συσσωρεύονται εξαιτίας αυτής της ενασχόλησης του γιου επιφυλάσσουν στον γέροντα άγρυπνες νύχτες, επειδή δεν μπορεί πλέον να αντιμετωπίσει τους πιστωτές του. Τότε μια νύχτα καθώς στριφογυρνούσε άγρυπνος και ανήσυχος, του ήρθε η φαινή ιδέα να στείλει τον γιο του στους «καιροσκόπους της διάνοησης», στον Σωκράτη και τους μαθητές του, στο φροντιστήριο (στ.94-99). για να του μάθει αυτό που λένε Άδικο Λόγο και το οποίο επιτρέπει να κερδίζει όλες τις δίκες, ακόμα και αν είναι ένοχος.

Εκεί θα διδαχθεί από τον αρχισοφιστή Σωκράτη πώς μπορεί να παρουσιάζεται στους ακροατές του το δίκαιο και το άδικο με εύλογο τρόπο μόνο με τη βοήθεια της δύναμης του λόγου, απλώς με τεχνάσματα στην επιχειρηματολογία του (στ.99). Ο Σωκράτης φέρεται να είναι το θέμα της κωμωδίας, τη στιγμή που το κύριο πρόσωπο σε αυτήν είναι αναμφίβολα ο Στρεψιάδης, ένας γέρος Αθηναίος χωρικός. Το όνομά του θυμίζει το ρήμα στρέφω, που δείχνει καθαρά την έμφυτη τάση του να κινείται και να στριφογυρίζει, κυριολεκτικά και μεταφορικά. Δεν είναι φτωχός. Έχει μάλιστα παντρευτεί μια ανιψιά του Μεγακλή, ενός πλούσιου αριστοκράτη. Αυτός ο γάμος είναι και η αιτία των προβλημάτων του, γιατί πήγε να ζήσει στην πόλη μ' αυτή τη γυναίκα που είναι σπάταλη και κοκέτα.

⁵¹Thiercy (2001) : σελ. 81-82

Ο Φειδιππίδης είναι ένας νεαρός, κάπως κενόδοξος, ελαφρόμυαλος, επιφανειακός και εγωιστής (αφού τα δικά του καπρίτσια προκαλούν όλες αυτές τις έγνοιες του πατέρα του), σ' αυτό το στάδιο όμως μοιάζει να' ναι πιο κοντά στην προσφιλή στον Αριστοφάνη ενάρετη αθηναϊκή νεολαία των Ιππέων, παρά στον ακόλαστο των Διαιταλέων. Δεν έχει πια τις αρετές της υπαίθρου, ούτε όμως ακόμα την ανηθικότητα της πόλης. Ωστόσο, μόνο περιφρόνηση δείχνει για το Σωκράτη και τους μαθητές του, που ποτέ δεν τους βλέπει ο ήλιος, και αρνείται να υπακούσει. Ο γιος πρέπει να μάθει κοντά σε ένα τέτοιο Σωκράτη τη διαστρέβλωση του δικαίου, όμως ο νεαρός καταφέρνει να ξεγλιστρήσει.

Ο Φειδιππίδης δεν επιθυμεί καμιά σχέση με τους «αχρείους με τα ωχρά πρόσωπα» (στ.102 κ.ε.) και απορρίπτει με απότομο τρόπο την παράκληση του πατέρα του.

Μετά την άρνηση του γιου του δεν απομένει καμιά λύση στο γέροντα παρά μέσα στην απελπισία του να καταφύγει ο ίδιος στον Σωκράτη, για να μάθει όσο το δυνατόν γρηγορότερα την τέχνη της διαγραφής των χρεών του μέσω της πειθούς (στ.126 κ.ε.).⁵²

Μπροστά σε αυτήν την άρνηση, ο πατέρας του αποφασίζει τότε να παρουσιαστεί ο ίδιος στο Φροντιστήριο, και ξαναβρίσκουμε έτσι την ανατροπή των τρεχουσών αξιών, ο πατέρας είναι αυτός που πάει σχολείο. Αναγκάζεται να πάει ο ίδιος ο Στρεψιάδης, για να «(ανα-)στρέψει», όπως δηλώνει και το όνομά του, τη δυσχερή του θέση (στ.434 και 1455).

Ακολουθεί η συνάντηση με το Σωκράτη. Ο Σωκράτης καλεί τις Νεφέλες, τις προστάτιδες θεότητες όλων των αργόσχολων διανοούμενων, σε ρόλο ιερειών της επιστήμης. Αυτές χαρίζουν στους προστατευομένους τους όλες τις σκέψεις, τις ιδέες, τις έννοιες, τη διαλεκτική, τη λογική, τη μαγεία του λόγου και επιπλέον την τέχνη της εξαπάτησης, της ρητορικής κοινοτοπίας και παραπλάνησης (στ.315-318).⁵³

Ο Σωκράτης ανατρέπει όλες τις παραδοσιακές δοξασίες του Στρεψιάδη και εισάγει καινά δαιμόνια, νέες θεότητες, το Χάος, τις Νεφέλες και τη Γλώσσα. Ο φιλόσοφος παρουσιάζεται να έχει εξεζητημένες ιδέες τις οποίες αδυνατεί να κατανοήσει ο ανεπίδεκτος μαθήσεως Στρεψιάδης. Ο Σωκράτης λοιπόν τον διώχνει από το φροντιστήριο. Εκείνος, που ακόμη ελπίζει στην επιτυχία της στρεψοδικίας, παρακαλεί ξανά το γιο του και τον πείθει να γίνει μαθητής του Σωκράτη.

⁵²Zimmermann (2009) : σελ. 137-138

⁵³Zimmermann (2009) : σελ. 141

Οι δυο τους παρακολουθούν έναν αγώνα λόγων μεταξύ Δίκαιου και Άδικου Λόγου, καθένας από τους οποίους προσπαθεί να προσεταιρισθεί τον νεαρό. Ο πρώτος, εκπροσωπώντας την παραδοσιακή εκπαίδευση, υπόσχεται έναν ενάρετο τρόπο ζωής, αντίστοιχο μ' εκείνον των ένδοξων προγόνων που πολέμησαν στον Μαραθώνα. Ο δεύτερος υπόσχεται στον νέο μια ακόλαστη ζωή χωρίς ηθικούς φραγμούς και τελικά κερδίζει.

Η διδασκαλία του Σωκράτη όμως στον Φειδιππίδη δεν είχε τα επιθυμητά για τον Στρεπιάδη αποτελέσματα. Σε μια συζήτηση που είχαν πατέρας και γιος για την ποίηση, ο Φειδιππίδης θεωρεί ξεπερασμένους τους ποιητές που αρέσουν στον πατέρα του, εξυμνώντας τον μοντέρνο Ευριπίδη. Κουβέντα στην κουβέντα το επίπεδο της συζήτησης έπεσε χαμηλά, άναψαν τα αίματα και ο Φειδιππίδης ξυλοφορτώνει τον πατέρα του, ο οποίος άναυδος ακούει τον γιο του να υπερασπίζεται την ασεβή πράξη του με ρητορικά τεχνάσματα που του έμαθε ο «σοφιστής» Σωκράτης. Μετανιωμένος για τις προθέσεις του και εξοργισμένος ο Στρεπιάδης βάζει φωτιά στο φροντιστήριο του αλαζόνα Σωκράτη που διέφθειρε τον γιο του. Έτσι τελειώνουν οι *Νεφέλες*.

Ο ΚΩΜΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΥ

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες σχετικά με την Αρχαία Κωμωδία, ο Αριστοφάνης, εν αντιθέσει προς τους άλλους ομοτέχνους του, οι οποίοι δεν έδωσαν ιδιαίτερη σημασία σε συγχρόνους τους διανοούμενους, πλην του Σωκράτη και του Πρωταγόρα, επέλεξε να στηλιτεύσει ένα ευρύτερο φάσμα καινοτόμων φιλοσοφικών θεωριών και να γελοιοποιήσει πολυάριθμες πνευματικές προσωπικότητες της εποχής του.

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Zimmermann, η αριστοφανική κωμωδία μας επιτρέπει να συλλάβουμε τη στιγμή γέννησης του κωμικού διανοούμενου και ταυτόχρονα να παρακολουθήσουμε τη μεταμόρφωσή του από ιστορική προσωπικότητα του τέλους του 5^{ου} αιώνα σε κωμικό τύπο.⁵⁴

Οι διανοούμενοι αποτελούν έναν από τους αγαπημένους στόχους του Αριστοφάνη, που κατά προτίμηση επιλέγει μεταξύ των Αθηναϊκών προσωπικοτήτων εκείνες που μπορούν να ενσαρκώσουν καλύτερα στα μάτια του κοινού ένα ιδιαίτερο ρεύμα: ο Σωκράτης για τη νέα διαπαιδαγώγηση και τις επιστημονικές έρευνες

⁵⁴ Zimmermann (2007) σελ.189

«αιχμής» ή για τη νεωτερική τέχνη ο Ευριπίδης που θα εξελιχθεί σε αυτόνομο αριστοφανικό πρόσωπο.⁵⁵

Ουσιαστικά, ο Αθηναίος κωμωδοποιός δεν μπορεί παρά να μυκτηρίσει τόσο την έλλειψη πρακτικού και συγχρονισμένου πνεύματος εκ μέρους των πάσης φύσεως ηγετών της πόλης, όσο και την ακατάσχετη θεωρητικολογία των ποικίλων διανοητών και φιλοσόφων, οι οποίοι συχνά βρίσκονται έξω των πραγμάτων κυνηγώντας συνήθως χίμαιρες, ενώ θα έπρεπε με ψυχρή λογική και ωμό ρεαλισμό να δίνουν εύληπτες και ειλικρινείς απαντήσεις σε κατεπείγοντα ερωτήματα.⁵⁶

Όπως στις *Νεφέλες* ο νέος διαφωτισμός προσωποποιείται ως ο τρελός επιστήμονας, που για ευκολία ονομάζεται Σωκράτης, έτσι και στους *Ίππης* (πιο ξεκάθαρα) η σχέση μεταξύ του λαού και των πολιτικών ηγετών παρουσιάζεται μεταφορικά ως η σχέση ενός γέροντα (που ονομάζεται *Δῆμος*, κατά τη συνήθεια και των σύγχρονων γελοιογράφων) με τους δούλους του, παλιούς και νέους.⁵⁷

Ο Σωκράτης καλεί τις *Νεφέλες*, τις προστάτιδες θεότητες όλων των αργόσχολων διανοουμένων, σε ρόλο ιερειών της επιστήμης. Αυτές χαρίζουν στους προστατευομένους τους όλες τις σκέψεις, τις ιδέες, τις έννοιες, τη διαλεκτική, τη λογική, τη μαγεία του λόγου και επιπλέον την τέχνη της εξαπάτησης, της ρητορικής κοινοτοπίας και παραπλάνησης (στ.315-318).⁵⁸

Οι διανοούμενοι στις *Νεφέλες* είναι πάνω απ' όλα χασομέρηδες (316): *ἤκιστ' ἄλλ' οὐράνιαι Νεφέλαι μεγάλαι θεαί ἀνδράσιν ἀργοῖς*. Αργόσχολοι είναι όλοι όσοι υπάγονται στην κατηγορία των διανοουμένων. Οι στίχοι 331-334 κατηγοριοποιούν τους διανοούμενους σε επαγγελματικές ομάδες, μάντεις, γιατροί, διθυραμβοποιοί κτλ. με κοινό χαρακτηριστικό την αργία. Όλα αυτά τα πρόσωπα κινούνται στον νεφελώδη χώρο της σοφιστικής ρητορικής (316 κ.ε.) και ασχολούνται με *μετέωρα* αντικείμενα, που βρίσκονται μακριά από τη σφαίρα της κοινωνικής ζωής (333 *μετεωροφένακας* βλ. και 228). Η αρνητική αντιμετώπιση της τάξης των διανοουμένων συνολικά είναι εκ των προτέρων δεδομένη: πρόκειται για *ἀλαζόνες* (102) και πεινασμένους, οι οποίοι μοναδικό στόχο έχουν να παρουσιάσουν στους απλούς ανθρώπους το μαύρο για άσπρο (πβ.- *φένακας*)». ⁵⁹

⁵⁵Thiercy (2001) : σελ. 58

⁵⁶ Παπιάς (1996) : σελ. 485

⁵⁷Silk (2007) : σελ. 168

⁵⁸Zimmermann (2009) : σελ. 141-142

⁵⁹ Zimmermann(2007) I, 194

Οι αιθεροβάμονες διανοούμενοι, αποκομμένοι από την πραγματική ζωή, δημιουργούν μία κάστα από την οποία αποκλείονται όσοι δεν έχουν μυηθεί. Εκείνοι που μένουν αποκλεισμένοι από την ομάδα αυτή ερμηνεύουν τον αποκλεισμό τους ως αλαζονεία. Το χάσμα μεταξύ του λαού και των διανοουμένων διευρύνθηκε κατά τον 5^ο αιώνα, καθώς οι ορθολογιστές διανοούμενοι αμφισβήτησαν τους θεούς στους οποίους πίστευαν οι μάζες. Αλλά και πριν από τον 5^ο αιώνα οι Έλληνες διανοούμενοι δεν δίσταζαν να θεωρούν ότι οι περισσότεροι από τους συνανθρώπους τους πάσχουν από τυφλή βλακεία.⁶⁰

Στα τρία έργα, *Νεφέλαι*, *Σφήκες* και *Ειρήνη*, ο Αριστοφάνης κατειρωνεύεται γνωστά πρόσωπα της πολιτικής και πνευματικής ζωής της Αθήνας, αλλά και την κουφότητα και την ματαιοσχολία των συμπολιτών του. Οι δριμείες επικρίσεις του απώτερο στόχο έχουν την περαιτέρω ενίσχυση της φιλειρηνικής τάσης εντός της αθηναϊκής πόλης, αλλά ταυτόχρονα και την αποδυνάμωση των εκπροσώπων της νεωτερίζουσας παιδευτικής μεθόδου.

Ουσιαστικά, ο Αθηναίος κωμωδοποιός δεν μπορεί παρά να μυκτηρίσει τόσο την έλλειψη πρακτικού και συγχρονισμένου πνεύματος εκ μέρους των πάσης φύσεως ηγετών της πόλης όσο και την ακατάσχετη θεωρητικολογία των ποικίλων διανοητών και φιλοσόφων, οι οποίοι συχνά βρίσκονται έξω των πραγμάτων κυνηγώντας συνήθως χίμαιρες, ενώ θα έπρεπε με ψυχρή λογική και ωμό ρεαλισμό να δίνουν εύληπτες και ειλικρινείς απαντήσεις σε κατεπείγοντα ερωτήματα.⁶¹

Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη, προπάντων οι *Νεφέλες* αλλά και οι δύο σκηνές των *Ορνίθων* μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε τη στιγμή γέννησης του κωμικού τύπου του διανοούμενου, τύπου που έχει μακρά ιστορία.⁶²

Στις *Νεφέλες* η μεγαλύτερη ανησυχία που εκφράζεται για τις συνέπειες της διδασκαλίας των διανοουμένων είναι η ανατροπή των καθεστώτων νόμων *ἀπό καινοῖς πράγμασιν* (1399-1400):

ὡς ἡδύ καινοῖς πράγμασιν καὶ δεξιοῖς ὀμιλεῖν,
καὶ τῶν καθεστώτων νόμων ὑπερφρονεῖν δύνασθαι.

Κυρίως ο χορός αντικατοπτρίζει όλα τα γνωρίσματα τα οποία αποδίδει κανείς στους διανοούμενους: όπως τα θέματα της φιλοσοφίας, είναι και αυτοί αέρινοι, ασύλληπτοι, αιωρούνται πάνω από τη γη και υπερίπτανται. Ταυτόχρονα μεταβάλλουν

⁶¹ Παππάς (1996) : σελ. 485

⁶² Zimmermann (2009) : σελ. 137

διαρκώς τη μορφή τους, μπορούν για μια στιγμή να προβάλλουν τη φωτεινότητα, δηλαδή το εύληπτο των ιδεών τους, και την άλλη στιγμή τη σκοτεινότητα και την αδιαφάνεια. Κοντολογίς ενσαρκώνουν κατά τρόπο μοναδικό την «ανάερη υπόσταση της θεωρίας» (Newiger). Στην ατμόσφαιρα των νεφελών, στην ελιτίστικη και ταυτόχρονα μυστηριακή ομάδα των διανοουμένων ανήκουν όλοι όσοι με κάποιο τρόπο απλώνουν στους ανθρώπους με το επάγγελμά τους νεφελώδη, κυανή αχλύ (στ.331-334).

Η ΔΙΑΚΩΜΩΔΗΣΗ ΤΗΣ ΣΩΚΡΑΤΙΚΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ

Ο κεντρικός ήρωας της κωμωδίας

Βρισκόμαστε στο σπίτι του Στρεψιάδη, ενός αριστοφανικού πρεσβύτη, που η μοίρα τον γέννησε στον κάμπο και τον πάντρεψε στην πολιτεία. Ο Στρεψιάδης, ένας αγρότης εύπιστος και κουτούτσικος από την Αττική, στον πρόλογο του έργου εκθέτει τα παράπονά του στο κοινό, τα οποία θα αποτελέσουν και τον πυρήνα της κωμωδίας.⁶³

Στην εισαγωγή του έργου παρακολουθούμε τα προβλήματα μιας αθηναϊκής οικογένειας. Τα δύο από τα τρία μέλη της, ο πατέρας και ο γιος είναι στη σκηνή. Το τρίτο, η μητέρα, παρά την απουσία του είναι με αισθητή παρουσία και σημειώνει από τα παρασκήνια «τον παιδαγωγικό» ρόλο του. Τα δύο αυτά πρόσωπα που δρουν άμεσα κυριαρχούνται από τα μελήματα τους και ζουν ακόμη και στον ύπνο τους τις έγνοιες της μέρας: ο πατέρας Στρεψιάδης δεν μπορεί να χαρεί τον ύπνο του, καθώς είναι φορτισμένος από τις έγνοιες του για άλογα και αμάξια. Στο ξεκίνημα του έργου, οπωσδήποτε, τον πρώτο ρόλο έχει ο πατέρας, που ταλαιπωρείται προσωπικά από του γιου του τις τάσεις.

Ο κεντρικός ήρωας της κωμωδίας προέρχεται, όπως σε όλες τις κωμωδίες του Αριστοφάνη, από τα λαϊκά στρώματα και λέγεται *Στρεψιάδης*. Το όνομά του, που έχει το πρώτο συνθετικό από το ρήμα *στρέφω*, είναι αληθινά μοναδικό. Φανερώνει ταυτόχρονα την ανησυχία του (στρέφομαι= ανησυχώ, όπως δείχνει κι ο στίχος 36 των *Νεφελών*: *τι δυσκολαίνεις και στρέφει την νύχθ' ὄλην;*), την πρόθεσή του να αποκτήσει την ικανότητα να στρεψοδικεί (επιθυμῶ..στρεψοδικεῖν...Νεφέλ. στ.434), τη στροφή

⁶³Καρώνη (2003) : σελ. 103

του δηλαδή «ές πονηρά πράγματα» (Νεφ. Στ.1455) και την τελική μεταστροφή των αισθημάτων του για τους σοφιστές.⁶⁴

Ο αγροίκος Στρεψιάδης θα πιστέψει προς στιγμήν ότι η μαθητεία του γιου του στο φροντιστήριο των μεριμνοσοφιστών Σωκράτη και Χαιρεφώντα, που διδάσκουν τον Δίκαιο και τον Άδικο Λόγο, είναι η μόνη οδός, ο μόνος τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος των υπέρογκων χρεών που προκάλεσε. Ο γιος πρέπει να πάει στους τετραπέρατους άντρες που διδάσκουν εκεί κοντά, για να μάθει πώς να αποφεύγει τις καταγγελίες για τα χρέη του. Θα απευθυνθεί στους εμβριθείς στοχαστές που περιστοιχίζουν τον Σωκράτη και ερευνούν λεπτά ζητήματα (στ.94 κ.ε.)και αυτοί σίγουρα θα τον βοηθήσουν. Ο Στρεψιάδης είναι γοητευμένος με τη δυνατότητα να κερδίσει ο γιος του από το σπουδαστήριο του Σωκράτη την επιτηδευμένη φαυλότητα, Και αφού ο γιος του προβάλλει άρνηση να σπουδάσει τη φαύλη τέχνη, θα τον αντικαταστήσει, για να λύσει τα προσωπικά προβλήματά του κερδίζοντας τη δυνατότητα για την οποία προόριζε το γιο του.⁶⁵

Ο γιος πρέπει να μάθει λοιπόν κοντά σε ένα τέτοιο Σωκράτη τη διαστρέβλωση του δικαίου, όμως ο νεαρός καταφέρνει να ξεγλιστρήσει κι έτσι αναγκάζεται να πάει ο ίδιος ο Στρεψιάδης, για να «(ανα-)στρέψει», όπως δηλώνει και το όνομά του, τη δυσχερή του θέση (στ.434 και 1455).Ο Στρεψιάδης, παρά τους άτυπους ενδοιασμούς, θα καταλήξει στην απόφαση να παρακολουθήσει ο ίδιος το φροντιστήριο των πονηρών σοφιστών.⁶⁶

Η πρώτη συζήτηση ανάμεσα στον πατέρα και στο γιο είναι άκαρπη από την άποψη των προθέσεων του Στρεψιάδη. Αποτελεί όμως μια εξαιρετική προετοιμασία του «αγώνα λόγων» που θα παρακολουθήσουμε στο τρίτο «επεισόδιο» του έργου ανάμεσα στα προσωποποιημένα σύμβολα του «δίκαιου» και του «άδικου».

Αρχικά ένας μαθητής του Σωκράτη αρνείται να αφηγηθεί στον Στρεψιάδη τα φυσιογνωμικά του πειράματα, επειδή αποτελούν μυστήρια τα οποία μπορούν να αποκαλυφθούν μόνο στους μνημένους (στ.140, 143). Επιπλέον οι διανοούμενοι- τόσο τον 5^ο αιώνα όσο και σήμερα- έχουν την τάση να απομονώνονται από τους υπόλοιπους ανθρώπους σε μια ελιτίστικη σκοτεινότητα και μόνο σε εκλεκτούς επιτρέπουν την είσοδο στον κύκλο των μνημένων. Ακριβώς αυτή η περιχαράκωση προσδίδει σε ένα τέτοιο σύνολο έναν όχι μόνο υπεροπτικό αλλά και μυστηριώδη

⁶⁴ Χρηστίδης (2001) : σελ. 67

⁶⁵ Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 293

⁶⁶ Αποστολίδης (1996) : σελ. 126

χαρακτήρα. Έτσι ο Στρεψιάδης πρέπει πρώτα να μνηθεί στα μυστήρια της επιστήμης. Ο Στρεψιάδης όμως αντιδρά εντελώς άστοχα σε κάθε θαυμαστή διάγνωση τόσο ενώπιον του μαθητή όσο και αργότερα ενώπιον του ίδιου του δασκάλου.⁶⁷

Η συζήτηση με τον ανώνυμο μαθητή, απ' όπου προβάλλουν τα κωμικά προβλήματα που απασχολούν το σωκρατικό σπουδαστήριο, είναι μια καλοστημένη σκηνή, που αποσκοπεί στη διακωμώδηση της σωκρατικής διδασκαλίας. Ο υποψήφιος μαθητής του σπουδαστηρίου κυμαίνεται στη στάση του ανάμεσα στην έκπληξη και στη νηφαλιότητα: θαυμάζει ή περιπαίζει τη σκέψη του Σωκράτη (στ.153,180 και 220), δεν μπορεί να διαβάσει το γεωγραφικό χάρτη, αλλά ξέρει τη δικομανία των Αθηναίων (στ.207-208) και παίζει με τα γεωπολιτικά δεδομένα της εποχής (στ.211-216).⁶⁸

Τέλος, εμφανίζεται ο Σωκράτης, κρεμασμένος στη μηχανή που έχει μετατραπεί σε τυροβόλι. Αυτή η θεϊκή σχεδόν είσοδος, που έρχεται να προστεθεί σε ό, τι έχει μόλις δει και ακούσει ο Στρεψιάδης, του προκαλεί έναν ασυγκράτητο θαυμασμό: αποφασίζει να αφευθεί στο Σωκράτη, που τον δέχεται ευχαρίστως και αρχίζει αμέσως τα πρώτα μαθήματα. Η μακρά παρωδία της σωκρατικής και σοφιστικής διδασκαλίας θα αρχίσει συνδυάζοντας την εκκεντρικότητα του δασκάλου με τη γελοιότητα του μαθητή. Θα είναι ξεκάθαρο, καθ' όλη τη διάρκεια της κωμωδίας, ότι η διδασκαλία του Σωκράτη ισοδυναμεί με μύηση στα μυστήρια της ρητορικής, ακόμα και με παρωδία μύησης στα Ελευσίνια Μυστήρια (που τελούνταν το Σεπτέμβριο προς τιμήν της Δήμητρας και της Περσεφόνης). Ωστόσο δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να νομίζουμε ότι ο Αριστοφάνης παρωδεί αυτά τα Μυστήρια, που για τους Έλληνες ήταν τα πιο ιερά: δεν κοροϊδεύει τη θρησκεία, αλλά το Σωκράτη, που θεωρείται κάτι σαν γκουρού παραθρησκευτικής οργάνωσης.

Ο Σωκράτης, το Σωκρατίδιον- κατά το «Ευριπίδιον» στους *Άχαρνες*- γελοιοποιείται από τον Αριστοφάνη, που τον παρουσιάζει μέσα στο κοφίνι να μελετάει τα υπέργεια αλλά και τα κάρδαμα. Ο Στρεψιάδης εντυπωσιασμένος του ζητάει να τον πάρει μαθητή του στο φροντιστήριο, για να του διδάξει πώς θα ξεφύγει απ' τους δανειστές. Είναι αποφασισμένος να μάθει κι ας του φαίνονται όλα περίεργα. Στόχος του είναι να γίνει πρώτος στην ευγλωττία για να γίνει ένας καλός στρεψόδικος και να ξεφεύγει απ' όσους χρωστάει.⁶⁹

⁶⁷Thiercy (2001) : σελ. 83-84

⁶⁸Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 293-294

⁶⁹Καρόνη (2003) : σελ. 110

Ο Σωκράτης τότε θα καλέσει τις Νεφέλες, ο χορός των οποίων θα εμφανιστεί σε μια μεγαλειώδη και επίσημη πάροδο. Ο ποιητής στους στ. 299-313 μας δίνει μια εικόνα της Αθήνας, όπου ανέμελη και ευτυχισμένη κυλά η ζωή των ανθρώπων. Τον ύμνο αυτό σχολιάζει ελευθερόστομα και φυσικά, πάντοτε μέσα στο πλαίσιο της κωμικής λειτουργίας ο Στρεψιάδης. Και με το στόμα του Σωκράτη ακούγεται ένα σατιρικό σχόλιο για τους «ελάσσονες» ποιητές της εποχής.

Ο ποιητής διακρίνεται για την πρωτοτυπία των εμπνεύσεών του, για την πολιτική τόλμη του και τη συνεχή διακριτικότητά του (στ.545-550). Και γίνεται μια άμεση επίθεση κατά συγχρόνων ποιητών που αδίστακτα «κλέβουν» από τον Αριστοφάνη. Η «παράβαση» κλείνει με μια προειδοποίηση για το μέλλον: και οι κρίνοντες κρίνονται...⁷⁰

Τα πρώτα τραγούδια των Νεφελών είναι από τα πιο όμορφα της ελληνικής ποίησης. Με τα χορικά δίνεται η ευκαιρία στον Αριστοφάνη να καταδείξει τη λυρική του δεινότητα. Τα τραγούδια είναι εμπνευσμένα από τη φύση της αττικής υπαίθρου και το πνεύμα της Αττικής.⁷¹

Πριν τις δούμε τις Νεφέλες, τις ακούμε (στ. 275-290 και 298-313), και η ομορφιά του τραγουδιού διακόπτεται μόνο από τις μπουφόνικες παρεμβάσεις του Στρεψιάδη. Απλώνονται τέλος σε όλη την ορχήστρα σαν σύννεφα που περνούν αργά στον ουρανό, μοιάζουν όμως με γυναίκες, γιατί έχουν τη δύναμη να αλλάζουν εμφάνιση ανάλογα με τα γούστα τους και, αν δεχθούμε την εξήγηση του Σωκράτη, μεταμορφώθηκαν σε γυναίκες, αφότου είδαν τον ομοφυλόφιλο Κλεισθένη (στ.355).

Οι Έλληνες θεωρούσαν τα νέφη ως απλά φυσικά μέσα με τα οποία ο Ζεός έστελνε τη βροχή. Για τους σοφιστές αντιθέτως είναι θεότητες, αφού ενσαρκώνουν τα μετέωρα, δηλαδή συγχρόνως την αστρονομία και τη μετεωρολογία, καθώς και όλες τις ιδέες του αέρα, τις νεφελώδεις σκέψεις, τους αιθέριους παραλογισμούς και τις ομιγλώδεις ανοησίες.

Επιτέλους, ο αμβλυωπός Στρεψιάδης θα διακρίνει στον ουρανό τις αέναες Νεφέλες. Ο Σωκράτης απορεί για την απαιδευσία του μαθητή του, που δεν γνωρίζει ότι Αυτές είναι οι μεγάλες Θεές, οι προστάτισσες των αργόσχολων ανδρών, που χαρίζουν τη γνώση της δοκησιοφίας και της στρεψοδικίας. Έτσι, αναγκάζεται να του

⁷⁰ Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 294-297

⁷¹ Καρόνη (2003) : σελ. 108

διδάξει. Ο Στρεψιάδης διδάσκεται ότι οι Νεφέλες εκτρέφουν την οικογένεια των σοφιστών.⁷²

Ο Σωκράτης τις συνιστά στο συνομιλητή του. Το σωκρατικό «εγκώμιο» των Νεφελών βέβαια, έτσι όπως συνδέεται με ανθρώπους αργόσχολους (στ.317), είναι μια διαπόμπευση των «καινών δαιμονίων» και παράλληλα μια διαπόμπευση της σοφιστικής κίνησης (στ.331), που μέσα στη γενικότερη αμφισβήτηση των καθιερωμένων ως τότε θεσμών συμπεριλάμβανε και τον θρησκευτικό αγνωστικισμό (πρβ. την πρωταγόρεια φράση «περί θεῶν οὐκ ἔχω εἰδέναι»). Αξιοσημείωτη πριν από τη συνάντηση με τις Νεφέλες είναι η προβαλλόμενη από το Σωκράτη μεταμόρφωσή τους κατά τις εκάστοτε ανάγκες- σ' αυτό παρασύρεται εύκολα ο Στρεψιάδης-, κάτι που δίνει τη δυνατότητα σατιρισμού προσώπων της εποχής τους (στ.348-355).⁷³

Οι προσελθούσες εν τῷ μεταξύ Νεφέλες θα καθορίσουν στον Στρεψιάδη τα ελάχιστα προσόντα που πρέπει να διαθέτει, αυτός που φιλοδοξεί να γίνει κάτοχος της δικής τους σοφίας και ένδοξος σοφιστής. Ως πρώτο προσόν απαραίτητο για την απόκτηση της όποιας γνώσης, θα αναφέρουν τη μνήμη. Στα βασικά προσόντα θα περιλάβουν και τη σκληραγωγία του σώματος, οπότε θα μνημονεύσουν και την αντοχή της έκθεσης στο κρύο, της οποίας μέτρο είναι η απουσία του ρίγους. Ο Στρεψιάδης, θα βεβαιώσει με τον δικό του τρόπο τις Νεφέλες ότι είναι κάτοχος των ζητούμενων προσόντων, οπότε ο Σωκράτης θα ορκίσει τον μαθητή, κατά τους τύπους της Σχολής, στις τρεις θεότητες των Σοφιστών, το Χάος, τις Νεφέλες και τη Γλώσσα.⁷⁴

Ο Σωκράτης εξηγεί στο μεταξύ ότι οι Νεφέλες είναι αυτές που χαρίζουν εξυπνάδα και πονηριά (στ. 317 κ.ε.), ιδιότητες εξόχως επιθυμητές στην περίπτωση του κατατρεγμένου από τους πιστωτές του Στρεψιάδη (στ.320 κ.ε.).Οι Νεφέλες του υπόσχονται λοιπόν ότι κοντά στον Σωκράτη θα γίνει πανούργος νομομαθής (στ.466 κ.ε.).⁷⁵

Ο Στρεψιάδης, μετά την ορκωμοσία εισέρχεται επισήμως πλέον στη Σχολή- την είσοδό του θα την παραβάλλει με την κατάβαση στο Τροφώνιο άντρο- και ετοιμάζεται για την παρακολούθηση του εναρκτήριου μαθήματος. Στην προσπάθειά του να μεταφέρει από το εσωτερικό, στην αυλή της Σχολής, τον μαθητικό δίφρο στον οποίο θα καθίσει, αντιμετωπίζει απροσδόκητο αντίπαλο. Οι καταληψίες κοριοί που

⁷² Αποστολίδης (1996) : σελ. 137-138

⁷³ Μαυρόπουλος (2008): σελ. 295

⁷⁴ Αποστολίδης (1996) : σελ. 149

⁷⁵ Maurach (2009) : σελ. 30-31

έχουν οικειοποιηθεί το δίφρο, προβάλλουν σθεναρή αντίσταση στη μεταφορά του και στο τέλος εξέρχονται μαζί του στο φως, караδοκούντες τη στιγμή της εκδίκησης!

Το πρώτο μάθημα, περί μέτρων, ρυθμών και δακτύλων, δεν φαίνεται να ενθουσιάζει το Στρεψιάδη, ο οποίος προτρέπει τον Δάσκαλο να αρχίσει επιτέλους τις παραδόσεις για τον Άδικο Λόγο. Επιπλέον ο Στρεψιάδης υπενθυμίζει συνεχώς στους διδάσκοντες το ζήτημά του, ότι έχει, δηλαδή, έρθει, για να μάθει τα κόλπα που θα του επιτρέψουν να αποφεύγει τους πιστωτές του (στ. 167, 434 κ.ε. κ.ο.κ.).

Ο Σωκράτης αποδέχεται την πρόταση και ζητεί από τον μαθητή την απαραίτητη προσοχή και αυτοσυγκέντρωση, την οποία όμως διακόπτουν τα δήγματα των εκδικητικών αδηφάγων παρασίτων.⁷⁶

Η μαθητεία του Στρεψιάδη στο φροντιστήριο δεν τελειώνει ασφαλώς στην ερμηνεία της γένεσης της βροχής και της βροντής. Εφετικός μαθητής, επιθυμεί να συμπληρώσει το κεφάλαιο των μετεώρων, οπότε θα ζητήσει να μάθει την αιτία της γένεσης των κεραυνών, αν και γνωρίζει ασφαλώς ότι αυτοί τουλάχιστον είναι δημιουργήματα του Δία. Πώς αλλιώς ο Όρκιος Ζευς θα τιμωρούσε τους επιόρκους!

Κι όμως, ο Δάσκαλος θα ανατρέψει τα πάντα δια μιας και θα εξηγήσει στον βεκκεσέληνο μαθητή ότι ο κεραυνός δεν είναι παρά γέννημα του ξηρού ανέμου και των Νεφελών. Τον συγκλονίζει η άρνηση του Σωκράτη περί της ύπαρξης των θεών και του Δία (στ.226, 246, 380 κ.ά.). Ο Σωκράτης εξηγεί στο Στρεψιάδη πως δεν υπάρχουν θεοί ούτε ο Δίας· θεές είναι μόνον αυτές. Του εξηγεί επιστημονικά τα φυσικά φαινόμενα, ενώ ο Στρεψιάδης τα εκχυδαΐζει και ο Αριστοφάνης ειρωνεύεται.⁷⁷

Ο Σωκράτης βάζει το Στρεψιάδη να καθίσει σ' ένα ντιβάνι και να αρχίσει να σκέφτεται, φέρνοντας στο νου μας τη μέθοδο της σημερινής ψυχανάλυσης. Του φορά κατόπιν ένα στεφάνι και, αφού του διδάσκει πως δεν υπάρχουν θεοί και θεότητες παρά μόνο οι Νεφέλες και τα φυσικά φαινόμενα, παίρνει στάση ιερατική, κάνει επίκληση στις Νεφέλες και προσφέρει θυσία σ' αυτές.

Οι Νεφέλες επικαλούνται τους καταργημένους από το Σωκράτη θεούς, αλλά δεν απαρνιούνται τη δική τους θεϊκή υπόσταση και, καθώς λίγο πριν στην «παράβαση» έχουν μιλήσει για λογαριασμό του ποιητή διατυπώνοντας τα παράπονά του, συνεχίζουν με το δικό τους παράπονο, ότι ποτέ δεν έδειξαν οι Αθηναίοι την απαραίτητη προσοχή στις υποδείξεις τους. Δίνεται έτσι μια άλλη ευκαιρία για κριτική

⁷⁶ Αποστολίδης (1996) : σελ. 150

⁷⁷ Καρώνη (2003) : σελ. 109

των άστοχων, κατά τον ποιητή, πράξεων του αθηναϊκού λαού και μερικών νεοτερισμών που πρέπει να είχαν ενοχλήσει τον ποιητή.⁷⁸

Συνεχίζεται η περίοδος μαθητείας του γέροντα. Όμως προϋπόθεση είναι η εκπαίδευση του Στρεψιάδη, που θα στηριχτεί σε έμφυτες ικανότητες, ιδίως στη μνήμη. Σε κάθε όμως απόπειρα διδασκαλίας ο Στρεψιάδης αντιδρά λανθασμένα, όπως όταν, για παράδειγμα, ο Σωκράτης προσπαθεί μέσω της συζήτησης να τον οδηγήσει στην αυτογνωσία. Ο Στρεψιάδης υποβάλλει προς έγκριση στον Δάσκαλο δύο τεχνάσματα, για την αποφυγή της καταβολής των χρεών του. Εκείνο του εγκλεισμού της Σελήνης σε δοχείο, με τη βοήθεια της Θεσσαλής φαρμακίδος και το άλλο, «της δι' υάλου εκτήξεως των γραμμάτων της γραφής της δίκης του». Τα επινοήματα του Στρεψιάδη, για τα οποία αυτός ήταν τόσο περήφανος, θα κριθούν μωρίες από τον Δάσκαλο.

Το επεισόδιο της διαπαιδαγώγησης του Στρεψιάδη φέρει στην επιφάνεια τη χρόνια ηλιθιότητα αυτού του μαθητή, παρωδώντας ταυτόχρονα τη σοφιστική διδασκαλία. Παρ' όλη την επιδεξιότητα του, ο Σωκράτης είναι ανίκανος να εμψυχήσει στο ακαλλιέργητο αυτό πνεύμα, που δεν καταλαβαίνει τις βάσεις της γραμματικής, δεν έχει καλή μνήμη και ξεχνά εύκολα οτιδήποτε μαθαίνει.

Το ανεπίδεκτο της μάθησης του Στρεψιάδη θα φανεί από την πρώτη επαφή του με τη Σχολή, αφού το απεριμέριμον λάκτισμα της θύρας του φροντιστηρίου από αυτόν, θα προκαλέσει την εξάμβλωση της ιδέας-εμβρύου, που εγκυμονούσε στο νου- μήτρα, ο θυρωρός- μαθητής.

ΜΑΘ. Αμαθής γε νη Δί', όστις ούτωσί σφόδρα
άπεριμερίμνωσ την θύραν λελάκτικας
και φροντίδ' έξήμβλωκας έξευρημένην.

ΜΑΘ. Είσαι αμόρφωτος κλώτσησες την πόρτα
αστόχαστα, κι έτσι έκαμες, μια σκέψη
που είχε βρεθεί, να πάθει αποβολή.

Όστε, το αμαθές και ανεπιστημονικό λάκτισμα της πόρτας από τον αγροίκο Στρεψιάδη έδρασε ως αμβλώθριον στο ηγεμονικόν του εγκεφάλου του μαθητή, με αποτέλεσμα να υποστεί άμβλωση η σε εμβρυώδη κατάσταση ιδέα που κυοφορούσε και να εξέλθει από το νου του ως έκτρομα. Το σκώμμα ασφαλώς απευθύνεται στη μέθοδο διδασκαλίας του Σωκράτη, η οποία έμεινε γνωστή ως Σωκρατική μέθοδος ή

⁷⁸Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 297

Σωκρατικός διάλογος, του οποίου διακρίνουμε δύο μέρη. Το αρνητικό ή Σωκρατική ειρωνεία και το θετικό ή μεθοδολογία του Δασκάλου, ο οποίος δίκην μαίας εφρόντιζε να έρθουν στο φως οι λανθάνουσες ηθικές έννοιες του συνομιλητή του.⁷⁹

Ο Στρεψιάδης αποδεικνύεται ανεπίδεκτος για μάθηση. Η στάση του γέροντα υποψήφιου μαθητή είναι έντονα κωμική και ο Σωκράτης μοιάζει να μην μπορεί να πετύχει τίποτε. Ο απελπισμένος Στρεψιάδης με τη συμβουλή των Νεφελών είναι αναγκασμένος να γυρίσει εκεί απ' όπου ξεκίνησε: ό, τι δεν πετυχαίνει ο ίδιος ίσως μπορεί να το πετύχει ο γιος του. Η εμπιστοσύνη του στις προσωπικές του δυνάμεις κλονίζεται, όχι όμως και στη δυναμική του σωκρατικού σπουδαστηρίου.⁸⁰

Ο Σωκράτης τον διώχνει μα ο Στρεψιάδης δεν το βάζει κάτω. Θα στείλει το γιο του, που είναι νέος και αριστοκράτης. Ο ανεπίδεκτος για μάθηση Στρεψιάδης βγαίνει από το σπίτι του με αντεστραμμένη εικόνα: ό,τι ήταν γι' αυτόν στο προηγούμενο επεισόδιο ο Σωκράτης τώρα είναι αυτός για το γιο του Φειδιππίδη, που με τη σειρά του θα μνηθεί για τα «καινά δαιμόνια» και για τις διακρίσεις των γενών. Ο Στρεψιάδης φαίνεται να έχει αφομοιώσει τη «διδασκαλία» του Σωκράτη, αλλά ο Φειδιππίδης παρουσιάζεται δύστροπος μαθητής και ανάγωγος νέος, αλλά θα ενδώσει στις αφόρητες πιέσεις του πατέρα του και θα προσέλθει στο φροντιστήριο για την παρακολούθηση των μαθημάτων του Δίκαιου και του Άδικου Λόγου. Παρά το πείσμα του, παραμένει ένας νεαρός που έχει σεβασμό, και δείχνει υπακοή σεβόμενος τον πατέρα του και υποχωρώντας. Ένας άλλος λόγος είναι ότι δε θέλει να εναντιωθεί στο γέροντα, γιατί νομίζει, και όχι τελείως αναίτια, ότι έχει τρελαθεί.

Πράγματι, ο Στρεψιάδης είχε αρχίσει να του κορδώνεται και, με πολλή περηφάνια για ό, τι πίστευε πως είχε μάθει, να αλλοιώνει αυτά που του είχε διδάξει ο Σωκράτης (μια σκηνή που θυμίζει έντονα εκείνην του Αρχοντοχωριάτη του Μολιέρου, όπου ο κύριος Jourdain θέλει να κάνει επίδειξη, μπροστά στη γυναίκα του και την υπηρέτριά του, των φρέσκων γνώσεων που αποκόμισε κατά τη διάρκεια των μαθημάτων του με τον καθηγητή φιλοσοφίας).

⁷⁹ Αποστολίδης (1996) : σελ. 132

⁸⁰ Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 298

«Αγώνας λόγων»

Ο Στρεψιάδης τελικά κατορθώνει να οδηγήσει το γιο του μπροστά στο Σωκράτη, ο οποίος αποφασίζει να του μάθει άμεσα το Δίκαιο και τον Άδικο Λόγο. Φέρνει λοιπόν το γιο του και ζητά από το Σωκράτη να του μάθει τον δυνατό και τον αδύνατο λόγο, κυρίως όμως τον αδύνατο που υποστηρίζει το άδικο. Ο Σωκράτης σημειώνει αρνητικά στοιχεία στο γιο για την απόκτηση της ικανότητας της στρεψοδικίας, αλλά η πίεση του Στρεψιάδη τον οδηγεί στην εγγραφή του Φειδιππίδη στο σπουδαστήριο του και στην έναρξη της διαδικασίας της διδασκαλίας του. Ο Σωκράτης δέχεται το γιο του και του παρουσιάζει τους δύο λόγους. Στη σκηνή εμφανίζονται οι δύο λόγοι. Ο αγώνας ανάμεσά τους είναι από τους πιο λαμπρούς αγώνες της κωμωδίας.⁸¹

Έτσι στήνεται ένας από τους ωραιότερους αριστοφάνειους «αγώνες λόγων» ανάμεσα σε δύο σύμβολα του διδακτικού επιτελείου του σωκρατικού σπουδαστηρίου, τον «δίκαιο» και τον «άδικο».⁸²

Οι Νεφέλες, άκρως δημοκρατικές, θα συστήσουν στον Δίκαιο και τον Άδικο Λόγο να εκθέσουν τα πιστεύω τους, ώστε ο Φειδιππίδης να αποφασίσει κατά την κρίση του, σε ποιον από τους δύο λόγους θα φοιτήσει. Ο Δίκαιος Λόγος θα υπερασπισθεί την αρχαία παιδεία και αγωγή, η οποία εκτός των άλλων edίδασκε τη σεμνότητα των νέων και την απόδοση του οφειλόμενου σεβασμού στους πρεσβυτέρους.⁸³

Ο Δίκαιος Λόγος, σε μια λυρικότατη δημηγορία, αραδιάζει τ' αγαθά της αρχαίας παιδείας, τον καιρό που θαυμαζόταν η εφηβική ομορφιά και που οι γιοι σέβονταν τους πατεράδες τους. Ορμηγεύει το Φειδιππίδη να διαλέξει την απλή και φυσική ζωή, που είναι καλύτερη για την υγεία, την ομορφιά και το χαρακτήρα και συνάμα μια αληθινή τέρψη.

Ο Δίκαιος Λόγος, ο εκπρόσωπος του παλιού τρόπου ζωής, είναι γέρος κι ασχημομούρης. Έχει χαρίσει στις παλιότερες γενεές *χρηστά ἤθη* κι έχει αναθρέψει τους νικητές του Μαραθώνα, μα μυρίζει μούχλα και παλιοκαιρίλα. Ο Άδικος πάλι είναι νέος κι όμορφος, μια σταλιά γυναικωτός, φλύαρος, αναιδής και πλούσιος πολύ, γιατί κερδίζει απ' τα σοφιστικά του δασκαλέματα μ' όλο που, καθώς ομολογεί, η μόνη σοφία του είναι οι «νέες ιδέες».

⁸¹ Καρώνη (2003) : σελ. 112

⁸² Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 298-299

⁸³ Αποστολίδης (1996) : σελ. 151-152

Ο χορός φαίνεται ενθουσιασμένος από την επιχειρηματολογία του «δίκαιου», όμως παίζει το ρόλο του αμερόληπτου διαιτητή. Επιστρατεύοντας τη γνωστή δικαστική αρχή «ας ακουστεί και η άλλη πλευρά» (audiatur et altera pars) δίνει το λόγο στον «άδικο». Ο «άδικος» αντικρούει τα επιχειρήματα του αντιδίκου του και εξυμνεί τη νέα αγωγή και τα αποτελέσματά της. Έτσι νομιμοποιεί και αυτός την πρόσκληση που κάνει στο Φειδιππίδη να στρέψει τα βώτα του στην παλιά αγωγή.

Η παρέμβαση του χορού κλείνει την πρώτη φάση της αντιδικίας (στ.889-933) και ανοίγει τη δεύτερη, τη σοβαρή φάση (στ.939-1104) με τη διατύπωση του θέματος: της διαφοράς ανάμεσα στην παλιά και στη νέα εκπαίδευση.

Ο Άδικος Λόγος δεν έχει για τίποτα άλλο να καυχηθεί απ' την ικανότητά του να γυρίζει τα στραβά σε σωστά και τ' άδικα σε δίκαια. Αυτή όμως η ικανότητά του είναι αρκετή για να γκρεμίσει με σοφιστείες όλα τα τίμια επιχειρήματά του ανταγωνιστή του. Αντίθετα με τον Αλλαντοπόλη και τον Αισχύλο-που νικούν στους αντίστοιχους αγώνες τους, γιατί πρέπει να νικήσουν, ο Άδικος Λόγος νικάει, ακριβώς γιατί δεν πρέπει να νικήσει. Ο Αριστοφάνης, με την ειρωνική αυτή έκβαση, κάνει τη σάτιρά του πιο διαπεραστική.⁸⁴

Στην αντιπαράθεση «παλιάς» και «μοντέρνας» παιδείας ο Δίκαιος Λόγος, υποστηρικτής της παράδοσης, παροτρύνει τους νέους στη σωματική άσκηση, ενώ ο Άδικος οδηγεί τους νέους στην παραμέληση της καλής φυσικής κατάστασης. Ορισμένες άλλες διαφωνίες τους είναι οι εξής:

ΔΙΚΑΙΟΣ ΛΟΓΟΣ	ΑΔΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
Παραδοσιακή μουσική και ποίηση Καμιά κριτική της μυθολογίας Δικαιοσύνη, απλότητα, αγνότητα, σωματική σεμνότητα, σεβασμός για γονείς Σεβασμός στις συμβάσεις των σχέσεων ενηλίκων-ανηλίκων	Καινοτομίες στη μουσική, ικανότητα στην επιχειρηματολογία Δυσπιστία και κυνική εκμετάλλευση των κληρονομημένων δοξασιών Ηθικός μηδενισμός και έμφαση στη σεξουαλική ικανοποίηση Κανένας σεβασμός σ' αυτές τις συμβάσεις ⁸⁵

⁸⁴ Σολωμός (1990): σελ. 149-150

⁸⁵ Dover (1981): σελ. 168

Στον αγώνα δεν αντιτίθεται τόσο ο Δίκαιος Λόγος με τον Άδικο, όσο η παλαιά αγωγή με τη νέα. Ο Δίκαιος Λόγος υποστηρίζει την υγιή ζωή της υπαίθρου, την καλή υγεία και τη φυσική ρώμη που αποκτά κανείς με την καλλιέργεια της γης, ενώ όλα αυτά χτίζονται μια ηθική παλαιού τύπου που περιλαμβάνει πίστη στους θεούς, στις αρετές, στην παραδοσιακή μουσική και ποίηση. Παρ' όλα αυτά, με τις αδεξιότητές του ο Δίκαιος Λόγος, με το ύποπτο ενδιαφέρον του για τα αγοράκια και με τις προκαταλήψεις του, εκτίθεται στην κριτική όσο και ο ανταγωνιστής του, ο Άδικος Λόγος, που επαινεί τη ζωή της πόλης, την κατεργαριά στην πολιτική και στα δικαστήρια, το χλωμό δέρμα και την καχεκτική διάπλαση, τη μαλθακότητα των ζεστών λουτρών, την οκνηρία, τους νεφελώδεις συλλογισμούς, τη διανοητική γυμναστική δωματίου. Όλα αυτά καταλήγουν σε μια ευχάριστη και πολυτελή διαβίωση! Χάρη στην ικανότητά του να μετατρέπει το ψεύτικο σε αληθινό, ο Άδικος Λόγος πείθει το Φειδιππίδη, αλλά και τον ίδιο το Δίκαιο Λόγο, να τον ακολουθήσει.⁸⁶

Ο Φειδιππίδης, αφού «μορφωθεί» από τον Άδικο Λόγο του «Σωκράτη», είναι προθυμότερος να αντικαταστήσει το κύρος των παραδοσιακών νόμων με τη διάκριση του νόμου από τη φύσιν, βασική θέση των σοφιστών (Νεφ. 1421-1424):

Οὔκουν ἀνὴρ ὁ τὸν νόμον θεῖς τοῦτον ἦν τό πρῶτον
ὥσπερ σύ κἀγώ, καί λέγων ἔπειθε τοὺς παλαιούς;
ἦττόν τι δῆτ' ἔξεστι κἀμοί καινόν αὖ τό λοιπόν
θεῖναι νόμον τοῖς υἱέσιν, τους πατέρας ἀντιτύπτειν;

Στους παραπάνω στίχους διακρίνεται ο σχετικισμός και η θεωρία της διάκρισης φύσει-νόμω των σοφιστών που μεταλλάχθηκαν σε δικαιολόγηση της ανηθικότητας. Οι διανοούμενοι λοιπόν με τους νεωτερισμούς τους ήταν υπεύθυνοι για την εκθρόνιση της παράδοσης, κάτι που μπορούσε σ' ένα κωμικό πλαίσιο να φτάσει στα άκρα: στο ξυλοφόρτωμα των γονιών από τα παιδιά τους. Ο άγνωστος συγγραφέας των Δισσῶν Λόγων στα πλαίσια μιας ρητορικής άσκησης για τη σχετικότητα της αλήθειας, επιχειρεί να υποστηρίξει την άποψη ότι το δίκαιο και το άδικο ταυτίζονται.

Με τον «αγώνα λόγων» (στ.939-1104 έχουμε μια μονομαχία ανάμεσα σε δύο αντίθετες νοοτροπίες, σε δύο εχθρικά συστήματα, σε δύο αλλιώτικους τρόπους ζωής.

Ο αριστοφάνειος Σωκράτης είναι ο σοφιστής που αναλαμβάνει τη σοφιστική εκπαίδευση του Φειδιππίδη, τη νέα αγωγή που βγήκε πριν από λίγο νικήτρια στον «αγώνα λόγων». Με τη συνηθισμένη θεατρική συμβατικότητα η αποτελεσματικότητα

⁸⁶Thiercy (2001) : σελ 84-86

της σωκρατικής διδασκαλίας είναι άμεση: ο Στρεψιάδης έχει και την πρόγευση της χαράς από την ανακοίνωση που του κάνει ο Σωκράτης, ότι ο Φειδιππίδης έχει αφομοιώσει ό, τι του δίδαξε, και την έμπρακτη απόδειξη της προκοπής του γιου του, καθώς εκείνος δεν αφήνει κανένα περιθώριο στις επιφυλάξεις που αυτός διατυπώνει.

Ο «αγώνας λόγων» κλείνει βέβαια με κωμικό τρόπο και ο «δίκαιος» παραδέχεται την ήττα του στη φάση της κωμικής απόληξής της. Πέρα από το τυπικό αυτό γεγονός παραμένει η αντιπαράθεση της παλιάς και της νέας αγωγής και δεν είναι δύσκολο να διαγνωσθεί η πρόθεση και η προτίμηση του ποιητή.⁸⁷

Το αποτέλεσμα του αγώνα είναι αναπάντεχα κωμικό. Δεν πάει μονάχα ο Φειδιππίδης με το μέρος του Άδικου Λόγου, μα κι ο ίδιος ο Δίκαιος Λόγος. Πετώντας τα ρούχα του, αναγγέλλει: Έξαυτομολῶ πρὸς ὑμᾶς. Και γίνεται στο άψε σβήσε οπαδός του Σωκράτη. Είναι τέτοια η μαγική γοητεία της φιλοσοφικής απάτης-σαρκάζει ο Αριστοφάνης-που ό, τι σοφό και τίμιο απέμενε στον τόπο μας, η απάτη το σαρώνει και αυτό. Έτσι λοιπόν, τώρα που η εκπαιδευτική αρετή έξηυτομόλησε, δεν υπάρχει άλλη διέξοδος για το γιο του Στρεψιάδη παρά να ταχθεί και αυτός, θέλοντας και μη, με τον Άδικο Λόγο και να γραφεί για ανώτερες σοφιστικές σπουδές στο φροντιστήριο.⁸⁸

Στο έργο του αυτό ο Αριστοφάνης βάζει στο στόμα του Σωκράτη διάφορες γνώμες του Πρωταγόρα και του Προδίκου βέβαια αλλαγμένες έτσι που να γελοιοποιούνται. Ειδικότερα ο Δίκαιος και ο Άδικος Λόγος είναι εύρημα του Πρωταγόρα, αλλά ο ποιητής μας τον αποδίδει στο Σωκράτη. Έπειτα ξέρουμε πως ο Σωκράτης δεν ασχολούνταν με τις φυσικές επιστήμες, όπως τον παρουσιάζει, αλλά μόνο με τις ηθικές έρευνες. Ο Αριστοφάνης κατηγορεί το Σωκράτη για τον ηθικό εκνευρισμό της νέας γενιάς, που αμφέβαλλε για την ύπαρξη της δικαιοσύνης και χαρακτηρίζει σαν «φτωχή σοφία» τις παλιές και υγιείς παραδόσεις.⁸⁹

⁸⁷ Μαυρόπουλος (2008 : σελ. 299-300

⁸⁸ Σολομός (1990) : σελ. 150

⁸⁹ Ευελπίδης (1962): σελ. 99-100

Η εκδίκηση του Στρεψιάδη

Ο Στρεψιάδης εμφανίζεται τραγουδώντας θριαμβευτικά (στ. 1131) με ένα σακί αλεύρι στην πλάτη, ως αμοιβή του Σωκράτη, καθώς ο τελευταίος τον έχει διαβεβαιώσει ότι ο γιος του έχει πλέον «μάθει» (στ. 1150): πάει, πέρασε το κακό.

Ο χορός προειδοποιεί: «Πήγαινε τώρα, πολύ φοβάμαι όμως ότι θα το μετανιώσεις πικρά!» (στ. 1114). Οι θεατές γνωρίζουν βεβαίως από την τραγωδία ότι τέτοιου είδους τραγούδια προοιωνίζουν την πτώση του ήρωα. Ο Στρεψιάδης έχει ορίσει σαν τραγικός ήρωας μόνος τη μοίρα του. Πανευτυχής, λοιπόν, ο Στρεψιάδης φέρνει το γιο του πίσω στο σπίτι και μάλιστα του κάνει και το τραπέζι, για να γιορτάσουν την απόκτηση του «διπλώματός» του. Το συμπόσιο αυτό θα διακοπεί από τη διαδοχική εμφάνιση των δύο δανειστών του Στρεψιάδη, που θα προσπαθήσουν να πάρουν τα λεφτά τους πίσω. Έχοντας οικειοποιηθεί και οπλιστεί με στρεβλή αυτοσυνειδησία, αποπέμπει τους πιστωτές του με άδεια χέρια τον έναν μετά τον άλλο.

Ωστόσο την εφαρμογή των διδαγμένων δεν την κάνει ακόμη ο Φειδιππίδης. Το έργο αυτό το αναλαμβάνει άμεσα ο πατέρας Στρεψιάδης, που ενθουσιασμένος για ό, τι πέτυχε εφαρμόζει σοφιστική επιχειρηματολογία στους δύο δανειστές του που έρχονται να διεκδικήσουν ό, τι τους οφείλει και φεύγουν άπρακτοι. Ο γέρος Αθηναίος θα τους διώξει με γροθιές διανθισμένες με αστεϊσμούς και διαστρεβλωμένες σωκρατικές θεωρίες. Τώρα τα πάντα βαίνουν καλώς. Ο Στρεψιάδης με τη σοφιστική του τέχνη αποκρούει και θέτει εκτός μάχης τους τοκογλύφους που απαιτούν την επιστροφή των δανεικών χρημάτων. Εμπνευσμένος από το γιο του ο Στρεψιάδης με δικολαβές αποκρούει τους δανειστές. Μπορεί πια να διαστρέφει την αλήθεια. Κι ενώ ο σοφός και μάκαρ Στρεψιάδης αποστόμωσε και απομάκρυνε τους δανειστές του, αναπάντεχο κακό έρχεται από τον λυσανία γιο του, τον Φειδιππίδη.⁹⁰

Ο Στρεψιάδης μετά το γεύμα διαφωνεί με το γιο του σχετικά με την ποίηση. Ο Φειδιππίδης περιφρονεί τους παλαιούς ποιητές που το έργο τους ανέθρεψε τον πατέρα του, ενώ ο Στρεψιάδης δεν μπορεί να δεχτεί τις ανηθικότητες του Ευριπίδη.⁹¹

Ο ίδιος ο Φειδιππίδης έχει πράγματι εμπεδώσει στην εντέλεια τα μαθήματά του της ρητορικής, και ο νέος του στόμφος αφήνει εμβρόντητο και άφωνο το Στρεψιάδη. Ο Φειδιππίδης, υπερασπιζόμενος την ποιητική αξία του Ευριπίδη, αφού ανέχθηκε τους ύμνους του πατέρα του για τον Σιμωνίδα και τον Αισχύλο, επιτίθεται ο

⁹⁰ Αποστολίδης (1996) : σελ. 161

⁹¹ Καρόνη (2003) : σελ. 116

αναίσχυντος, με όλη τη βία εναντίον του και φτάνει πλησίον του «δια στραγγαλισμού των χειρών».

Εξαίφνης, την ησυχία ταράζουν οι σπαρακτικές κραυγές του Στρεψιάδη, που καλεί σε βοήθεια γείτονες, συγγενείς και συμπολίτες. Όμως, τι συνέβη; Ο γιος δέρνει τον πατέρα του, χάριν του Ευριπίδη, του οποίου την ποιητική αξία αμφισβήτησε ο τελευταίος.⁹²

Τη στιγμή που ο Αριστοφάνης κατά την αντιπαράθεση πατέρα και γιου παρουσιάζει πρώτα τη γνώμη του νεαρού για τους κλασσικούς ποιητές Σιμωνίδα και Αισχύλο, αφήνει να εννοηθεί ότι η νεωτεριστική ποίηση ενός Ευριπίδη, η οποία αμφισβητεί τα πάντα και είναι επηρεασμένη από τη σοφιστική, φέρει εξίσου την ευθύνη για την ηθική παρακμή, όπως και η σοφιστική.⁹³

Ο Φειδιππίδης, με θαυμαστή σοφιστική τέχνη θα αποδείξει ότι δικαίως ξυλοκόπησε τον πατέρα του και θα εκστομίσει την απειλή ότι το ίδιο δικαιούται να πράξει και στη μητέρα του. Κι όταν στο τέλος ο γέρος κάνει μια απόπειρα να φρονιμέψει το γιο του με το φόβο του Δία, παίρνει απ' το Φειδιππίδη την απάντηση που του άξιζε: «Δίας δεν υπάρχει, τον έδιωξε ο Σίφουνας». Σακατεμένος απ' τη στιχομυθία-μα κι απ' το ξύλο που έφαγε- ο δύσμοιρος ο Στρεψιάδης σηκώνει τα χέρια στα ουράνια και καταριέται το θρέμμα του: «Άμποτε να πέσεις στο Βάραθρο, μαζί με το Σωκράτη και τον Άδικο Λόγο!». Κι ευθύς κατόπιν, σ' έναν παροξυσμό αντισοφιστικής μανίας, ορκίζεται εκδίκηση ενάντια στο δάσκαλο, το μόνο φταίχτη για το παραστράτημά του και για την οικογενειακή του συμφορά, ζητώντας συνάμα βοήθεια-σαν μετανιωμένος Δαβίδ-απ' τους αληθινούς θεούς.⁹⁴

Στις *Νεφέλες* ο Αριστοφάνης εκθέτει τις αρνητικές συνέπειες που είχε σε ιδιωτικό επίπεδο η σύγχρονη σοφιστική κίνηση. Παρουσιάζοντας την υπονόμευση των πατροπαράδοτων ηθών και κανόνων αναλύει την κρίση της αθηναϊκής κοινωνίας και την ανάγκη στην παρακμή του παλαιού εκπαιδευτικού συστήματος. Προπάντων στους στίχους 1321 κ.ε. φωτίζονται τα εξής θέματα: πόσο στενά συνδέονται οι επιμέρους εκπαιδευτικοί κλάδοι μεταξύ τους, σε ποιο βαθμό συσχετίζονται με τους όρους συμβίωσης των ανθρώπων και ποιες συνέπειες για το σύνολο της κοινωνίας μπορούν να επιφέρουν οι μεταβολές σε επιμέρους κλάδους της εκπαίδευσης. Η σκηνή απεικονίζει πολύ καθαρά τις επιδράσεις της σοφιστικής επιχειρηματολογίας στο χώρο

⁹² Αποστολίδης (1996) : σελ. 161-162

⁹³ Zimmermann (2009) : σελ. 144

⁹⁴ Σολωμός (1990) : σελ. 152

της οικογένειας: οι φυσιολογικές σχέσεις μέσα στην οικογένεια, όπως τις περιγράφει ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά (1259a 37κ.ε.), ανατρέπονται άρδην.⁹⁵

Η πράξη του γιου αποτελεί ένα βαρύτατο, ανεξιλέωτο έγκλημα για τους αρχαίους Έλληνες- Ο γιος του έχει γίνει πια αρκετά επιδέξιος στο λόγο, ώστε να δικαιολογεί την πράξη του ως ανταπόδοση αυτών που δέχτηκε ως παιδί από τον πατέρα του.

Πράγματι ο πατέρας βγαίνει ουρλιάζοντας από το σπίτι ακολουθούμενος από τον γιο, καθώς ο πονηρός νεαρός, έχοντας εμπεδώσει για τα καλά τι σημαίνει ανατροπή αξιών, ξυλοκοπεί με ζήλο τον πατέρα και τη μητέρα του. Τότε μόνο συνειδητοποιεί ο Στρεψιάδης ότι ο ίδιος ευθύνεται για την κατάσταση του, τότε μόνο βλέπει καθαρά, σαν άλλος τραγικός ήρωας: «ἄρτι μανθάνω» («Τώρα κατανοώ»). Επιστρέφει στα παλιά ήθη και θρησκεία, αλλά και πάλι με τρόπο στρεβλό. Αντί να δεχτεί ότι μόνος φταίχτης είναι ο ίδιος, βάζει φωτιά στο φροντιστήριο του Σωκράτη.⁹⁶

Ο Στρεψιάδης τελικά αναγνωρίζει τα λάθη του: «Αχ, Νεφέλες! Αυτό είναι πολύ κακό, αλλά είναι δίκαιο! Είναι αλήθεια πως δεν έπρεπε να αρνηθώ να επιστρέψω τα χρήματα που δανείστηκα» (στ. 1462-1464). Ξαναγυρνώντας τότε στις παραδοσιακές δοξασίες, απευθύνει μια προσευχή στον Ερμή, που του εμπνέει εκδίκηση: ωθούμενος από τις παραδοσιακές αξίες που ξαναβρήκε χάρη στις Νεφέλες, ο Στρεψιάδης βάζει φωτιά στο ιερό του Άδικου Λόγου, που είναι το Φροντιστήριο του Σωκράτη. Μια και δυο ο γέρος φωνάζει τους δούλους του, κι η παράσταση τελειώνει μ' ένα φλογερό φινάλε. Ο Σωκράτης, ο Χαιρεφών κι άλλοι μαθητές ξεπροβάλλουν βήχοντας μέσα απ' τους καπνούς. «Τι κάνεις πάνω κει στη στέγη;» φωνάζει ο φιλόσοφος στον ξέφρενο γέρο. Κι εκείνος μ' άγρια χαρά, του αποκρίνεται: «Αεροβατώ και μελετάω τον ήλιο!».⁹⁷

Στο τέλος απογοητεύεται οικτρά, καθώς καταλήγει να ξυλοκοπηθεί από τον ίδιο του τον γιο, παρά τις προειδοποιήσεις του χορού, γνωρίζοντας πολύ καλά ότι για όλα ευθύνεται ο ίδιος. Κάτω από τη φαιδρή επιφάνεια βρίσκεται ένα δεύτερο επίπεδο, που αν κι εμφανίζεται ως εξίσου φαιδρό, είναι στην πραγματικότητα το πικρό επίπεδο του εσωτερικού γίνεσθαι και των οδυνηρών ψυχικών καταστάσεων. Πράγματι, το επίπεδο αυτό έχει τη δομή τραγωδίας.

Οι «Νεφέλες» χαρακτηρίζονται συνεπώς ως έργο πολύπλευρο, καθώς γύρω από αυτό που περιγράφουν με απλότητα, περιπλέκονται κάθε είδους δευτερεύουσες

⁹⁵Zimmermann, 2009 σελ.144

⁹⁶Maurach (2009): σελ. 33

⁹⁷Thiercy (2001) : σελ. 86-87

δομές, όπως για παράδειγμα ο αγώνας μεταξύ των δύο Λόγων, που προϋποθέτει τη συνεχή αντιθετική δομή μεταξύ πόλης και υπαίθρου, άλλοτε και τώρα, γηρατειών και νεότητας, φιλοσοφίας (ή ό, τι έχει απομείνει από αυτή μετά τη διακωμώδησή της) και πρακτικής σκέψης.⁹⁸

Οι Νεφέλες είναι λοιπόν μια κωμωδία της αποτυχίας: ο Στρεψιάδης εξακολουθεί να πρέπει να πληρώσει τα χρέη του, και μάλιστα η κατάστασή του έχει χειροτερέψει, ο Δίκαιος Λόγος έχει νικηθεί, ο Άδικος Λόγος και ο Σωκράτης έχουν διωχθεί. Μόνο ο Φειδιππίδης έχει κερδίσει κάτι, την κατασσοσύνη, σε αντάλλαγμα όμως έχει χάσει όλα όσα χαρακτήριζαν τη νιότη του: το πάθος για την ιππασία, τη φιλία των Ιππέων, την αγάπη για τους γονείς, ακόμα και για τη μητέρα του που τον λάτρευε. Μπορούμε μάλιστα να φανταστούμε πως θα εξελιχθεί σε δημαγωγό!⁹⁹

Πριν κλείσει η αυλαία των Νεφελών, ο Στρεψιάδης επανέρχεται στα «λογικά» του και αντιλαμβάνεται ότι τα τεχνάσματα που σοφίστηκε για να απαλλαγεί από του δανειστές του ήταν πράξεις πονηρές και άδικες. Ο Στρεψιάδης μετανιώνει για τη μόρφωση που έδωσε στο γιο του. Το έργο δεν τελειώνει με το θριαμβευτικό κόμο, αλλά με την απαλλαγή από το κακό, που στην προκειμένη περίπτωση είναι οι σοφιστές και η νέα παιδεία που αυτοί φέρουν.¹⁰⁰

Οι παλιοί θεοί υπάρχουν. Τα πάντα ήταν μια κρίση παράνοιας που πέρασε. Προσευχόμενος στον φίλιο Ερμή, υποκρίνεται ότι ο Θεός του υποβάλλει τη λύση της προσωπικής του τραγωδίας, που δεν είναι παρά η πυρπόληση, το ολοκαύτωμα της Σχολής των Σοφιστών. Έτσι, με τη βοήθεια του δούλου Ξανθία θα κάψει το φροντιστήριο, ενώ ο Σωκράτης και οι «σύν αὐτῷ» εξέρχονται της Σχολής (και της σκηνής) κυνηγημένοι από τη φωτιά και τον δούλο. Η εξιλέωση, μέσω της εκδίκησης του Στρεψιάδη, είναι ταυτόχρονα και δικαίωση των αθανάτων θεών.¹⁰¹

Εξαιτίας της συμπεριφοράς του γιου του ο γέροντας δεν μπορεί να σκεφτεί τίποτα άλλο παρά να πυρπολήσει το σπίτι του Σωκράτη. Το γεγονός, όμως, ότι αυτή η βίαιη ενέργεια δεν προσφέρει καμιά λύση στο πρόβλημα που θέτει η κωμωδία καθίσταται σαφές σε κάθε θεατή, τη στιγμή μάλιστα που η κύρια ευθύνη για τη συμπεριφορά του γιου επιρρίπτεται στον πατέρα: εντέλει αυτός ήταν που τον έστειλε στον Σωκράτη.

⁹⁸ Maurach (2009) : σελ. 34

⁹⁹ Thiery (2001) : σελ. 87

¹⁰⁰ Καρώνη (2003: σελ.116

¹⁰¹ Αποστολίδης (1996) : σελ. 165

Το κόστος για τον Στρεψιάδη θα είναι σχετικά μεγάλο, κυρίως ως προς την, από φιλοσοφική άποψη, δικαιολογημένη κακομεταχείριση από το γιο του, αλλά θα αποβεί επωφελέστατο για την πόλη, όφελος πολύ σπουδαιότερο από το ατομικό.

Έτσι το έργο καταλήγει σε παράδοξο: οι Σοφιστές και τα συστήματά τους εμφανίζονται ως κάτι που κάθε πραγματικός Αθηναίος θα απέρριπτε, ταυτόχρονα όμως η καταστροφή τους φαίνεται να είναι αδύνατη, χωρίς την ενασχόληση μ' αυτά.¹⁰²

Οι Νεφέλες σε αντίθεση με τους *Άχαρνες* και τους *Ίππες*, είναι έργο πολύπλευρο, δομημένο σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο, το επιφανειακό επίπεδο, εκτυλίσσεται μία αρκετά δυσάρεστη πλοκή, που με κινητήριο μοχλό τον ίδιο τον Στρεψιάδη θα οδηγήσει στη δίκαιη και αναπόφευκτη καταστροφή του κλείνοντας με μια εξίσου δυσάρεστη πράξη εκδίκησης. Γιατί αν κι ο Σωκράτης έχει μικρό μερίδιο ευθύνης για την ήττα του Στρεψιάδη, θα δεχτεί βαρύ πλήγμα, μολονότι η τέχνη του, το να οδηγεί δηλαδή τον συνομιλητή του στην αυτογνωσία, θα του ήταν μάλλον χρήσιμη στο σημείο αυτό.

Το δεύτερο επίπεδο βρίσκεται «υπό» την επιφάνεια, στα εσώψυχα του πατέρα: Στην αρχή έχει μόνο οικονομικές έγνοιες και προβληματίζεται για την ανατροφή του γιου του, σύντομα όμως θα περιέλθει σε πνευματική αμηχανία, απευθυνόμενος στους λάθος δασκάλους και μην μπορώντας να αφομοιώσει μια πνευματική στάση που αναζητά λόγους και αίτια (από όπου ξεπηδούν τα διασκεδαστικά του ατοπήματα).

Οι ρίζες είναι βαθύτερες: μπορούμε να τις αναζητήσουμε από τη μια πλευρά στην έλλειψη προσανατολισμού των νέων, οι οποίοι διάγουν μια πολυέξοδη ζωή και αποδίδουν μεγαλύτερη αξία στο άθλημα της ιππασίας από ό, τι στη συλλογική εργασία μέσα στην κοινότητα, και από την άλλη στους μεγαλύτερους, οι οποίοι δεν προσφέρουν κανένα πρότυπο στη νεολαία, αλλά την ωθούν μάλιστα στον κακό δρόμο.¹⁰³

Το κοινό του 423 π.Χ. αρνήθηκε την αναγνώριση σε αυτό το πολυεπίπεδο, ρηξικέλευθο έργο, και έτσι ο Αριστοφάνης υπέστη μια ήττα για την οποία δεν έμελλε να συγχωρήσει το αθηναϊκό κοινό. Η έλλειψη κατανόησης και κρίσης εκ μέρους των Αθηναίων, στην οποία διαρκώς επανέρχεται τα επόμενα χρόνια, πρέπει να τον πίκρανε πολύ, τη στιγμή μάλιστα που ο Κρατίνος έλαβε την πρώτη θέση, εκείνος,

¹⁰²Bowie (1999): σελ. 137

¹⁰³Zimmermann (2009): σελ. 146

δηλαδή ο κωμωδιογράφος τον οποίο ο Αριστοφάνης είχε επικρίνει στην παράβαση των *Ιππέων* (στ. 526-536).¹⁰⁴

Η ΔΙΑΚΩΜΩΔΗΣΗ ΤΟΥ ΣΩΚΡΑΤΗ ΣΤΙΣ ΝΕΦΕΛΕΣ

Τό δράμα κατά Σωκράτους γέγραπται τοῦ φιλοσόφου ἐπίτηδες ὡς κακοδιδασκαλοῦντος τούς νέους Ἀθήνησι, τῶν κωμικῶν πρὸς τούς φιλοσόφους ἔχοντων τινά ἀντιλογίαν. Οὐχ ὡς τινες δι' Ἀρχέλαον τόν Μακεδόνων βασιλέα, ὅτι προὔκρινεν αὐτόν Ἀριστοφάνους.

Το δράμα αυτό έχει γραφεί σκόπιμα εναντίον του Σωκράτη του φιλοσόφου, επειδή τάχα διέφθειρε με τη διδασκαλία του τους νέους στην Αθήνα, και οι κωμικοί ποιητές έτρεφαν κάποια αντιπάθεια προς τους φιλοσόφους και όχι, όπως λένε μερικοί, εξαιτίας του Αρχελάου, του βασιλιά των Μακεδόνων, που προτίμησε αυτόν αντί για τον Αριστοφάνη.¹⁰⁵

Οι κατηγορίες όμως του Αριστοφάνη εναντίον του Σωκράτη όσο και αν παρουσιάζονται με τη συνηθισμένη στις κωμωδίες υπερβολή, κρίνονται όχι μόνο έξω από την πραγματικότητα αλλά και άδικες. Δεν είναι αρκετή η δικαιολογία πως ο Αριστοφάνης ζητούσε πρόσωπα και θέματα, για να διασκεδάσει το κοινό. Το πιθανότερο είναι πως ο ποιητής, όπως και οι περισσότεροι από τους συγχρόνους του, δεν κατάλαβε το βαθύτερο πνεύμα τους.¹⁰⁶

Ωστόσο, οι *Νεφέλες* είναι η κωμωδία του Αριστοφάνη που την έχουν μελετήσει περισσότερο οι κριτικοί και οι φιλόσοφοι από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, όχι εξαιτίας αυτού του προβλήματος, αλλά εξαιτίας του ρόλου που παίζει στο έργο ο Σωκράτης.

Το περιεχόμενο του κειμένου των *Νεφελών* δεν αφήνει την παραμικρή αμφιβολία ότι ο Αριστοφάνης επιχειρεί σε ένα μόνο έργο και σε ένα μόνο του άνθρωπο να συγκεντρώσει όλα όσα κατά την κρίση του αποτελούσαν το μεγαλύτερο κίνδυνο για την Αθηναϊκή κοινωνία. Και για να πετύχει αυτό, είναι επόμενο να περιλάβει στο έργο ένα πλήθος από στοιχεία, που, ενώ στην τελική τους μορφή είναι μεταξύ τους

¹⁰⁴Zimmermann (2009): σελ. 149

¹⁰⁵ Μύρης (2008) : σελ. 42

¹⁰⁶ Ευελπίδης (1962): σελ. 125

διαφοροποιημένα, εντούτοις ανάγονται όλα σε μια πρώτη αρχή και δεν αποτελούν τίποτα περισσότερο από απλές εξελικτικές φάσεις της.¹⁰⁷

Ποια είναι αυτή η πρώτη αρχή δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε, αν θυμηθούμε την πάγια θέση του ποιητή να αντιτάσσεται σε κάθε νέα πνευματική αναζήτηση, και μάλιστα όταν η αναζήτηση αυτή δεν έχει την αφετηρία της μέσα στην πόλη, αλλά εκπροσωπεί προβληματισμούς και ερεθίσματα διαμορφωμένα αλλού, που, καθώς τώρα περνάνε από κάποια άκριτη μιμητική διάθεση μερικών συμπολιτών του στην Αθήνα, είναι επόμενο να παρασύρουν την πόλη σε επικίνδυνες για τις παραδοσιακές αξίες ακρότητες. Η προσωκρατική φιλοσοφία λοιπόν με τους οποιουσδήποτε εκπροσώπους της που έφτασαν στην Αθήνα, είναι η πρώτη αρχή του κακού και ο Σωκράτης ο κύριος υπεύθυνος, γιατί αυτός περισσότερο από κάθε άλλον αποδέχθηκε τις θέσεις τους και τις αφομοίωσε κατά τον πιο αρνητικό για την πόλη τρόπο.¹⁰⁸

Ο Σωκράτης παρουσιάζεται ως συνεχιστής ή εκπρόσωπος της ιωνικής φιλοσοφίας, που είχε επιχειρήσει να εξηγήσει τον κόσμο με εμπιστοσύνη στο λογικό του ανθρώπου και με παραμερισμό της μυθολογικής κοσμοερμηνείας. Η προσωκρατική φιλοσοφία λοιπόν με τους οποιουσδήποτε εκπροσώπους της που έφτασαν στην Αθήνα, είναι η πρώτη αρχή του κακού και ο Σωκράτης ο κύριος υπεύθυνος, γιατί αυτός περισσότερο από κάθε άλλον αποδέχθηκε τις θέσεις τους και τις αφομοίωσε κατά τον πιο αρνητικό για την πόλη τρόπο.

Στοιχεία της προσωκρατικής φιλοσοφίας που σύμφωνα με το κείμενο δείχνει να αποδέχεται ο Σωκράτης είναι:

Απόρριψη των θεών του μύθου (247 κ.ε., 366 κ.ε.) και αντικατάστασή τους άλλοτε από τη λειτουργία των φυσικών νόμων (397 κ.ε.) και άλλοτε από δικές του θεότητες, τις Νεφέλες, είτε μόνες (365) είτε και ενταγμένες στο τριαδικό σχήμα Χάος, Νεφέλες, Γλώσσα (423 κ.ε.).

Η κοσμολογική θεωρία του Ίπωνα, σύμφωνα με την οποία ο ουράνιος θόλος είναι διάπυρος (*πνιγεύς*), άποψη που αργότερα αποδίδει στο Μέτωνα ο Αριστοφάνης και που ίσως έγινε γνωστή στην Αθήνα από τη διδασκαλία του Αναξιμένη, και ιδιαίτερα του οπαδού του Διογένη του Απολλωνιάτη.

¹⁰⁷ Μπούρας (1986): σελ.263

¹⁰⁸ Μπούρας (1986): σελ. 263- 264

Η διδασκαλία του Διογένη του Απολλωνιάτη ότι η ψυχή δεν είναι τίποτε περισσότερο από πνοή (ψύχω= πνέω), που ποικίλλει σε βαθμό τελειότητας από τον έναν άνθρωπο στον άλλο (228-234).

Η ερμηνεία του Αναξαγόρα για την πρόκληση της βροντής και τή σύγκρουση των νεφών (376-378).

Η ερμηνεία του Αναξαγόρα για τη δημιουργία του κόσμου από το χάος, ύστερα από ισχυρότατη περιστροφική δίνηση), που προκάλεσε ο *Νοῦς*(380).¹⁰⁹

Ανάλογες προς τα παραπάνω είναι φυσικά και οι δραστηριότητες του «φροντιστηρίου. Ο Σωκράτης διδάσκει τους μαθητές του αστρονομία, μετεωρολογία, γεωλογία, γεωμετρία και γενικά όλα εκείνα τα μαθήματα που στη σκέψη του Αριστοφάνη λειτουργούν αρνητικά για τη διατήρηση της παράδοσης, πληρώνεται από τους μαθητές του (98, 245 κ.ε. 1146κ.ε.) και ακολουθεί στη διδασκαλία του μια μέθοδο αρκετά διαφοροποιημένη απ' αυτήν που γνωρίζουμε από τον Πλάτωνα.

Τα αστρονομικά και φυσιογνωμικά ενδιαφέροντα, τα οποία ο Αριστοφάνης αποδίδει στο Σωκράτη, παραπέμπουν στην προσωκρατική φιλοσοφία. Αυτό υπογραμμίζεται επίσης από το γεγονός ότι ήδη στον στίχο 180 ο Σωκράτης χαρακτηρίζεται ως δεύτερος Θαλής και ότι το ανέκδοτο, το οποίο αφηγείται ο μαθητής στον Στρεψιάδη, ταυτίζεται απόλυτα με την ιστορία του Θαλή, η οποία ανάγεται στον Αίσωπο και τη γνωρίζουμε από τον Πλάτωνα (*Θεαίτητος* 174a 4 κ.ε.): καθώς παρατηρούσε τα ουράνια σώματα ο φυσικός φιλόσοφος από τη Μίλητο, δεν έβλεπε μπροστά του και έπεσε μέσα σε ένα πηγάδι προς τέρψη μιας απλής υπηρέτριας.

Στίχοι στους οποίους παρουσιάζεται ο Σωκράτης

Προκειμένου να εντοπιστούν οι στίχοι στους οποίους παρουσιάζεται ο Σωκράτης στο έργο *Νεφέλες* του Αριστοφάνη χρησιμοποιήθηκε η μετάφραση του Σταύρου (1986).

Στους στίχους 94-99 ο Στρεψιάδης περιγράφει στο γιο του Φειδιπίδη το περιεχόμενο της φιλοσοφίας ατόμων όπως ο Σωκράτης. «Σοφών πνευμάτων αργαστήρι. Μένουν σ' αυτό κάτι άντρες που διδάσκουν ότι ο ουρανός είναι φούρνος και μας ζώνει γύρω γύρω, κι εμείς τα κάρβουνά του. Σε κάνουν άξιο, αν πληρωθούν,

¹⁰⁹ Μπούρας (1986): σελ. 264-265

να βγαίνεις στα λόγια νικητής, άδικα ή δίκια». Και συνεχίζει την έκθεση της φιλοσοφίας τους στους στίχους 113-119: «Αυτοί οι σοφοί δυο λόγους, όπως λένε, το δυνατό και τον αδύνατο, έχουν. Ο αδύνατος υποστηρίζει, λένε, τ' άδικο, μα νικά τον άλλο ωστόσο. Τον άδικο αυτό λόγο αν πας και μάθεις, από τα χρέη που έκαμα για σένα ούτε έναν οβολό δε θα πληρώσω».

Στους στίχους 101-104 ο Φειδιππίδης μιλά για το Σωκράτη λέγοντας: «Πουφ! Είναι κάτι λέτσοι, ξέρω, ξέρω. Μιλάς γι' αυτούς τους κάτωχρους αγύρτες, τους ξυπόλυτους, ένας, ο βλαμμένος Σωκράτης και μαζί κι ο Χαιρεφώντας».

Στους στίχους 133-196 ο Στρεψιάδης συνομιλεί με ένα μαθητή της σχολής του Σωκράτη και μέσα από αυτό τον διάλογο αντιλαμβάνεται τον τρόπο με τον οποίο σκέφτεται ο Σωκράτης. Χαρακτηριστικά σημεία όπου φαίνεται η σκέψη του Σωκράτη είναι: «Είσαι αμόρφωτος, κλώτσησες την πόρτα αστόχαστα, κι έτσι έκαμες, μια σκέψη που' χε βρεθεί να πάθει αποβολή».

Στο στίχο 214 φαίνεται πως ο Σωκράτης είναι καθισμένος μέσα σε ένα κοφίνι. Στη συνέχεια ο Στρεψιάδης του μιλά ευγενικά αλλά ο Σωκράτης του απαντά: «Τι με καλείς, εφήμερο εσύ πλάσμα;» (στίχος 224). Στους στίχους 229-236 ο Σωκράτης λέει: «Ποτέ δε θα μπορούσα σωστά τα υπέργεια να βρω, αν δεν κρεμούσα το πνεύμα μου, αν δεν έσμιγα τη φίνα σκέψη μου με τον όμοιο της αέρα. Αν από χαμηλά ερευνήσω τα ύψη, πώς να τα βρω; Του στοχασμού τη δρόσο η γη με ορμή τραβά προς τον εαυτό της. συμβαίνει το ίδιο και στα κάρδαμα».

Ο Στρεψιάδης φαίνεται ότι είναι ειρωνικός απέναντι στον Σωκράτη καθώς στους στίχους 240-242 του λέει: «Μα τώρα, Σωκρατάκη μου, κατέβα κι έλα σ' εμένα να με διδάξεις όσα ήρθα να μάθω» και 743: «Γλυκό μου Σωκρατάκι». Η αριστοφάνεια εικόνα του Σωκράτη είναι επιτηδευμένα παραμορφωτική: ο φιλόσοφος, με εξωτερικά δεδομένα πολύ κωμικά (και μ' εκείνη τη διατύπωση του στ. 225 «αεροβατώ και περιφρονώ τον ήλιον», που θα του ανταποδώσει ο Στρεψιάδης στο τέλος του έργου, στ.1503), είναι ένας περιφρονητής των ανθρώπων (στ. 223) και «εισάγει καινά δαιμόνια» με τη λατρεία των Νεφελών (στ.252-253) και με την άρνηση των θεοτήτων της λαϊκής θρησκείας των Ελλήνων (στ.247-248). Η εικόνα αυτή πρέπει να είχε εντυπωσιάσει έντονα το αθηναϊκό κοινό, για να αναφέρεται σ' αυτήν ο πραγματικός Σωκράτης στην πλατωνική *Άπολογία Σωκράτους* στη δίκη και καταδίκη του στα 399 π.Χ.¹¹⁰

¹¹⁰ Μαυρόπουλος (2008): σελ. 294

Ο Αριστοφάνης δανείζεται απ' τους σοφιστές και τους φυσικούς φιλοσόφους ανάκατα. Ίσως, κι από γνωστές κουβέντες του ίδιου του Σωκράτη της νεανικής περιόδου. Το πρώτο πράγμα που μαθαίνει ο φιλόσοφος στον θαμπωμένο Στρεψιάδη είναι η αλλαγή των θεών. Κι αφού δεηθεί στον Αέρα και στον Αιθέρα και στις Νεφέλες, παρακαλάει λυρικότατα τις τελευταίες αυτές να φανερωθούν στο γηραλέο νεοφώτιστο.¹¹¹

Αυτές χαρίζουν στους προστατευομένους τους όλες τις σκέψεις, τις ιδέες, τις έννοιες, τη διαλεκτική, τη λογική, τη μαγεία του λόγου και επιπλέον την τέχνη της εξαπάτησης, της ρητορικής κοινοτοπίας και παραπλάνησης (στ.315-318).¹¹²

Το τραγούδι του Χορού των Σύννεφων ακούγεται από μακριά, απαντώντας στο κάλεσμα του Σωκράτη. Ο δάσκαλος εξηγεί στο Στρεψιάδη γιατί οι Νεφέλες είναι οι πιο *πολυτίμητες* απ' όλους τους καινούριους θεούς και γιατί αυτές ειδικά προστατεύουν τους φιλοσόφους. Μας εξηγεί και μας, γιατί τις διάλεξε ο Αριστοφάνης για Χορό της κωμωδίας του :

Οι Νεφέλες είναι αυτές, ουράνιες και μεγάλες
θεές των ακαμάτηδων. Δίνουν νου και γνώση,
συζήτηση και φλυαρία και ψευτολόϊ, την τέχνη
πώς να χτυπάς και να ξεφύγεις στις λογομαχίες...
προσθέτοντας πως
νομίζουν κοπάδια σοφιστάδες
και ψευτομάντηδες λογής, γιατρούς κομπογιαννίτες
και μαλλιαρούς τεμπέληδες δαχτυλιδονυχάτους,
επιδέξιους των κυκλόχορωντραγουδολυγιστάδες
κι αστρολογοτσαρλατάνους...¹¹³

Το σωκρατικό «εγκώμιο» των Νεφελών βέβαια, έτσι όπως συνδέεται με ανθρώπους αργόσχολους (στ.317), είναι μια διαπόμπευση των «καινών δαιμονίων» και παράλληλα μια διαπόμπευση της σοφιστικής κίνησης (στ.331).¹¹⁴

Το σπουδαστήριο του Σωκράτη προσδιορίζεται από το χορό των Νεφελών σαν πηγή εκμετάλλευσης της ανθρώπινης αφέλειας, μια ακόμη καταλαλιά για τη «φαυλότητα» του Σωκράτη.¹¹⁵

¹¹¹ Σολωμός (1990): σελ. 144-145

¹¹² Zimmermann (2009): σελ. 140-141

¹¹³ Σολωμός (1990): σελ. 145-146

¹¹⁴ Μαυρόπουλος (2008): σελ. 295

¹¹⁵ Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 298

Ο Σωκράτης διατυπώνει την άποψή του ότι δεν πιστεύει στους θεούς στους στίχους 369-370: «Βρε ποιος Δίας; Για παράτα τα αυτά τα σαχλά. Δίας κανείς πουθενά δεν υπάρχει». Στη συνέχεια ο Στρεψιάδης στους στίχους 379-384 υποστηρίζει το Δία. Επί εξακόσιους περίπου στίχους, οι δύο τους, Σωκράτης και Στρεψιάδης είναι οι μοναδικοί συνομιλητές. Ο Στρεψιάδης εμφανίζεται με την προσποιητή βλακεία, τα τολμηρά αστεία και τα «κατά μόνας». Ο Σωκράτης έχει το βαρύγδουπο ύφος του λογιότατου και την ανυπόφορη έπαρση της ανώτερης σοφίας που, όταν βγαίνει στο φώς, αποδεικνύεται ότι είναι είτε βλάσφημη είτε γελοία και ασήμαντη. Στο παρωδικό τραγούδι τους οι Νεφέλες χαιρετούν το Στρεψιάδη με τη συγκαταβατική προσφώνηση *ὦ πρεσβῦτα παλαιογενές*, και το Σωκράτη τιμητικά, *σύ τε, λεπτοτάτων λήρων ἱερεῦ*, που «περπατάς στη στράτα κορδωμένος, και ψηλοκοιτάς ζερβόδεξα».¹¹⁶

Ο χαιρετισμός των Νεφελών στους δύο συνομιλητές είναι ευθεία διακωμώδηση: ο Στρεψιάδης δεν έχει τα στοιχεία με τα οποία τον προσαγορεύουν και ο Σωκράτης φορτώνεται με στοιχεία που δε διασταυρώνονται από άλλες πηγές.¹¹⁷

Η πρόταση ότι ο Σωκράτης οὐ νομίζει τους θεούς οὐς ἢ πόλις νομίζει σημαίνει οπωσδήποτε, αν την αναλύσουμε γλωσσικά, ότι ο Σωκράτης δεν συμμορφώνεται με την επίσημη λατρεία των θεών, όχι ότι «δεν πιστεύει στην ύπαρξή τους». Αυτή ακριβώς η σημασία τοῦ νομίζειν επιτρέπει στον Αριστοφάνη να κάνει ένα λογοπαίγνιο, παρουσιάζοντας το Σωκράτη να εξηγεί στον Στρεψιάδη ότι ἡμῖν θεοὶ νόμισμ' οὐκ ἔστι («οι θεοὶ δεν έχουν εδώ πέραση»). Ο Αριστοφάνης παριστάνει τον Σωκράτη σαν άθεο. «Οι θεοί, λένε στις Νεφέλες, είναι παλιά μονέδα, που δεν έχει πια πέραση». Ενώ ξέρουμε πως αν πιστέψουμε τον Ξενοφώντα, ο Σωκράτης πρόσφερε και θυσίες και προπάντων είχε τη γνώμη πως οι θεοὶ γνωρίζουν τα πάντα και είναι πανταχού παρόντες.

Ο Αριστοφάνης είχε τη γνώμη πως ο φιλόσοφος φέρνει «καινά δαιμόνια» στην πόλη, αφού βάζει στο στόμα του μαθητή του Φειδιππίδη τα λόγια: «Τι ευχάριστο με πράγματα να ζεις καινούρια και έξυπνα και να περιφρονείς τους νόμους που έχει η πόλη». Και όμως ο Σωκράτης δε θέλησε να φύγει από τη φυλακή, όπως του πρότειναν, και ήπιε το φαρμάκι, για να μην παραβεί αυτούς τους νόμους.¹¹⁸

¹¹⁶ Σολωμός (1990): σελ. 146

¹¹⁷ Μαυρόπουλος (2008): σελ. 295

¹¹⁸ Ευελπίδης (1962): σελ. 125-126

Ο Σωκράτης παρουσιάζεται να ασκεί καθήκοντα επιστημονικά αρχηγού ασκητικής παρασυναγωγής. Βέβαια, οι Ίωνες φιλόσοφοι χρησιμοποιούσαν τη λέξη «θεός» για να δηλώσουν, τελείως μη θρησκευτικά, ό, τι θεωρούσαν «πρώτο σώμα» (γι' αυτό άλλωστε στις Νεφέλες ο Σωκράτης ορκίζεται στην Αναπνοή, στον Αέρα, και προσεύχεται «στα Σύννεφα»)¹¹⁹

Στο στίχο 830 ο Σωκράτης ταυτίζεται με το Διαγόρα το Μήλιο, πασίγνωστο άθεο της εποχής, τον οποίο αργότερα οι Αθηναίοι περίλαβαν στις προδιαγραφές τους μετά τα γεγονότα των ερμοκοπιδών και τη διαπόμπευση των Ελευσινίων Μυστηρίων. Αλλά ο ταυτισμός αυτός δε φαίνεται να έχει σχέση με την αλήθεια. Για τον Αριστοφάνη, όπως και για όλους τους Αθηναίους που θεληματικά ή όχι απείχαν απ' τα ενδιαφέροντα της φυσικής φιλοσοφίας, κάθε ενασχόληση με τα θέματα αυτά συνιστούσε μετατόπιση της θρησκευτικής πίστης σε άλλα πεδία, κι αυτός σίγουρα είναι ο λόγος για τον οποίο ο Σωκράτης αργότερα δεν κατηγορείται τόσο ως άθεος, όσο ως ένας τύπος αιρετικού, που προτιμάει άλλους θεούς κι όχι εκείνους που αποδέχεται επίσημα η πόλη.¹²⁰

Ο χαιρετισμός των Νεφελών στους δύο συνομιλητές είναι ευθεία διακωμώδηση: ο Στρεψιάδης δεν έχει τα στοιχεία με τα οποία τον προσαγορεύουν και ο Σωκράτης φορτώνεται με στοιχεία που δε διασταυρώνονται από άλλες πηγές. Ο Στρεψιάδης είναι εκστασιασμένος από το χαιρετισμό και ο Σωκράτης παρουσιάζεται σαν συνεχιστής ή εκπρόσωπος της ιωνικής φιλοσοφίας, που είχε επιχειρήσει να εξηγήσει τον κόσμο με εμπιστοσύνη στο λογικό του ανθρώπου και με παραμερισμό της μυθολογικής κοσμοερμηνείας. Βέβαια με πολλές επιφυλάξεις δεχόμαστε την αριστοφάνεια αυτή εικόνα του Σωκράτη. Οι Νεφέλες οπωσδήποτε ενισχύουν τη διδασκαλία του Σωκράτη για τις νέες θεότητες, που διαβεβαιώνουν το Στρεψιάδη για τα αγαθοποιά αποτελέσματα της ανεπιφύλακτης πίστης του σ' αυτές, ενώ εκείνος αποδέχεται την υψηλή προστασία τους, φτάνει να πραγματοποιηθεί ο στόχος του, να απαλλαγεί από τα χρέη του. Είναι πολύ χαρακτηριστική η συσσωρευτική παράθεση αρνητικών κοινωνικών ιδιοτήτων (στ.444-451), ως αντάλλαγμα του στόχου του.

Ο Σωκράτης είναι ένας «έξυπνος που ασχολείται με όλα τα υψιπετή και διερευνά όλα τα υπόγεια πράγματα, και που κάνει την πιο αδύνατη άποψη να φαίνεται η πιο ισχυρή», δηλαδή τη διπλή κατηγορία ότι είναι φυσιοδίφης και εριστικός, την οποία

¹¹⁹Taylor (2009): σελ. 650

¹²⁰Μπούρας (1986): σελ. 266-267

πράγματι διατυπώνει ο Αριστοφάνης στις *Νεφέλες*. Η κοινή γνώμη υποπτεύεται τους διανοούμενους αυτού του τύπου για ασέβεια προς τους θεούς.¹²¹

Ο Σωκράτης, λέει ακόμη ο Αριστοφάνης, είναι άθεος, γιατί δεν πιστεύει στους Θεούς της πατρίδας του. Γι' αυτό θα υποστεί την τιμωρία που του αξίζει. Η κωμωδία τελειώνει με την πυρπόληση του φροντιστηρίου. Μέσα στις φλόγες βρίσκουν το θάνατο ο Σωκράτης και οι μαθητές του.¹²²

Η αντικατάσταση των θεών του μύθου από στοιχεία της φύσης δεν έχει ασφαλώς την έννοια ότι ο Σωκράτης προβάλλεται στις *Νεφέλες* ως άθεος. Δεν πρέπει να αμφιβάλλουμε ότι ο Αριστοφάνης επιχειρεί εδώ κάτι πολύ ουσιαστικότερο, μια επισήμανση της μετατόπισης απ' την απλή και τόσο δεμένη με την Αθηναϊκή πολιτεία παραδοσιακή θρησκεία προς μια άλλη εντελώς απρόσωπη, εξαρτημένη αποκλειστικά από τη φυσική νομοτέλεια, και για αυτό μηδενιστική για την ηθική υποδομή των ανθρώπων. Κάθε προσπάθεια προσέγγισης των φυσικών νόμων έχει ως άμεση συνέπεια την αποδυνάμωση των θεών της παράδοσης. Στο διάλογο του Στρεψιάδη με το Σωκράτη ο Δίας χάνει την ιδιότητα του θεού της βροχής, όταν ο Σωκράτης εξηγεί στον υποψήφιο μαθητή του ότι η βροχή προκαλείται από τα σύννεφα, οπότε ο Δίας παύει να έχει για το φαινόμενο αυτό οποιαδήποτε βαρύτητα. Πρβλ.366-369:

ΣΤΡ. Στο όνομα όμως της Γης, έλα πες μου. Για μας
θεός δεν είναι κι ο Ολύμπιος ο Δίας;

ΣΩ. Βρε ποιος Δίας; Για παράτα τα αυτά τα σαχλά.

Δίας κανείς πουθενά δεν υπάρχει.

ΣΤΡ. Μπα! Τι λες; Αλλά τότε ποιος βρέχει λοιπόν;

Έλα δείξε μου αυτό πρώτα απ' όλα.

ΣΩ. Μα οι Νεφέλες νομίζω. Κι αυτό με τρανά

τώρα ευθύς θα σου το μάθω σημάδια.

Κατηγορεί τον Σωκράτη ο Αριστοφάνης πως κάνει τους νέους σοφιστές και άμαχους. Και όμως, όταν ο ποιητής έγραψε τις *Νεφέλες*, ο Σωκράτης πολεμούσε στη Βοιωτία σαν απλός στρατιώτης. Και δεν είναι βέβαιο πως ο Αριστοφάνης πολέμησε ή υπηρέτησε καν στο στρατό.¹²³

Για το μέσο Αθηναίο του 423, ο Σωκράτης δεν είναι παρά ένα αλλόκοτος τύπος της αγοράς, ένας ξυπόλυτος κι απένταρος κουρελής, που νταραβερίζεται με τους

¹²¹ Ευελπίδης (1962): σελ. 99

¹²² Τατάκης (1983): σελ. 24

¹²³ Ευελπίδης (1962): σελ. 115

νέους στο γυμναστήριο, την ώρα που σκουπίζουν τον ιδρώτα απ' τα κορμιά τους. Μιλάει για πράγματα απίθανα και προσφέρει καινούριους μηχανισμούς της σκέψης, έτσι που οι νέοι δε βαριούνται ποτέ να τον ακούν. Είναι διασκεδαστικός, γιατί ειρωνεύεται και τον εαυτό του-ιδιαίτερα για τα όσα τραβάει απ' τη γυναίκα του, την Ξανθίππη.

Ποτέ δεν έχει λεφτά για να φάει, μα τον καλούν στα βραδινά τραπέζια, σα νούμερο ξεχωριστό, γιατί ξέρει να κουβεντιάζει ως το πρωί και να πίνει δίχως να μεθάει. Στα σαρανταεπτά του χρόνια, πιθανό να μην έχει τρυπώσει ακόμα στα ενδότερα της ανθρώπινης ψυχής και να βρίσκεται στο προκαταρκτικό μονάχα στάδιο, την ενατένιση δηλαδή του κόσμου.

Έτσι η διδασκαλία του μπορεί και να ταυτίζεται ίσαμε ένα βαθμό με τα όσα περιέργα λένε οι σοφιστές στους μαθητές τους, για αστρονομία, γεωλογία, γεωμετρία. Τον κλασικό αιώνα θα αρκούσε να είσαι τολμηρός στις συνήθειές σου κι ακατάστατος στο ντύσιμό σου ή ακόμα ακούρευτος και βρώμικος, για να σε σφραγίσουν σοφιστή.¹²⁴

Η μνεία της σχετικής φτώχειας του Σωκράτη (186c) αποτελεί απλώς ίσως υπόμνηση του ότι τόσο ο Αριστοφάνης όσο και ο Αμειψίας τη χρησιμοποίησαν ως σημαντικό στοιχείο διακωμώδησης του φιλοσόφου σε έργα τους ανεβασμένα το 423 (*Νεφέλες* του Αριστοφάνη και *Κόννος* του Αμειψία).¹²⁵

Πέρα απ' αυτό, και η εικόνα των μαθητών δεν έχει τίποτα κοινό με την αντίστοιχη πλατωνική παρουσίαση των νηφάλιων και ώριμων ανθρώπων, ικανών για σοβαρού επιπέδου διάλογο. Όλοι είναι αποκομμένοι απ' τη ζωή στον τύπο περίπου του κλειστού κύκλου των πυθαγορείων, ανίκανοι για οποιαδήποτε συζήτηση και εξαρτημένοι απόλυτα από το δάσκαλο. Αξιολογικές κατατάξεις γίνονται, τα κριτήρια όμως αυθαίρετα, που περισσότερο στηρίζονται στην αφοσίωση του μαθητή και στο βαθμό απολυτότητας της αποξένωσής του από τον κόσμο.

Ένας τέτοιος είναι ο Χαιρεφών. Ο Αριστοφάνης δε δυσκολεύεται να τον φορτώσει με ένα σωρό αδυναμίες, εκμεταλλευόμενος και ορισμένα φυσικά του μειονεκτήματα, προκειμένου να αποδώσει τον αντιπροσωπευτικό τύπο του μαθητή που θα μπορέσει να αιτιολογήσει την αναφώνηση του Στρεψιάδη *ὦ Ἡράκλεις, ταυτί ποδαπά τα θηρία;* (184), όταν κοιτώντας στο εσωτερικό του φροντιστηρίου διακρίνει

¹²⁴ Σολωμός (1990) : σελ. 135

¹²⁵ Taylor (2009): σελ. 87

κατάπληκτος τους μαθητές σκορπισμένους κατά πολύ κωμικό τρόπο να παρατηρούν προσεκτικά σε διάφορα σημεία, αναζητώντας πράγματα ακατανόητα γι' αυτόν.

Ένας ακόμα λόγος για τον οποίο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την επιλογή του Χαιρεφώντα ως αντιπροσωπευτική του συνόλου των μαθητών του σωκρατικού κύκλου είναι και το γεγονός ότι μόνο αυτή μνημονεύεται ονομαστικά σε ολόκληρο το αριστοφανικό έργο, ενώ παράλληλα έκδηλα ατομικά του γνωρίσματα περνάνε σε όλους τους μαθητές, όπως λ.χ. γίνεται με την περιβόητη ισχύότητά του, που ο Στρεπιάδης γενικεύει για όλους, όταν τους παραβάλλει με τους εξαντλημένους από την πείνα Σπαρτιάτες αιχμαλώτους της Σφακτηρίας (186).¹²⁶

Σύμφωνα με τον Dover, στις Νεφέλες ο «Σωκράτης» και οι μαθητές του είναι χλωμοί, (Για την παγερή όψη του Χαιρεφώντα (504) βλ. και Όρνιθες 1564.), ατημέλητοι, βρώμικοι και δεν φορούν σανδάλια. Κατοικούν μαζί με τις ψείρες κι εφόσον είναι αργόσχολοι (άργοι), είναι και φτωχοί. Όποιος μπαίνει στη σχολή πρέπει ν' αντέχει στο κρύο και στην πείνα και ν' απέχει από το κρασί και τον αθλητισμό. Η μύηση είναι απαραίτητη για να μπει κανείς στη σχολή. Τα μαθήματα περιλαμβάνουν αστρονομία, μετεωρολογία (και με πειράματα), φυσική ιστορία, γεωλογία, γεωμετρία και γεωγραφία. Ο «Σωκράτης» διδάσκει επί πληρωμή δικανική ρητορική μέσα με τα οποία αυτός που έχει λάθος μπορεί να πείσει τους ακροατές του ότι έχει δίκιο.¹²⁷

Ο αιθεροβάμων και αλαζόνας «Σωκράτης» απορρίπτει τους παραδοσιακούς θεούς και εισάγει καινά δαιμόνια χωρίς όμως να έχει συνέπεια στον αθεϊσμό του: μερικές φορές αντικαθιστά τους θεούς με την ισχύ των φυσικών νόμων (379 κ.ε.), άλλες φορές με δικές του θεότητες: τις Νεφέλες μόνες τους (365) ή την τριάδα του Χάους, των Νεφελών και της Γλώσσας (423 κ.ε.), ενώ άλλοτε τον Αέρα και τον Αιθέρα (264) κι άλλοτε ορκίζεται στην Αναπνοή, το Χάος και τον Αέρα (626).

Ο Άδικος Λόγος που υποτίθεται ότι ενσαρκώνει το πνεύμα της διδασκαλίας του Σωκράτη, δεν μιλάει στον Φειδιππίδη για σκληραγώγηση στο κρύο και στην πείνα, αλλά για απολαύσεις, ενώ αξιοποιεί τη ρητορική ως όπλο για όσους επιθυμούν να κατατροπώνουν με επιχειρήματα τους υποστηρικτές των κανόνων της παραδοσιακής ηθικής. Ο απόφοιτος από τη σχολή Φειδιππίδης αποκτά την ψυχρή αποφασιστικότητα να κάνει ό,τι του αρέσει και μια εξίσου ψυχρή δεξιότητα να αντικρούει τους ισχυρισμούς της παράδοσης. Λατρεύει τον Ευριπίδη ο οποίος και αυτός

¹²⁶Μπούρας (1986): σελ. 265-266

¹²⁷Dover (1981): σελ.169

παρουσιάζεται ν' απορρίπτει παραδοσιακές αξίες. Παρόμοια γλώσσα για τον Σωκράτη χρησιμοποιεί ο Αριστοφάνης στους *Όρνιθες* (1554) και στους *Βατράχους* (1491 κ.ε.). Ο Σωκράτης των *Νεφελών* απορροφημένος από την έρευνα των ουράνιων φαινομένων, χάνει την επαφή με την πραγματικότητα. Είναι ένας «τρελο-επιστήμονας» (171-173):

Ζητούντος αὐτοῦ τῆς σελήνης τὰς ὁδοὺς
Και τὰς περιφορὰς, εἴτ' ἄνω κεχηνότος
ἀπὸ τῆς ὀροφῆς νύκτωρ γαλεώτης κατέχεσεν.

Η αναλογία με το γνωστό ανέκδοτο του Θαλή είναι προφανής. Ο Θαλής, ερευνώντας κάποτε τον έναστρο ουρανό, αφηρημένος καθώς ήταν, έπεσε σ' ένα πηγάδι (των σκέψεών του) (Πλάτων Θεαίτητος 174a.) Ο Στρεψιάδης (180), θαυμάζοντας την εξυπνάδα του Σωκράτη, αναρωτιέται γιατί να θαυμάζουμε ακόμη τον γέρο-Θαλή, ενώ στους *Όρνιθες*(1009) ακούμε για τον Μέτωνα ότι αυτός ο άνθρωπος είναι Θαλής. Σύμφωνα με τον Dover, καθώς αυτή ήταν η λαϊκή αντίληψη για τους διανοούμενους, ήταν αναμενόμενο ότι μια καρικατούρα στην εποχή του Αριστοφάνη θα έδινε προεξέχουσα θέση στην αστρονομία από την οποία είναι φυσικά δύσκολο να ξεχωρίσεις την κοσμολογία, τη φυσική και τη γεωλογία. Αυτό θα συνέβαινε ακόμη κι αν τα ενδιαφέροντα των διανοουμένων είχαν στραφεί σε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση (οι λαϊκές αντιλήψεις για τους διανοούμενους συνήθως είναι μια γενιά πίσω). Ωστόσο παρά τη διεύρυνση των οριζόντων της επιστήμης η αστρονομία αναπτύχθηκε και τον 5^ο αιώνα. Π.χ. αρκετά από τα δόγματα που ο Αριστοφάνης βάζει στο στόμα του Σωκράτη μπορούν να αναγνωριστούν ότι ανήκουν στον σύγχρονό του Διογένη από την Απολλωνία (227 κ.ε.).¹²⁸

Ο Σωκράτης των *Νεφελών* ασχολείται και με τον μικρόκοσμο, είναι και Θαλής και Αναξαγόρας και Δημόκριτος, (Στις *Νεφέλες* (380) υπάρχει η λέξη *Δίνος* που δηλώνει την περιστροφική κίνηση. Ο Αναξαγόρας θεώρησε ότι η περιστροφή ήταν η πρώτη πράξη του Νου. Ο Διογένης ίσως είχε υιοθετήσει τη θεωρία της αρχέγονης και αδιάκοπης περιστροφής. Ο Δημόκριτος χρησιμοποίησε τη λέξη δίνος, εφόσον η περιστροφή ήταν θεμελιώδης για τους ατομικούς φιλοσόφους), αλλά και σοφιστής Πρωταγόρας, εφόσον μπορεί να κάνει τον *ἦττω λόγον κρείττω*.

Για τον Αριστοφάνη, όπως και για όλους τους Αθηναίους που θεληματικά ή όχι απείχαν απ' τα ενδιαφέροντα της φυσικής φιλοσοφίας, κάθε ενασχόληση με τα

¹²⁸Dover (1981): σελ. 170

θέματα αυτά συνιστούσε μετατόπιση της θρησκευτικής πίστης σε άλλα πεδία, κι αυτός σίγουρα είναι ο λόγος για τον οποίο ο Σωκράτης αργότερα δεν κατηγορείται τόσο ως άθεος, όσο ως ένας τύπος αιρετικού, που προτιμάει άλλους θεούς κι όχι εκείνους που αποδέχεται επίσημα η πόλη.

Οι Νεφέλες λοιπόν είναι τώρα το αντικείμενο της νέας πίστης ή οποιοδήποτε άλλο φυσικό φαινόμενο, που η κάποια προσέγγισή του δημιουργεί την απαραίτητη αιτιοκρατική σχέση για την εξουδετέρωση των παλιών δογματικών θέσεων, με συνακόλουθο τη χαλάρωση της προσήλωσης στα παλιά ιδεώδη και την εγωκεντρική αντίληψη της ζωής.

Η μορφή του Σωκράτη στις *Νεφέλες* μπορεί να έχει ή να μην έχει κάποια χαρακτηριστικά αντίστοιχα με αυτά του Σωκράτη ως ιστορικού προσώπου, αλλά εκείνο που οπωσδήποτε διαθέτει είναι υπερβολικά τονισμένα χαρακτηριστικά-απόκρυφα επιστημονικά ενδιαφέροντα, προσποιητή αυθεντία, προάσπιση καινοφανών θεοτήτων, αδιάφορη συμπεριφορά προς τους δύο Λόγους, τον Δίκαιο και τον Άδικο- τα οποία συνολικά συνιστούν μια καρικατούρα της νέας διανόησης.

Για τους σοφούς, δηλαδή το Σωκράτη και το Χαιρεφώντα, ο Αριστοφάνης λέει, μέσω του Φειδιππίδη, πως είναι λέτσοι, ξυπόλητοι, βλαμμένοι, κάτωχροι, καθώς δεν τους έχει δει το φως της μέρας και ζουν κλεισμένοι στα πνευματικά τους εργαστήρια. Εκεί ο Σωκράτης και οι μαθητές του ζουν εκκεντρικά. Διανοούνται και δεν τρώνε.

Τα κωμικά ευρήματα που χρησιμοποιεί ο Αριστοφάνης προκειμένου να σατιρίσει τη νέα παιδεία και τις μεθόδους της, διαδέχονται το ένα το άλλο. Στην προσπάθειά του να διακωμωδήσει το Σωκράτη τον παρουσιάζει και γεωμέτρη και φυσικό φιλόσοφο, ενώ απ' όσο γνωρίζουμε δεν είχε καμία σχέση με όλα αυτά. Το κωμικό όμως έτσι εξυπηρετείται με την υπερβολή και με γενικότητες.¹²⁹

Ειδικότερα στις *Νεφέλες*, οι οποίες παραστάθηκαν το 423 π.Χ. στην εορτή των Μεγάλων Διονυσίων, η διακωμώδηση του Σωκράτη ως κήρυκα αμφιλεγόμενης παιδείας και εισηγητή αιρετικής θεολογίας δεν πρέπει να εκληφθεί ως τυφλή και εμπαθής επίθεση εναντίον του φιλοσόφου. Ορθότερο θα ήταν να θεωρήσουμε ότι ο Αριστοφάνης μέσα από τον ανελέητο σατιρισμό πρωτοποριακών φιλοσοφικών ιδεών και παιδευτικών συστημάτων επιχλευάζει, έως ένα βαθμό δικαιολογημένα, τους κενούς ρητορικούς λυρισμούς των σοφιστών και την επιζήμια μωρολογία των δημοκόπων.

¹²⁹Καρώνη (2003) : σελ. 105-107

Οι *Νεφέλες* του Αριστοφάνη είναι, όπως φαίνεται από εξωτερική άποψη, μια σάτιρα του φιλοσόφου Σωκράτη. Κατά βάθος ωστόσο μπορούμε να υποπτευθούμε από τη γνώση που έχουμε κάποιων σχετικών με το πρόσωπο του φιλοσόφου αναφορών ότι στο πρόσωπο του Σωκράτη ο Αριστοφάνης χτυπά τη σοφιστική κίνηση της εποχής του, που είχε προκαλέσει έντονη αμφισβήτηση των καθιερωμένων ως τότε πεποιθήσεων και θεσμών.

Παράλληλα πάντως με το κεντρικό αυτό θέμα ο Αριστοφάνης σατιρίζει και κοινωνικά δεδομένα της εποχής του, ιδιαίτερα το θέμα των οικονομικών συναλλαγών. Οποσδήποτε το έργο που έχουμε μπροστά μας, όπως προκύπτει από εσωτερικά τεκμήρια και από σχετικές εξωτερικές πληροφορίες, είναι ξαναδουλεμένη μορφή των *Νεφελών* που είχαν παρουσιαστεί το 423 π.Χ. και είχαν πάρει τότε την Τρίτη θέση στο σχετικό διαγωνισμό.¹³⁰

Η διακωμώδηση του Σωκράτη στις *Νεφέλες* είναι ένα πρόβλημα, διότι το Σωκράτη ούτε για φυσικό φιλόσοφο τον ξέρουμε ούτε για σοφιστή και ούτε ο Πλάτωνας ούτε ο Ξενοφώντας ούτε άλλος μας δίνουν πληροφορίες ή εντυπώσεις τέτοιες, όσο κι αν με τη μαιευτική του πλησίαζε τις σκοπιμότητες των σοφιστών. Φυσικά η «διακωμώδησή» του δεν σημαίνει ούτε αληθινή εικόνα του ούτε και υποτίμησή του (όπως το ίδιο εξάλλου συμβαίνει και με τον Ευριπίδη). Από μια άλλη άποψη, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στις *Νεφέλες* σατιρίζεται: η νεωτεριστική φιλοσοφία και νοοτροπία και παιδεία, που πάνω τους στηρίζονταν η δημοκρατική ιδεολογία και η πολιτική της (έστω και κωμικά παραμορφωμένες).

Ο Αριστοφάνης βέβαια σατίριζε τη δημοκρατία, αλλά τη σατίριζε κατά το ποσοστό που την έβλεπε ταυτόσημη με τον πόλεμο που συντηρούσε και με τις περιπτώσιολογίες της συμμετοχής «ακατάλληλων» πολιτών στα κοινά και εκλογής πιο ακατάλληλων ηγετών. Ότι σατίριζε το ιδεολογικό υπόβαθρο της δημοκρατίας είναι πολύ λογική άποψη και πολύ εύκολη. Το θέμα είναι γιατί (αν είναι βέβαια θέμα), ο Αριστοφάνης αναζητεί το κωμικό και μέσα στα πράγματα που θαυμάζει.

Εξάλλου, τι είναι στις *Νεφέλες* που δεν διακωμωδεύεται;

-ο Στρεψιάδης αγρότης, η γυναίκα του «αριστοκράτισσα» και ο γιος του αριστοκρατοφέρων,

-ο Σωκράτης, οι ιδέες του και τα προβλήματα της Σχολής του και οι μαθητές του,

-η άγνοια αλλά και η θεωρητική άπραγη γνώση,

¹³⁰Μαυρόπουλος (2008) : σελ. 291

-ο Άδικος Λόγος (του Σωκράτη) αλλά και η κωμικότητα του Δίκαιου (αντισωκρατικού) Λόγου,

-η καθιερωμένη άποψη για το Σωκράτη αλλά και η ανατροπή της,

-ο Αισχύλος και ο Ευριπίδης,

-όλοι οι Αθηναίοι αδιάκριτα, όπως συνήγοροι, ρήτορες, τραγικοί ποιητές, θεατές κτλ.¹³¹

Σε κανένα άλλο έργο ο Αριστοφάνης δεν κατόρθωσε με τρόπο πιο πειστικό και δραματουργικά πιο αποτελεσματικό να παρουσιάσει στη σκηνή ιδέες, δηλαδή αφηρημένες έννοιες. Αυτό καθίσταται φανερό ήδη από την πρώτη εμφάνιση του Σωκράτη. Πάνω στον γερανό, στη θεατρική μηχανή, καθισμένος μάλλον σε ένα είδος αστεροσκοπίου, ο Σωκράτης αιωρείται σε άγρια αιθεροβαμών ιδεών (στ. 223 κ.ε.).

Η «αιώρηση» γίνεται η μεταφορά που χαρακτηρίζει όλο το έργο και αποδίδεται διαρκώς με καινούριες εικόνες και δραματουργικές ιδέες. Προπάντων μέσω του χορού των νεφελών η εικόνα της αιώρησης διατηρείται σε όλο το έργο. «Ανεξάρτητα από το αν ο Σωκράτης υπήρξε ή όχι μέλος κάποιου θρησκευτικού "θιάσου", είναι σαφές ότι ο Αριστοφάνης τον θεωρούσε και υπέθετε ότι τον θεωρούσε και το κοινό».

Βέβαια, το τι πίστευε ο Αριστοφάνης δεν το γνωρίζουμε, νομίζω όμως ότι ο Taylor ακολουθεί σωστό δρόμο θεωρώντας τον Σωκράτη στις *Νεφέλες* ως ηγέτη ομάδας πυθαγορείων αποχρώσεων, με στοιχεία που τον χαρακτηρίζουν ασυνήθιστο άτομο. Θα προτιμούσα ωστόσο να τον αντιμετωπίσω με τους γενικότερους όρους της τάξης εκείνης των περιπλανώμενων θαυματοποιών, γιατρών και εξαγνιστών που άκουγαν στα ονόματα *γοήτες, αγύρται, μάγοι, καθαρταί* και τα παρόμοια.

Στο 364 της Πολιτείας, ο Πλάτων προσπαθεί να διαχωρίσει τον Σωκράτη από τα εν λόγω άτομα, αλλά ο Αριστοφάνης σκιαγράφησε μια εικόνα με τόσα πολλά από τα χαρακτηριστικά της εν λόγω ομάδας, ώστε νομίζω ότι πολλοί από το ακροατήριο, ίσως λιγότερο εξοικειωμένοι με τις λεπτές διαφορές μεταξύ των φιλοσοφικών ομάδων, θα τον είδαν ακόμα χειρότερο κι από τους Πυθαγορείους. Η επιθυμία του Πλάτωνος να διατηρήσει τη διάκριση ίσως υπήρξε η απάντηση στην τάση που παρουσίαζε τον Σωκράτη μ' αυτά τα χρώματα.¹³²

Ωστόσο, οι *Νεφέλες* είναι η κωμωδία του Αριστοφάνη που την έχουν μελετήσει περισσότερο οι κριτικοί και οι φιλόσοφοι από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας, όχι εξαιτίας αυτού του προβλήματος, αλλά εξαιτίας του ρόλου που παίζει στο έργο ο

¹³¹Τοπούζης (1976) : σελ. 37-39

¹³²Bowie (1999) : σελ. 121

Σωκράτης. Δε θα μάθουμε ποτέ ποιος από τους δύο, ο κωμικός Σωκράτης ή ο Σωκράτης των φιλοσόφων ήταν πιο κοντά στον πραγματικό, ούτε αν ο Αριστοφάνης τον θεωρούσε πραγματικό κίνδυνο για την πόλη ή αντιθέτως αν αποτελούσε γι' αυτόν απλή πρόφαση για μια απεικόνιση των σοφιστών με τρόπο που να κρύβει έναν κάποιο θαυμασμό ή ακόμα και στοργή για το άτομό του. Είναι φανερό πως ο Αριστοφάνης ήταν ενεργά αναμειγμένος στην πολιτιστική και καλλιτεχνική ζωή της εποχής του, και είναι βέβαιο πως γνώριζε καλά το Σωκράτη, και ας μην ακολουθούσε τη διδασκαλία του. Έπρεπε να βρει ο Αριστοφάνης κάποιον που να αντιπροσωπεύει στα μάτια του κοινού τη νέα ρητορική της εποχής.

Μεταξύ των σοφιστών που σήμερα θεωρούμε ως τέτοιους, οι πιο διάσημοι ήταν ξένοι, όπως ο Γοργίας, και δεν ήταν οικείοι στους θεατές, αφού δίδασκαν σε ένα επίλεκτο ακροατήριο, για παράδειγμα στο σπίτι του πλούσιου Καλλία. Δεν ήταν λοιπόν πρόσωπα που μπορούσε κανείς να συναντήσει τυχαία στην πόλη, ενώ οι Αθηναίοι συναντούσαν τακτικά το Σωκράτη, ή τον είχαν γνωρίσει κατά τις στρατιωτικές εκστρατείες. Είχαν εξοικειωθεί με την ιδιαίτερη εμφάνισή του και την «παράξενη» συμπεριφορά του: δεν είχε τους ίδιους τρόπους ούτε τις ίδιες ανάγκες με τους συμπολίτες του, και για ανθρώπους που δεν είχαν μυηθεί στα μυστικά της φιλοσοφίας, είναι φυσικό οι διαφορές μεταξύ του Σωκράτη και των σοφιστών να ήταν λίγες.

Επιπλέον, ο Σωκράτης ήταν σαράντα πέντε περίπου χρονών εκείνη την εποχή (και ο Πλάτων πέντε ή έξι), ήταν καταδικασμένος σε θάνατο το 399, του οποίου οι σκέψεις και η μέθοδος είχαν εν τω μεταξύ σημαντικά εξαπλωθεί: ούτε ο Αριστοφάνης λοιπόν ούτε το κοινό του μπορούσαν να προβλέψουν τη μοίρα που επιφυλασσόταν. Συνεπώς, μπορούμε να θεωρήσουμε πως ο Σωκράτης των *Νεφελών* παρουσιάζει ορισμένες χαρακτηριστικές ιδιαιτερότητες του Σωκράτη, στις οποίες προστίθενται στοιχεία που στην πραγματικότητα αναφέρονται στους ανθρώπους που εκπροσωπεί ως αποκρυστάλλωση των σοφιστών της εποχής. Αυτό που στην πραγματικότητα ενδιέφερε, για άλλη μια φορά, τον Αριστοφάνη, πολύ περισσότερο από το ίδιο το πρόσωπο του Σωκράτη, είναι η κριτική των νέων ηθών της νεολαίας.¹³³

Η προσωπικότητα όμως και η συμπεριφορά του Σωκράτη ήταν (πρέπει να ήταν) επιδεκτικές για παρανοήσεις και για κωμικότητες και πολύ «προκλητικές» για τον Αριστοφάνη, που πάνω σε τέτοια στοιχεία «προκλητικά» έριχνε την αναδίφησή του.

¹³³Thiercy(2001) : σελ. 80-81

Ίσως και ένας λόγος για τα τόσα κωμικά που ψάχνει, συγκεντρώνει και εφευρίσκει ο Αριστοφάνης για το Σωκράτη, να είναι και το γεγονός ότι τον Αριστοφάνη τον έκαιγαν τα επίκαιρα προβλήματα της τότε πολιτικής και η άμεση απάντηση σ' αυτά, ενώ το Σωκράτη τον ενδιέφεραν όχι τα άμεσα προβλήματα αλλά τα «αρχέτυπά» τους.¹³⁴

Στους ουσιαστικούς στόχους του ποιητή, φυσικά δεν είναι ο Σωκράτης, αλλά η επισήμανση των κινδύνων της νέας παιδαγωγικής και της εριστικής.¹³⁵

Επίσης δεν διέθετε, απ' όσο γνωρίζουμε, ένα *φροντιστήριο*, όπως αυτό που βλέπουμε στις *Νεφέλες*. Τον Αριστοφάνη δεν τον ενδιέφεραν όλα αυτά, υποστηρίζει ο Dover: ως επιτυχημένος κωμωδιογράφος που απευθυνόταν σε ένα ευρύ κοινό, θα έπρεπε να κοιτάζει τον κόσμο από τη λαϊκή σκοπιά. Το αν γνώριζε ή όχι ο Αριστοφάνης τις διαφορές του Σωκράτη από τους Σοφιστές και τους αστρονόμους, δεν έχει και τόση σημασία. Αυτό που ήθελε να δημιουργήσει είναι η διάκριση μεταξύ του κανονικού και του μη κανονικού ανθρώπου. Ο μη κανονικός είναι παράσιτο του κανονικού. Δεν εργάζεται, δεν υποτιμά τις συμβάσεις της πόλης και τις συνηθισμένες απολαύσεις της ζωής, θεωρώντας πως υπάρχουν κάποιες άλλες απολαύσεις μυστικές, προσβάσιμες μόνο σ' αυτόν. Ο Αριστοφάνης διευρύνει πολύ πλατιά τον διαχωρισμό του μη κανονικού και παρασίτου από τον κανονικό. Στις *Νεφέλες* (331 κ.ε.) οι μάντιες, οι ιατρικοί συγγραφείς, οι λυρικοί ποιητές, συμπεριλαμβάνονται κάτω από τη γενική επικεφαλίδα *σοφισταί και άργοι*.

Ο Αριστοφάνης αναφέρεται στην τέχνη του που δεν έχει καμιά σχέση με αυτή των ομοτέχνων του. Δε χρησιμοποίησε ποτέ παραδεδομένα κωμικά ευρήματα, δεν κατέφυγε στην εύκολη λύση του γέλιου. Δε βωμολοχεί, δεν παρουσιάζει καρικατούρες ήρωες, δε χρησιμοποιεί φαλλούς. Η κωμωδία του είναι σεμνή. Το σημείο αυτό του έργου μας κάνει να αναρωτηθούμε. Βρισκόμαστε άραγε μπροστά σε ένα σεμνολόγο Αριστοφάνη; Οι κωμωδίες του όμως περιέχουν και βωμολοχίες και φαλλούς και άσεμνους χορούς (κόρδακες), ενώ για όλα όσα κατηγορεί τους ομοτέχνους τους, θα μπορούσε κανείς να βγάλει διαφορούμενα συμπεράσματα. Ίσως, όσο και αν πάσχισε να απαλλάξει την κωμωδία από τη χυδαιότητα της βωμολοχίας, αυτή να είχε βαθιές ρίζες στο είδος και να αποτελούσε βασικό στοιχείο της, ώστε κάθε προσπάθειά του να ήταν καταδικασμένη και να αποτελούσε επιπλέον και ασέβεια προς το θεό της κωμωδίας.

¹³⁴ Τοπούζης (1976) : σελ. 38

¹³⁵ Μπούρας (1986): σελ. 264

Όμως οι θεατές είχαν τόσο κακομάθει και απαιτούσαν πλέον τις χοντροκοπιές, έτσι ώστε, όπως και ο ίδιος θα πει, θα κάνει παραχωρήσεις για να αρέσει. Το σίγουρο είναι πως ο ίδιος θεωρεί το έργο του ως κωμικού ποιητή (διδασκάλου) δύσκολο, υπεύθυνο και υψηλό, καθώς στα χέρια του μόνο έγινε και η κωμωδία σχολείο του αθηναϊκού λαού, όπως η τραγωδία.¹³⁶

Πρώτα πρώτα πρέπει να τονιστεί πως ο Αριστοφάνης δεν είναι ο μόνος που στρέφεται εναντίον του Σωκράτη. Φαίνεται πως ο Ξενοφών έγραψε τα *Απομνημονεύματά* του, για να υπερασπιστεί το δάσκαλό του που κατηγορούνταν από πολλούς. Είναι βέβαιο πως εκείνη την εποχή λίγοι συντηρητικοί Αθηναίοι ασπάζονταν τη διδασκαλία του και υιοθετούσαν τα κηρύγματά του. Ακόμη και ο Αλκιβιάδης φέρεται να έχει απογοητευτεί από αυτόν, καθώς δε βρήκε στο πρόσωπό του τον επιδέξιο σοφιστή που θα του δίδασκε τη χρήση του λόγου με σκοπό την ικανοποίηση των πολιτικών του επιδιώξεων, αλλά έναν κήρυκα της αρετής, και γι' αυτό και τον εγκατέλειψε.

Πέρα από αυτά το περιεχόμενο της κατηγορίας που διατυπώθηκε εναντίον του και η τελική καταδίκη του σε θάνατο δείχνουν ότι η κοινή γνώμη δεν ήταν με το μέρος του. Έτσι, ο Αριστοφάνης έβλεπε το Σωκράτη όπως τον έβλεπαν οι Αθηναίοι εκείνης της εποχής, δηλαδή ως φορέα ενός ύποπτου νεοτερισμού και μιας ανατρεπτικής σκέψης που έθετε τα πάντα σε αμφισβήτηση και κάτω από τον έλεγχο του ορθού λόγου και απλώς εξέφρασε στην κωμωδία *Νεφέλες* τα αισθήματα της κοινής γνώμης και του αθηναϊκού λαού, πριν ο ίδιος ο λαός την εκφράσει με τη θανατική καταδίκη του φιλοσόφου.¹³⁷

Τα στοιχεία βέβαια που έχουμε για τον τρόπο παρουσίασης του Σωκράτη από τους άλλους κωμικούς είναι λίγα. Ο Τηλεκλείδης τον διακωμωδεί ως συνεργάτη του Ευριπίδη. κι ο Εύπολης τον ονομάζει *ἀδολέσχην* (=πολυλογά) και τον παρουσιάζει οινόχοο σε κάποια συγκέντρωση, ενώ στον *Κόννο* του Αμειψία βγαίνει ξυπόλητος στη σκηνή.¹³⁸

¹³⁶Καρώνη (2003) : σελ. 111-112

¹³⁷Μύρης (2008) : σελ. 38

¹³⁸Μπούρας (1986) : σελ. 262-263

ΟΙ ΣΟΦΙΣΤΕΣ ΚΑΙ Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ο συντηρητισμός του Αριστοφάνη ήταν φυσικό να τον στρέψει ενάντια των Σοφιστών, που πολύ εύστοχα χαρακτηρίστηκαν σαν οι εγκυκλοπαιδιστές, οι διαφωτιστές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Διαφωτιστές βέβαια χωρίς τους πολιτικούς στόχους που τόξευαν οι εκπρόσωποι του γαλλικού διαφωτισμού, που έχουν όμως τα περισσότερα άλλα σημεία κοινά με αυτούς και βασικά δύο: την τάση για πολυμαθεία και τον ορθολογισμό.

Αυτούς τους ορθολογιστές και πολλές φορές ευρύτατα πολυμαθείς φιλοσόφους και ρητοροδιδασκάλους του αιώνα του, που σύναζαν γύρω τους με το αζημίωτο τους νέους και γύρευαν να τους μυήσουν στις βασικές αρχές της μέχρι τότε φιλοσοφίας, μάνας των επιστημών, και γενικά να τους δώσουν όλο τον ιδεολογικό εκείνο οπλισμό, που έκριναν απαραίτητο για την πρόοδό τους στη βασική τους επιδίωξη, τη ρητορική τέχνη, από τα πρώτα του βήματα στην κωμωδία τους θεωρεί στόχο για επίθεσή του ο ποιητής μας. Στην πρώτη του κιάλας κωμωδία, τους *Δαιταλῆς*, σώζονται στίχοι με φανερές αιχμές κατά των Σοφιστών (198, 199) και τη σοφιστικής παιδείας (222). Και η επίθεση αυτή δε θα πάψει από εκεί ύστερα σχεδόν σε καμιά από τις κωμωδίες του, με κορύφωσή της τις *Νεφέλες*.

Ο Αριστοφάνης εκπροσωπεί, μέσα στην ιδεολογική σύγχυση που έθρεψε στην εποχή του η σοφιστική και ο πόλεμος, τις αντιστασιακές δυνάμεις της παραδόσεως. Δεν βλέπει τη σοφιστική παρά σαν τον υπ' αριθμό ένα εχθρό, σαν φοβερό κίνδυνο που απειλεί να ξεθεμελιώσει τις αξίες, που πάνω τους στηρίχτηκε κι έλαμψε ο μέχρι τότε πολιτισμός της πατρίδας του. Και βασικά δύο: την πίστη στην προγονική θρησκεία και την ιδέα της απόλυτης υπεροχής της πόλεως πάνω στα άτομα και τα συμφέροντά τους, τους δύο πόλους που γύρω τους στρέφονταν όλες οι εκδηλώσεις της αθηναϊκής κοινωνίας: η τέχνη, η πολιτική, η δικαιοσύνη, η σχέση ανθρώπου με άνθρωπο και φυσικά και η παιδεία, ο μεγάλος συντηρητής αυτών των αξιών.

Η παιδεία, που είναι το μόνο μέσο για να συντηρηθεί η παράδοση, είναι το ευαίσθητο σημείο όλων των συντηρητικών όλων των αιώνων. Καμιά άλλη μεταβολή, καμιά κίνηση δεν δονεί τις χορδές της ψυχής τους, όσο η αλλαγή στα συστήματα παιδείας και αγωγής των νέων. Όταν μάλιστα έχει προηγηθεί ένα ένδοξο παρελθόν γιγαντωμένο στα νάματα της καθιερωμένης παιδείας, τότε η προσπάθεια για αλλαγή

παίρνει στις συντηρητικές συνειδήσεις διαστάσεις προσχεδιασμένου εγκλήματος, δολοφονικής απόπειρας κατά της πατρίδας.

Και η σοφιστική ήταν βέβαια μια ριζική αλλαγή, με περισσότερα– τουλάχιστο στο άμεσο παρόν-τα άσχημα αποτελέσματά της, Όλοι αυτοί οι φιλόσοφοι και ρητοροδιδάσκαλοι του 5^{ου} π.Χ. αιώνα, που ονομάζονται Σοφιστές, δεν είχαν συμφέρον να βάλουν σαν βάση της διδασκαλίας της ρητορικής, που έφερνε κοντά τους νέους, την αρετή. Θα έχαναν έτσι την περισσότερη πελατεία τους, όλους τους αδίστακτους και τυχοδιώκτες νέους της «χρυσής νεολαίας» της εποχής, που επιθυμία τους δεν ήταν η ψυχική καλλιέργεια, όσο η ψυχική αναρρίχηση στις υψηλές θέσεις της τότε αθηναϊκής κοινωνίας. Οι νέοι αυτοί δεν ποθούσαν τίποτε άλλο από το μαγικό κλειδί, που θα τους άνοιγε τις πύλες των αδύτων της τέχνης «πειθοῦς δημιουργοῦ», της ρητορικής, του μοναδικού δηλαδή όπλου για την υποταγή του αθηναϊκού δήμου και την επιτυχία στο στόχο που είχαν διαλέξει. Έτσι το «μή ὄν» του Γοργία και το «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος» του Πρωταγόρα, που θεωρούνται ότι συνοψίζουν την ατομικιστική φιλοσοφία των Σοφιστών, είναι φυσικές και αναγκαίες προϋποθέσεις για τη διδασκαλία μιας ρητορικής που δεν θα συγκρατείται από ηθικούς χαλιμούς. Σημασία και αξία δεν έχει πια ο λόγος που βασίζεται πάνω στην αντικειμενική γνώση και την αρετή, αλλά ο ωραίος εκείνος λόγος που θα πείσει τους πολλούς, έστω βασισμένους πάνω στο ψέμα και την κακία. Αυτοσκοπός η ωραιολογία, έστω κενή και χωρίς ηθικό έρμα.

Αυτήν την κομπορημοσύνη των Σοφιστών ότι έχουν τη δύναμη «τον ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν» (Νεφ.στ. 112 κ.ε.), να παρουσιάσουν δηλαδή με τα λόγια τους το αγαθό ως κακό, τα αληθινά ως ψεύτικο κλπ. δεν ήταν δυνατόν να την ανεχτεί καμιά υγιής συνείδηση, πολύ περισσότερο όταν ήταν περιχαρακωμένη με τις συντηρητικές αρχές της ένδοξης αθηναϊκής παραδόσεως, που πίστευε ακράδαντα στην ανάγκη της θυσίας του ατομικού συμφέροντος για χάρη του γενικού. Και τέτοια ήταν η συνείδηση του Αριστοφάνη.¹³⁹

Στόχος του ποιητή σ' αυτή την κωμωδία είναι οι σοφιστές, που παρουσιάστηκαν τον 5^ο αιώνα π.Χ. ως διαφωτιστές του λαού. Βέβαια, δεν είχαν τους πολιτικούς στόχους και προσανατολισμούς με τους διαφωτιστές του 19^{ου} αι. μ.Χ. αλλά είχαν δύο κοινά σημεία με αυτούς, την έφεση και την τάση για γνώση και την κριτική των πάντων με βάση την λογική και τον ορθό λόγο. Αυτοί οι πολυμαθείς

¹³⁹ Χρηστίδης (2001) :σελ. 71-73

ρητοροδιδάσκαλοι δίδασκαν με αμοιβή στους νέους της εποχής τους τη ρητορική τέχνη και προσπαθούσαν να τους εφοδιάσουν με όλα εκείνα τα πνευματικά εφόδια που ήταν απαραίτητα για την επίτευξη των στόχων τους και την επικράτησή τους έναντι των άλλων ανθρώπων. Μέσο γι' αυτή την επικράτηση θεωρούσαν τη ρητορική τέχνη και τη χρήση του λόγου με δεξιοτεχνία και αποτελεσματικότητα. Οι τρόποι που δίδασκαν οι σοφιστές και η παιδεία που παρείχαν δεν είχαν πάντα ηθικό υπόβαθρο, και γι' αυτό από νωρίς, από την πρώτη κωμωδία του, τους *Δαιταλῆς*, που δε σώζονται, ο Αριστοφάνης κατέστησε τους σοφιστές στόχο της ποίησης και της σάτιράς του.

Ο Αριστοφάνης είναι συντηρητικός και βλέπει στους σοφιστές και τις ιδέες τους κίνδυνο και απειλή για τις παραδοσιακές αξίες και αρχές που έδωσαν στην Αθήνα το μεγαλείο που γνώρισε την εποχή των Περσικών πολέμων. Φοβάται πως η σοφιστική διδασκαλία με τα καινούρια πρότυπα και τις νέες ιδέες που εισάγει απειλεί να οδηγήσει σε παρακμή και φθορά την αθηναϊκή δημοκρατία και σε αδυνάτισμα της προγονικής θρησκείας και αρετής.

Οι σοφιστές, εκπροσωπώντας το λεγόμενο ατομικιστικό ιδεώδες, απειλούσαν το κοινωνικό ή πολιτειακό ιδεώδες που έβλεπε τον άνθρωπο πρώτα ως πολίτη και μετά ως άτομο. Η παιδεία λοιπόν που παρείχαν, το αγαθό αυτό πάνω στο οποίο στηρίζεται κάθε αναμορφωτική και αναγεννητική προσπάθεια όλων των πολιτικών όλου του κόσμου, δεν είχε σχέση με την αρετή. Μια τέτοια παιδεία, μια παιδεία που θα διαμόρφωνε ενάρετους πολίτες, δε θα μπορούσε να έχει απήχηση στους νέους της εποχής εκείνης, στους νέους που δεν ποθούσαν τίποτε άλλο από την κατάκτηση της ρητορικής τέχνης που θα τους έκανε ικανούς να παρασύρουν τα πλήθη με το λόγο και να τα υποτάσσουν έτσι στη θέλησή τους.

Γι' αυτό οι σοφιστές διεκήρυτταν πως δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια και πως κριτήριο όλων των πραγμάτων είναι ο άνθρωπος –*πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος*. Γι' αυτό κανένας λόγος δεν μπορεί να στηρίζεται σε αντικειμενική αλήθεια, και επομένως αξία έχει ο λόγος που μπορεί να πείθει τους δέκτες του ανεξάρτητα από τη ηθική του ποιότητα. Μ' αυτόν τον τρόπο οι σοφιστές εισήγαγαν το ψέμα, την ωραιολογία και την απάτη στις διαπροσωπικές σχέσεις των ανθρώπων. Δεν είναι άσχετο το γεγονός πως αυτοί διεκήρυτταν σε όλους τους τόνους πως μπορούν να παρουσιάσουν τον *ἥττω λόγον κρείττονα*, δηλαδή να προσαρμόσουν την αλήθεια στις περιστάσεις και να δείξουν το δίκαιο άδικο και το αντίστροφο. Αυτή τη διακήρυξη δεν ήταν δυνατό να την ανεχτεί η συνείδηση του Αριστοφάνη, που είχε

συντηρητικές καταβολές και πίστευε πιο πολύ στη βεβαιότητα του δοκιμασμένου και παλαιού παρά στο αβέβαιο και αδοκίμαστο που ευαγγελίζονταν οι σοφιστές.¹⁴⁰

Αυτό το κίνημα καταπολεμά ο Αριστοφάνης στην κωμωδία του *Νεφέλες* με διάφορους τρόπους: καταγγέλλει την αθεΐα των σοφιστών και τις ανατρεπτικές τους απόψεις, επισημαίνει τις ολέθριες συνέπειες που είχαν οι θεωρίες τους και θα έχουν πάνω στις παραδοσιακές μορφές της τέχνης και στις ισχύουσες κοινωνικές αξίες, καυτηριάζει τη χωρίς ηθικές δεσμεύσεις και ηθικούς φραγμούς διδασκαλία και προειδοποιεί για τις αρνητικές συνέπειες που αυτή μπορεί να έχει πάνω στους νέους, το μέλλον της πατρίδας τους, αλλά παράλληλα χτυπά την ευπιστία των συγχρόνων του και την προθυμία με την οποία πολλοί συμπολίτες του ασπάζονταν τις ιδέες των σοφιστών.

Ο Αριστοφάνης στο τέλος του έργου τους καλεί τους συμπατριώτες του να επιδείξουν αγωνιστικό φρόνημα απέναντι σ' αυτούς που απειλούσαν το μέλλον της πατρίδας τους και να αντισταθούν στις προτροπές τους, για να τους περιθωριοποιήσουν και να απαλλάξουν έτσι τους νέους από το σοβαρό κίνδυνο που τους απειλούσε.

Ο Αριστοφάνης, ως κωμικός ποιητής, δε φιλοσοφεί, αλλά προσπαθεί να παρουσιάσει τα προβλήματα της εποχής του με αστεία και κωμική μορφή και να βοηθήσει το λαό να ανυψωθεί πνευματικά και ηθικά και να απαλλαγεί από το δίχτυ μέσα στο οποίο προσπαθούσαν να τον μπλέξουν οι επιτήδαιοι και καταφερτζήδες της εποχής εκείνης. Ο ποιητής, παρακολουθώντας τη δράση και τη διδασκαλία των σοφιστών κατέληξε στο συμπέρασμα πως αυτοί ήταν επικίνδυνοι, διότι προωθούσαν την αθεΐα, την απειθαρχία, τον ατομικισμό και την περιφρόνηση στην παράδοση. Και επειδή ο ποιητής δεν είναι φιλόσοφος, δεν αντιμετωπίζει τους σοφιστές και το Σωκράτη με φιλοσοφικά κριτήρια και δε νοιάζεται να καταλάβει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο Σωκράτη και στους σοφιστές.

Είναι απίθανο ο Αριστοφάνης να μην είχε διακρίνει πως ο Σωκράτης δεν ήταν σοφιστής και, επομένως, δεν μπορούσε να χρεωθεί την παρακμή στην οποία είχε περιπέσει η αθηναϊκή κοινωνία και δημοκρατία. Πρώτα πρώτα ο Αθηναίος φιλόσοφος δεν υποστήριζε ότι όλα είναι σχετικά και δεν υπάρχει αντικειμενική αλήθεια, αλλά

¹⁴⁰ Μύρης (2008) : σελ. 33-35

δίδασκε ότι υπάρχει αντικειμενική αλήθεια και γνώση που είναι άρρηκτα δεμένη με την αρετή.¹⁴¹

Είναι εύκολο να υποθέσουμε ότι ο Αριστοφάνης αποφάσισε να θεωρήσει τον Σωκράτη χαρακτηριστικό σοφιστή, και του απέδωσε όλα τα κωμικά πρόσφορα χαρακτηριστικά που είχαν οι σοφιστές. Ο Σωκράτης συνδεόταν στενά με μερικούς πολύ πλουσίους και άξιους νέους, κυρίως με τον Αλκιβιάδη. Δεχόταν τη φιλοξενία και τη φιλία τους ακριβώς όπως δεχόταν π.χ. ο Πρωταγόρας τη φιλοξενία και τη φιλία των δικών του πλουσίων και άξιων μαθητών. Ότι, πέρα από αυτά, ο Πρωταγόρας εισέπραττε και δίδακτρα, δεν αποτελούσε για τον Αριστοφάνη αξιοσημείωτη διαφορά.

Για τον κωμικό ποιητή, και ο Σωκράτης και ο Πρωταγόρας ήταν παράσιτοι διανοούμενοι που ζούσαν υπό την υποστήριξη πλούσιων προστατών. Ο Σωκράτης μάλιστα, αντίθετα από τον Πρωταγόρα, τον Πρόδικο και άλλους διάσημους σοφιστές, ήταν Αθηναίος πολίτης και όχι ξενοφερμένος επισκέπτης. Και επιπλέον: αν και ο Σωκράτης απεχθανόταν τη ρητορεία ως ανέντιμη εκμετάλλευση του παράλογου πλήθους, ο Αλκιβιάδης και οι άλλοι νέοι που του έμοιαζαν είχαν θέσει σκοπό στη ζωή τους όχι την άσκηση και τη φιλοσοφία, αλλά την πολιτική δύναμη. Μεγάλο μέρος της επιτυχίας τους στον τομέα αυτό το χρωστούσαν στη ρητορική τους δεινότητα.

Η σχέση του Σωκράτη με τον περίφημο Αλκιβιάδη ήταν πιθανότατα αυτό που έκανε τον Αριστοφάνη να τον διαλέξει ως αντιπροσωπευτικό τύπο σοφιστή. Προβληματικό είναι το πόσο καλά γνώριζε ο ίδιος ο Αριστοφάνης τον Σωκράτη. Ο μαθητής-ξεναγός αναφέρει στο έργο (στ.137) την «άμβλωση» μιας ιδέας. Αυτό συσχετίστηκε μερικές φορές με όσα ο πλατωνικός Σωκράτης παρουσιάζεται να λέει στο *Θεαίτητο*, 150e:ότι παίζει ρόλο «μαΐας» στη φιλοσοφική σκέψη των άλλων, και ότι μερικοί ἐξήμβλωσαν, επειδή βιάστηκαν να τον εγκαταλείψουν. Αν όμως ο πραγματικός Σωκράτης χρησιμοποιούσε την εικόνα αυτή, είναι να απορούμε που την πρωτοσυναντούμε σε αρκετά όψιμο έργο του Πλάτωνα. Άγνωστες επίσης στη σωκρατική παράδοση του 4^{ου} αιώνα είναι ορισμένες άλλες εικόνες που χρησιμοποιεί ο αριστοφανικός Σωκράτης, για να εντυπωσιάσει τον Στρεψιάδη: «δοκιμάζω καινούριες μηχανές» (479 κ.ε.), και αρπάζω στα πεταχτά ένα πρόβλημα» (489 κ.ε.).¹⁴²

Επιπλέον ο Σωκράτης δεν ήταν φορέας του ατομικιστικού ιδεώδους, αλλά πρόβαλλε το λεγόμενο κοινωνικό ή πολιτειακό ιδεώδες, που τοποθετούσε το ατομικό

¹⁴¹ Μύρης (2008) : σελ. 36

¹⁴² Dover(1981) : σελ. 170-171

καλό μέσα στο κοινό και έβλεπε τον άνθρωπο πρωταρχικά ως πολίτη. Εξάλλου, ο Σωκράτης ούτε σχολή διέθετε, όπως οι σοφιστές, ούτε και χρήματα εισέπραττε από τους μαθητές του, όπως του καταλογίζεται στην κωμωδία *Νεφέλες*, ούτε διατεινόταν πως ήταν δάσκαλος κανενός. Αντίθετα, τόνιζε πως ο ίδιος δε γνωρίζει τίποτε.

Μπορεί ο ίδιος να χρησιμοποιούσε τεχνικές και μεθόδους των σοφιστών και να χρησιμοποιούσε τον ορθό λόγο, όπως αυτοί, ή, ακόμη, να μην ήταν τόσο προσκολλημένος στην παράδοση, αλλά αυτό το έκανε απλώς και μόνο επειδή πίστευε ότι μπορούσε να αντιμετωπίσει πιο αποτελεσματικά τους εχθρούς του χρησιμοποιώντας τα δικά τους όπλα. Ας σημειωθεί ακόμη ότι ο Σωκράτης δεν ήταν άθεος, όπως τον κατηγορούν, αλλά απλώς εξιδανίκευε το θείο και δε συμφωνούσε με την ευπιστία των συγχρόνων του και τις αντιλήψεις τους για τη φύση και το ρόλο των θεών. Ούτε πάλι ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ότι η διδασκαλία του Σωκράτη διέφθειρε τους νέους, τη στιγμή που προσπαθούσε να ενσταλάξει στην ψυχή τους την αρετή.

Όμως, μετά από όλα αυτά ήταν επόμενο ο Σωκράτης να ζυμωθεί με τα θέματα που απασχολούσαν τους σοφιστές και να επιστρατεύσει τις μεθόδους του. Πράγματι, ο φιλόσοφος ήταν και ορθολογιστής και νεωτεριστής και διαλεκτικός. Και ήταν υποχρεωμένος από το ρόλο που πίστευε πως του ανέθεσε ο Θεός να διερευνήσει προβλήματα που σχετίζονταν με την τέχνη, τη θρησκεία, την πολιτική, τη δικαιοσύνη, την παράδοση κτλ., αλλά όχι με σκοπό να γκρεμίσει ό, τι ίσχυε μέχρι τότε, αλλά να το αποκαθάρει και να το στηρίξει με τον ορθολογισμό του.

Δε θα έκανε, λοιπόν, σφάλμα κανείς αν τόνιζε πως ο Σωκράτης ουσιαστικά δεν ήταν αντίθετος με τον Αριστοφάνη, αλλά ήταν σύμμαχός του στην προσπάθεια να αποκαθάρει την αθηναϊκή δημοκρατική πολιτεία. Αλλά αυτό, φαίνεται, ο Αριστοφάνης ή δεν το είχε αντιληφθεί ή έκανε πως δεν το είχε αντιληφθεί. Έτσι, ταυτίζει το φιλόσοφο με τους σοφιστές, τον αποκαλεί *μετεωροσοφιστήν* και τον εξομοιώνει με το σοφιστή Πρόδικο. Αλλά το ερώτημα που απασχολεί τη φιλολογική έρευνα είναι γιατί ο Αριστοφάνης δεν επέλεξε ένα άλλο σοφιστή-για παράδειγμα, τον Πρωταγόρα-, αλλά έθεσε στο κέντρο της σάτιράς του το μεγάλο Αθηναίο φιλόσοφο.¹⁴³

¹⁴³ Μύρης (2008) : σελ. 37-38

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΛΟΣΗΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΝΕΦΕΛΩΝ

Σε ολόκληρη την ιστορία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού δεν υπάρχει πρόσωπο για το οποίο να μας σώζονται τόσο παραστατικές και τόσο λεπτομερειακές πληροφορίες όσες μας σώζονται για το Σωκράτη. Τα περισσότερα φιλοσοφικά έργα του Πλάτωνα είναι διάλογοι όπου ο Σωκράτης κατέχει την κεντρική θέση. Ο Ξενοφών έγραψε αρκετά έργα στον ίδιο αυτό τύπο, όπως και άλλοι λιγότερο σημαντικοί σύγχρονοι και μιμητές του Πλάτωνα. Από τον Αριστοτέλη και πέρα, για πέντε σχεδόν αιώνες, μας έχουν σωθεί πλήθος αναφορές και ανέκδοτα για τον Σωκράτη.¹⁴⁴

Κατάπληκτοι μένουμε από τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει ο Αριστοφάνης το Σωκράτη. Από τις *Νεφέλες* του λείπει εντελώς σχεδόν ο Σωκράτης, όπως τον ξέρουμε σήμερα από τον Πλάτωνα, τον Ξενοφώντα, τον Αριστοτέλη, τους σωκρατικούς. Ο Σωκράτης του, αρχισοφιστής και πάνσοφος πολυτεχνίτης, ενσαρκώνει τα ιδεώδη του Πρωταγόρα, του Γοργία, του Ιππία του Ηλείου, του Πρόδικου από την Κέα. Ενσαρκώνει ακόμη τις ιδέες των εκλεκτικών φυσικών, του Διογένη του Απολλωνιάτη και άλλων.

Ο Σωκράτης του Αριστοφάνη καταγίνεται με τη φυσιογνωσία, κάτι που δεν ισχύει για τον πλατωνικό Σωκράτη. Ωστόσο στον «Φαίδωνα» (96a 7 κ.ε.) ο Πλάτωνας παρουσιάζει τον Σωκράτη να αφηγείται ότι έκανε κάτι αντίστοιχο στα νεανικά του χρόνια επηρεασμένος από τον φιλόσοφο Αναξαγόρα. Αν σταθούμε στην απεχθή καρικατούρα των *Νεφελών*, είναι σίγουρο ότι θα τον παρανοήσουμε.

Πολλά από αυτά που λέει και πράττει ο Σωκράτης στις *Νεφέλες* παρουσιάζουν ομοιότητες με αυτά που έλεγε και έπραττε ο πραγματικός Σωκράτης. Ο Αριστοφάνης τον έκανε εκ νέου αναγνωρίσιμο. Παράλληλα όμως ο Σωκράτης στις *Νεφέλες* πληρώνει για τα κρίματα της σοφιστικής της εποχής του, για την οποία θα έλεγε κανείς ίσως δικαιολογημένα ότι (εκούσια ή ακούσια) έθετε υπό αμφισβήτηση όχι μόνο το σύνολο των παραδοσιακών αξιών και θεωριών περί του θείου, αλλά και την παραδοσιακή αγωγή των νέων. Ο τρόπος που ο Αριστοφάνης χειρίζεται ή μάλλον κακομεταχειρίζεται το πρόσωπο του Σωκράτη δείχνει με πόσο σκεπτικισμό και αποτροπιασμό υποδεχόταν τα νέα ρεύματα ένας συγκρατημένος σκεπτικιστής.¹⁴⁵

¹⁴⁴Dover (1981) : σελ. 167

¹⁴⁵Maurach (2009) : σελ. 29-30

Ενοχλεί τον Αριστοφάνη η φιλοσοφία των Ιώνων γενικά με τις εξηγητικές θεωρίες της. Τον ενοχλούν οι επιστήμες, που αυτές θέλουν τώρα να είναι το κύριο στοιχείο της αγωγής. Τον ενοχλεί η ρητορική στη μορφή και το πνεύμα που της έδιναν οι σοφιστές. Στόχος του συντηρητικού Αριστοφάνη είναι γενικά το νέο πνεύμα και ο νέος άνθρωπος που το πνεύμα αυτό πάει να πραγματώσει. Και όλα αυτά τα σατιρίζει ανελέητα στο πρόσωπο του Σωκράτη.¹⁴⁶

Στις κωμωδίες του Αριστοφάνη εμφανίζεται ένας Σωκράτης ο οποίος σχεδόν από κάθε άποψη είναι διαφορετικός από το Σωκράτη των πλατωνικών διαλόγων και των έργων του Ξενοφώντα: διδάσκει έναντι αμοιβής σε ένα είδος ιδιωτικής σχολής, σε ένα φροντιστήριο, και ασχολείται με αστρονομικά, φυσικά και γραμματικά φαινόμενα, και προπάντων εκπαιδεύει τους μαθητές του στην τέχνη του λόγου. Ως εκ τούτου ο Σωκράτης στην κωμωδία ενσαρκώνει τον τυπικό σοφιστή ο οποίος στο πρόγραμμα διδασκαλίας του περιλαμβάνει ιδίως τη ρητορική, την οποία όμως εμπλουτίζει και με άλλα εξειδικευμένα μαθήματα.

Από όλα αυτά μπορούμε να συναγάγουμε το συμπέρασμα ότι ο Αριστοφάνης δεν ενδιαφερόταν σε καμιά περίπτωση να αποδώσει μια ρεαλιστική εικόνα του Σωκράτη, να υπεισέλθει πραγματικά στη διδασκαλία του και να παρουσιάσει το πασίγνωστο πρόσωπο του Σωκράτη, να παρουσιάσει το φιλόσοφο καθ' αυτόν.

Ως εκ τούτου ο Σωκράτης του Αριστοφάνη-στην πλοκή της κωμωδίας-βρίσκεται ακριβώς μια βαθμίδα πριν από τον στερεότυπο κωμικό διανοούμενο, όπως τον συναντάμε από την εποχή της Νέας Κωμωδίας και έπειτα: αυτό το οποίο αναπαριστά, αντιστοιχεί ήδη σε μεγάλο βαθμό στη μεταγενέστερη στερεότυπη μορφή του διανοούμενου. Το γεγονός, όμως, ότι αυτά τα τυπικά γνωρίσματα συνδέονται με ένα πραγματικό πρόσωπο είναι χαρακτηριστικό για την Αρχαία κωμωδία η οποία βασίζεται στην πόλη-κράτος.

Ο Πλάτωνας, εξάλλου, στην *Απολογία Σωκράτους* (19b-c) επισημαίνει με έμφαση ότι το αθηναϊκό κοινό αδυνατούσε να διακρίνει τα πραγματικά πρόσωπα από την κωμική ερμηνεία και τυποποίησή τους, διότι ακριβώς η εικόνα του Σωκράτη στις *Νεφέλες* συνέβαλε στην καταδίκη του αξιοσέβαστου δασκάλου του.¹⁴⁷

Ο Σωκράτης λοιπόν του Πλάτωνα δεν είναι ο πρωτογενής Σωκράτης. Όπως το αρχαιότερο πορτραίτο του Κλέωνα ή του Ευριπίδη έγινε απ' τον Αριστοφάνη, ο Αριστοφάνης πρώτος τον καταμαρτυράει, για να κάνει μια μέρα το Βολταίρο να

¹⁴⁶Τατάκης (1983): σελ. 24-25

¹⁴⁷Zimmermann (2009) : σελ. 139-140

αγανακτήσει πως κλέβει στην παλαίστρα τα ρούχα των αθλητών, για να ταΐσει τους μαθητές του. Με την ίδια κλεψιά διασκεδάζουν ο Αμειψίας και κάμποσοι άλλοι. Κι ο Εύπολος προσθέτει στα κλοπιμαία και μια οινοχόο.

Οι κατηγορίες αυτές είναι βέβαια περισσότερο χάρδια παρά γρατζουνιές, και δεν έχουν για στόχο την εσωτερική ακεραιότητα του φιλοσόφου, αλλά μονάχα την εξωτερική του κακομοιριά. Η αττικοκωμωδία, στο κάτω κάτω έχει ποιητική άδεια και για πολύ χειρότερα. Άγραφο θεατρικό προνόμιο την κάνει δήμιο όλων των μεγάλων, απ' τον Αισχύλο ως τον Περικλή, κι απ' τον Όμηρο ως το ιδεατό θεό της, το Διόνυσο.

Ο Σωκράτης των κωμωδιογράφων είναι ο πρώτος Σωκράτης που έμεινε στην ιστορία, και για αυτό πρέπει να τον λογαριάσουμε σαν μια αυθεντική εικόνα, παρμένη ολόσινα απ' τη φύση. Είναι και το μόνο λογοτεχνικό του πορτραίτο -ας μην το ξεχνάμε- που πρόφτασε να γνωρίσει ο ίδιος φιλόσοφος.¹⁴⁸

Ο Σωκράτης είναι ένας «έξυπνος που ασχολείται με όλα τα υψιπετή και διερευνά όλα τα υπόγεια πράγματα, και που κάνει την πιο αδύνατη άποψη να φαίνεται η πιο ισχυρή», δηλαδή τη διπλή κατηγορία ότι είναι φυσιοδίφης και εριστικός, την οποία πράγματι διατυπώνει ο Αριστοφάνης στις *Νεφέλες*. Η κοινή γνώμη υποπτεύεται τους διανοούμενους αυτού του τύπου για ασέβεια προς τους θεούς. Οι ανωτέρω κατηγορίες είδαν το φως σε κωμωδίες, σε παραστάσεις των οποίων πολλοί από τους δικαστές πρέπει να παραβρέθηκαν ένα τέταρτο του αιώνα νωρίτερα, στην παιδική τους ηλικία, όπου εύκολα δημιουργούνται εντυπώσεις. Οι κατηγορίες αυτές δεν ανασκευάστηκαν ποτέ και, το χειρότερο, έχουν στο μεταξύ επαναληφθεί κακόβουλα από πολυάριθμους ανώνυμους συκοφάντες. Έτσι, η αμεροληψία της δίκης κινδυνεύει πολύ περισσότερο από τις ακαθόριστες αυτές προκαταλήψεις παρά από το τωρινό κατηγορητήριο (18a-e). Για όλα αυτά αρκεί η απάντηση ότι ο Σωκράτης δεν ευθύνεται για τις ανοησίες που εμφανίζεται να λέει στις *Νεφέλες*.¹⁴⁹

Ο Σωκράτης του Αριστοφάνη είναι ένα πρόσωπο με τεράστιο κύρος. Επιβάλλεται με την ευφράδεια και τη σοφία του. Οι εξηγήσεις που δίνει για τα φυσικά φαινόμενα και τις επιστημονικές μεθόδους στέκουν -αν αφαιρέσει κανένας τις κωμικές σκηνές που χώνει ο συγγραφέας- πολύ καλά στα πόδια τους.¹⁵⁰

Στην *Απολογία* (18b-d, 19c), ο Σωκράτης αναφέρει τις *Νεφέλες* ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της εικόνας που έχει γι' αυτόν ο μέσος άνθρωπος, μιας εικόνας που τον

¹⁴⁸ Σολωμός (1990) : σελ. 136

¹⁴⁹ Taylor (2009) : σελ. 199

¹⁵⁰ Σολωμός (1990): σελ. 144-145

θέλει αδίστακτο απατεώνα της διανόησης. Και ίσως ήταν πραγματικό γεγονός το ότι η κωμωδία αυτή υπέθαλψε την προκατάληψη η οποία έμελλε να αποδειχθεί πανίσχυρο όπλο στα χέρια των κατηγορών του.

Αργότερα στο *Συμπόσιο* (221b) ο Αλκιβιάδης εξαιρεί τη στάση του Σωκράτη μέσα σε έναν ηττημένο στρατό που υποχωρεί, και ο Πλάτων, αυτή τη φορά πιο καλοπροαίρετος απέναντι στον Αριστοφάνη, τον βάζει να θυμίζει μια περιγραφή, πάλι στις *Νεφέλες* του Σωκράτη, που βαδίζει στους δρόμους της Αθήνας με ένα ύφος ανωτερότητας απέναντι στο περιβάλλον του, εξερευνώντας τη σκηνή.¹⁵¹

Σίγουρα αυτός είναι και ο λόγος που ο Πλάτωνας, παρά τη μνησικακία του για τον Αριστοφάνη, εξαιτίας του ρόλου που του αποδίδει στις *Νεφέλες* για την καταδίκη του Σωκράτη (πράγμα εξαιρετικά αμφίβολο), του έδωσε στο *Συμπόσιό* του το ρόλο του εκπροσώπου της κωμωδίας, δείχνοντας έτσι την ανωτερότητα του Αριστοφάνη επί των ανταγωνιστών του και προδικάζοντας την κρίση των επερχόμενων γενεών.¹⁵²

Ο Πλάτων ήταν ένας άνθρωπος που κατανόησε και δεν υποτίμησε την ικανότητα του κωμικού ποιητή να πλάθει εικόνες που διατηρούνται μέσα στη σκέψη των θεατών του, είτε με αρνητικά αποτελέσματα είτε όχι.

Από τις ορισμένες πολύ σημαντικές απόψεις η παράδοση διαψεύδει ομόφωνα την εικόνα του Σωκράτη των *Νεφελών*. Στον Πλάτωνα και τον Ξενοφόντα ο Σωκράτης όχι μόνο δεν σκέφτεται καν να διδάξει ρητορική επί πληρωμή, αλλά και καταφέρεται με οξύτητα κατά των ρητορικών τεχνασμάτων όσο και κατά του θεσμού να πληρώνεται κανείς για τη διδασκαλία του, όσο και αν καμιά φορά εκδηλώνει ευγενική επιφύλαξη, η αφοσίωσή του στην αλήθεια και τη δικαιοσύνη είναι γεμάτη πάθος.

Ο ίδιος, αν και πιστός στο γράμμα του δημοκρατικού πολιτεύματος, απέναντι στην πολιτική και τη δικανική πρακτική κρατά στάση όλο άγνοια και αμηχανία. Ο μόνος συγγραφέας που διατείνεται ότι ο Σωκράτης δίδασκε ρητορική είναι κάποιος Ιδομενέας, που για τελείως άλλους λόγους θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι όσα γράφει σχετικά βασίζονται στις ίδιες τις *Νεφέλες*. Μας σώζεται μια παράγραφος από ένα χαμένο λόγο του Λυσία, γραμμένο για να κατηγορήσει κάποιον σωκρατικό είκοσι το πολύ χρόνια (ίσως μάλιστα και λιγότερα) μετά το θάνατο του Σωκράτη. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί το κείμενο αυτό δεν έχει σχέση με τη φιλοσοφία: Νόμιζα ότι, επειδή ήταν κάποτε μαθητής του Σωκράτη και έλεγε τόσο πολλές και τόσο σωστές κουβέντες για τη δικαιοσύνη και την αρετή, δε θα επιχειρούσε και δε θα

¹⁵¹Knox (2005): σελ. 499

¹⁵²Thiercy (2001): σελ. 11-12

τολμούσε ποτέ αυτό που επιχειρούν να κάμουν οι χειρότεροι και ανεντιμότεροι άνθρωποι (απ.38,2).

Σε ένα δεύτερο σημαντικό θέμα η κύρια παράδοση που μας σώζεται διαφωνεί με τον Αριστοφάνη: θεωρεί ότι ο Σωκράτης δεν είχε καμιά σχέση με εκείνα τα ποικίλα φυσιογνωμικά και φιλολογικά ενδιαφέροντα που του αποδίδονται στις *Νεφέλες* και αποτελούν από την αρχή ως το τέλος ένα από τα βασικά κωμικά στοιχεία του έργου.

Στην πλατωνική *Απολογία* ο μαθητής καταγράφει με τον τρόπο του τους λόγους που είπε στο δικαστήριο ο Σωκράτης, όταν κατηγορήθηκε το 399 π.Χ.: παρουσιάζει το Σωκράτη να κατατρέχεται από τη γενική κατηγορία *ὅτι περιεργάζεται ζητῶν τά τε ὑπό γῆς και οὐράνια και τον ἥττω λόγον κρείττω ποιῶν και ἄλλους ταῦτα διδάσκων* (19b). Οι δικαστές θα είδαν οι ίδιοι τον «Σωκράτη» στις *Νεφέλες* να λέει ότι *ἀεροβατεῖ, και ἄλλην πολλήν φλυαρίαν φλυαροῦντα, ὧν ἐγώ* (λέει ο ίδιος) *οὐδέν οὔτε μέγα οὔτε μικρόν πέρι ἐπαῖω* (19c).

Όταν τον κατηγορούν ότι διδάσκει πως ο ήλιος και το φεγγάρι δεν είναι θεοί, αλλά είναι φτιαγμένα από πέτρα και χώμα αντίστοιχα, απαντά: «Μήπως νομίζετε ότι έχετε κατηγορούμενο τον Αναξαγόρα;»-και συνεχίζει λέγοντας ότι, αν αυτές τις «άτοπες» απόψεις τις παρουσίαζε για δικές του, οι νέοι που μαθήτευαν κοντά του θα καταλάβαιναν γρήγορα πως ήταν παρμένες από τα δημοσιευμένα έργα του Αναξαγόρα (26d-e). Σε άλλη ευκαιρία ο Πλάτων παρουσιάζει το Σωκράτη να έχει διδαχτεί από άλλους τα όσα λίγα ξέρει για την τεχνική των ποιητικών μέτρων (Πολιτεία, 400b-c).

Ο Αριστοφάνης θεωρούσε τον Σωκράτη ως ξιπασμένο παράσιτο που ανεξήγητα γοήτευε κάποιους πλούσιους νεαρούς, αλλά δεν είχε να πει τίποτε κατανοητό.¹⁵³

Φαίνεται λοιπόν ότι στις *Νεφέλες* ο Αριστοφάνης φόρτωσε στο Σωκράτη συνήθειες και δοξασίες που σωστό θα ήταν να τις είχε αποδώσει σε άλλους διανοούμενους της εποχής. Αγνόησε όμως έτσι εκείνα ακριβώς τα στοιχεία που η σωκρατική παράδοση γενικά θεωρούσε ότι διαφοροποιούσαν τον Σωκράτη από τους άλλους και τον έκαναν μοναδικό. Δεν νομίζω ότι θα μας πίστευε κανείς αν κατηγορούσαμε τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα ότι συνωμότησαν να παρουσιάσουν στις μέλλουσες γενεές μια εντελώς ψεύτικη εικόνα του Σωκράτη. Ο φιλόσοφος είχε και άλλους μαθητές που έγραψαν γι' αυτόν (μερικοί για να

¹⁵³Dover (1968): σελ.167-168

ανταγωνιστούν τον Πλάτωνα, ή για να του κάνουν πολεμική), καθώς και μερικούς πολύ αξιόλογους αντιπάλους στη φιλοσοφία.

Ωστόσο, με βάση όλες τις μαρτυρίες που ανάγονται με βεβαιότητα στον 4^ο αιώνα ή αργότερα, μας είναι αδύνατο να συγκροτήσουμε έναν Σωκράτη που να συμπίπτει με τον αριστοφανικό. Δύο μόνο τρόποι υπάρχουν για να συμβιβαστούν οι *Νεφέλες* με τη σωκρατική παράδοση: ο ένας είναι να υποθέσουμε ότι ο Σωκράτης την εποχή του έργου (όταν βρισκόταν στα σαράντα πέντε του περίπου), είχε επιστημονικά και τεχνικά ενδιαφέροντα, τα οποία όμως εγκατέλειψε αργότερα, όταν τον γνώρισε η γενιά του Πλάτωνα. Ο άλλος είναι να δεχτούμε ότι ο Αριστοφάνης δεν μπόρεσε να επισημάνει ή ότι προτίμησε να μην επισημάνει διαφορές ανάμεσα στον Σωκράτη και στους άλλους φιλοσόφους της εποχής-διαφορές που ήταν (και είναι) πολύ σημαντικές για τους ιστορικούς της φιλοσοφίας.

Η πρώτη υπόθεση υποστηρίχθηκε μερικές φορές με αφορμή ένα χωρίο της «πνευματικής αυτοβιογραφίας» που αποδίδει ο Πλάτων στον ίδιο τον Σωκράτη, στον *Φαίδωνα* (96a κ.ε.) ο φιλόσοφος λέει ότι, όταν ήταν ακόμη νέος, ενδιαφερόταν για τις αιτίες των πραγμάτων και ότι ασχολήθηκε με τον επιστημονικό στοχασμό. Όταν άκουσε πως ο Αναξαγόρας υποστήριζε ότι υπέρτατη αιτία των πραγμάτων είναι ο νους, πήρε να διαβάσει Αναξαγόρα: απογοητεύτηκε όμως γιατί, αντί για την τελεολογία που έλπιζε να βρει, δεν βρήκε παρά μια μηχανιστική ερμηνεία, γι' αυτό και εγκατέλειψε τις αναζητήσεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Η αντίληψη που εκφράζεται στο χωρίο αυτό συμφωνεί με τους συστηματικούς «μύθους» που παρεμβάλλει ο Σωκράτης σε μερικά από τα σημαντικότερα πλατωνικά έργα. Αυτοί οι μύθοι, που αφορούν τη δομή του επάνω και του κάτω κόσμου, υποτάσσονται πάντα σε μια ηθική σκοπιμότητα και είναι ξένοι προς το πνεύμα επιστημονικής σκέψης των προδρόμων και των συγχρόνων του Σωκράτη. Αμφιβάλλω αν όσα λέγονται στον *Φαίδωνα*, αν λάβουμε υπόψη και τα συμφραζόμενα τους στη συζήτηση, σημαίνουν τίποτε παραπάνω από το ότι ο Σωκράτης απέρριψε τις μηχανιστικές θεωρίες της αιτιότητας την ίδια στιγμή που τις βρήκε μπροστά του. Αν θελήσουμε να δώσουμε βαθύτερη έννοια στο χωρίο, είναι σαν να αίρουμε την αντίφαση ανάμεσα στον Πλάτωνα και τον Αριστοφάνη, και στη θέση της να δημιουργούμε αντίφαση μέσα στο ίδιο το πλατωνικό έργο: Πώς αλλιώς να συμβιβάσουμε το χωρίο του *Φαίδωνα* (96a κ.ε.) με την *Απολογία*; (19b κ.ε.)¹⁵⁴

¹⁵⁴Dover (1981): σελ. 168 - 170

Κάτι ωστόσο στις *Νεφέλες* αποκαλύπτει μια σπουδαία πτυχή του Σωκράτη. Κάτι που με ιδιαίτερη φροντίδα παρουσιάζει και καταδικάζει ο κωμωδός. Εννοώ την ασκητική ζωή του φροντιστηρίου και το ατημέλητο ντύσιμο. Η ατημελησία, δοσμένη εδώ στην υπερβολή της, φέρνει στη μνήμη μας ένα πραγματικό γεγονός. Το Σωκράτη ντυμένο με τον ευτελή τρίβωνά του, τον φιλοσοφικό από δω και πέρα τρίβωνα. Δεν τον φοράει ο Δάσκαλος, επειδή ήταν φτωχός και από άσημη οικογένεια- ο πατέρας του ήταν στενός φίλος του Λυσίμαχου, του γιου του Αριστείδη. Τον φοράει γιατί είχε ανακαλύψει κάποιες άλλες ομορφιές, ανώτερες, εσωτερικές, πνευματικές. Μπροστά τους η ομορφιά των υλικών αντικειμένων έχανε την αξία της.

Ο Αθηναίος του πέμπτου αιώνα, λάτρης της μορφής, αυτός που από τα χέρια του βγήκε η Ακρόπολη με τα αριστουργήματα του Φειδία και των άλλων, ήταν πολύ δύσκολο να συλλάβει ότι υπάρχουν άλλα πράγματα με περισσότερη ομορφιά και σημασία, που άξιζαν μεγαλύτερη προσοχή και αγάπη.

Ο πιο μεγάλος, αλήθεια, αγώνας για το Σωκράτη και ύστερα για τον Πλάτωνα ήταν ακριβώς να αποκαλύψουν στον άνθρωπο το εσωτερικό κάλλος, το κάλλος της ψυχής από το οποίο πηγάζουν όλα τα άλλα.¹⁵⁵

Ακόμη και αν ένας σύγχρονος ιστορικός ή φιλόσοφος έδειχνε στον Αριστοφάνη τη σημασία των διαφορών ανάμεσα στο Σωκράτη και στα επικρατέστερα πνευματικά ρεύματα της εποχής του, δεν είμαι βέβαιος ότι ο ποιητής θα εντυπωσιαζόταν ή θα αισθανόταν τύψεις. Άνθρωποι που δεν ενδιαφέρονται για την επιστήμη ή τη φιλοσοφία έχουν την τάση να θεωρούν ασήμαντες τις διαφορές που για τους επιστήμονες και τους φιλοσόφους είναι τεράστιες-ακριβώς όπως όσοι δεν ενδιαφέρονται καθόλου για μουσική ή ζωγραφική, ξεχωρίζουν βέβαια μουσικούς και μη μουσικούς, ζωγράφους και μη ζωγράφους, δεν μπορούν όμως να συγκεντρωθούν να μελετήσουν τις τέχνες αυτές τόσο όσο θα χρειαζόταν, για να καταλάβουν τις εσωτερικές διαφορές τους. Τι τον ένοιαζε τον Αριστοφάνη αν οι *Νεφέλες* δυσκόλεψαν τη ζωή του Σωκράτη;

Απεναντίας, αν πραγματικά αισθανόταν γνήσια ηθική αγανάκτηση για την ανατροπή των εθίμων και των παραδοσιακών αξιών, το αποτέλεσμα μπορεί να του ήταν και ευπρόσδεκτο. Ωστόσο, ακόμη και αν δεν αισθανόταν την αγανάκτηση αυτή αλλά ήθελε απλώς να προκαλέσει όσο το δυνατόν περισσότερο γέλιο και να κερδίσει τη συμπάθεια του μέσου ακροατή του, πάλι αμφιβάλλω αν θα δίσταζε να εξασφαλίσει

¹⁵⁵Τατάκης (1983): σελ. 26-27

την επιτυχία με τίμημα την προσωπική ασφάλεια του Σωκράτη. Οπωσδήποτε, μια απλή ματιά αρκεί να μας δείξει ότι το έργο δεν αποτελούσε καλόπιστη σάτιρα, που να μπορούν να τη χαρούν και οι φίλοι του Σωκράτη όσο και οι άλλοι: άνθρωποι διώκονται πραγματικά, τίθενται εκτός νόμου ή εκτελούνται για δήθεν αδικήματα εις βάρος του κοινωνικού συνόλου. Δεν είναι λοιπόν το ίδιο όταν ο Αριστοφάνης παρουσιάζει Αθηναίους να βάζουν φωτιά στο φροντιστήριο του Σωκράτη και όταν σήμερα κάποιος με φαντασία ζωγραφίζει έναν πολιτικό μας να βράζει στο καζάνι: σήμερα δεν τους βράζουμε πια τους πολιτικούς μας (ούτε καν τους ανησυχούμε) για σφάλματα στις πολιτικές τους εκτιμήσεις.

Δεν ξέρουμε γιατί οι *Νεφέλες* πήγαν τόσο άσχημα στα Διονύσια του 423 π.Χ., καθώς μάλιστα δεν διαθέτουμε ούτε την αρχική μορφή του έργου ούτε τις κωμωδίες που βαθμολογήθηκαν πρώτες, κάθε σχετική υπόθεση είναι ίσως άγονη. Σύμφωνα με όσα γράφει ο Πλάτων στον *Λάχητα*, 181b, ο Σωκράτης το προηγούμενο καλοκαίρι είχε επιδείξει μεγάλη γενναιότητα στη μάχη του Δηλίου. Αν η μαρτυρία του Πλάτωνα αληθεύει, τότε η άνοιξη του 423π.Χ. θα ήταν τελείως ακατάλληλη εποχή να επιτεθεί κανείς στο Σωκράτη. Ξέρουμε όμως ότι, όσο ζούσε, σατιρίστηκε σε πολλές κωμωδίες, από τρεις τουλάχιστον ακόμη ποιητές, με τρόπο παρόμοιο με τις *Νεφέλες*, και θα ήταν ανεδαφικό να υποθέσουμε ότι οι περισσότεροι συμπολίτες του τον είχαν περί πολλού.¹⁵⁶

Κεντρικό πρόβλημα του έργου μένει η εικόνα του Σωκράτη και η σχέση της με την πραγματικότητα. Για πολύ καιρό ησύχαζαν με τη σκέψη ότι ο Αριστοφάνης, αδιαφορώντας για την πραγματική φύση και ασχολία του Σωκράτη, του φόρτωσε, χωρίς να νοιάζεται, ολόκληρη τη σοφιστική. Προσεχτικές έρευνες των τελευταίων χρόνων επισήμαναν στον Σωκράτη των *Νεφελών* μια σειρά από χαρακτηριστικά που δεν είναι σοφιστικά, αλλά ακριβώς σωκρατικά. Αυτό είναι ολοφάνερο στην ασκητική ζωή αυτού του αλύγιστου ανθρώπου, και πηγαινει και σε λεπτομέρειες της μεθόδου και της διδασκαλίας του. Και ο φυσιοδίφης Σωκράτης δεν ξενίζει τόσο. Σίγουρα στα 423 τέτοια πράγματα δεν τον απασχολούσαν πια, ο Πλάτωνας όμως στο *Φαίδωνα* (97c) τον δείχνει να μιλά για μια φάση της ζωής του, στην οποία περίμενε πολλά από τέτοιου είδους προβλήματα. Άλλα όμως μένουν σε αξεδιάλυτη αντίφαση, όπως προπάντων ο σύνδεσμος, όπως τον βλέπουμε εδώ, του Σωκράτη με τη σοφιστική τέχνη, το χειρότερο δηλ. να το κάνει χειρότερο. Μπορεί κανείς να το μετριάσει με την

¹⁵⁶Dover (1981) : σελ. 171-172

παρατήρηση ότι δεν βλέπουμε τον ίδιο τον Σωκράτη να διδάσκει τέτοια πράγματα, μολαταύτα όμως ο Φειδιππίδης παίρνει αυτές τις αμφισβητήσιμες ιδιότητες του στο φροντιστήριο, και οι δύο στίχοι (874 κε.) αποτελούν ένδειξη ότι αυτή η σχέση υπάρχει μέσα στο έργο.

Την κατάσταση στο σύνολό της δεν είναι δύσκολο να την καταλάβουμε. Ο Αριστοφάνης ήξερε για τον Σωκράτη γύρω στα 423 αρκετά, για να τον ζωγραφίσει σε μια σειρά χαρακτηριστικών, σύμφωνα με την πραγματικότητα. Από την άλλη μεριά όμως, στη γενική του επίθεση εναντίον του νέου τρόπου σκέψης, λόγου, και παιδείας, που διέλυε το υγιές παλαιό, δηλ. στην επίθεσή του εναντίον της σοφιστικής, τον συσχέτιζε ανεπιφύλακτα μαζί της. Αυτό το μπόρεσε, γιατί ο Σωκράτης εμφανιζόταν στον Αθηναίο εκείνων των ημερών, και ήταν φυσικό να εμφανίζεται, χωρίς διαχωρισμούς που είναι για μας σήμερα αυτονόητοι, απλώς σαν φορέας του ύποπτου νεωτερισμού ενός τρόπου σκέψης, που όλα τα έβαζε σε αμφισβήτηση. Πόσο πλατιά τότε ο Αριστοφάνης συμμεριζόταν τη σκέψη των πολλών ή τη χρησιμοποιούσε μόνο για τους σκοπούς του, αποτελεί ένα πρόβλημα στο οποίο δεν μπορούμε να δώσουμε απάντηση. Ότι τάχα έδωσε στο έργο του μια διπλή βάση και παρ' όλο το σκώμμα μας αφήνει να δούμε μια σωκρατική μορφή σοβαρά σχεδιασμένη και αντίθετη προς την σοφιστική, είναι μια άποψη που δεν δικαιολογείται από τη φύση αυτής της ποίησης.

Όταν στην *Άπολογία* του Πλάτωνα (19c) ο Σωκράτης δίνει ιδιαίτερη σημασία στις επιθέσεις της κωμωδίας, τότε επιτρέπεται να σκεφθούμε ότι αυτό που στα 423 ήταν ένα ξέγνοιαστο κωμικό αστείο, ύστερα από την καταστροφή πήρε άλλη όψη. Ο Πλάτωνας όμως κατάλαβε σωστά τον ποιητή και στην αξέχαστη τελική σκηνή του *Συμποσίου* τον ενώνει με τον Σωκράτη σε σοβαρή συνομιλία. Και ο λόγος του Αριστοφάνη στον ίδιο διάλογο δείχνει μια τέτοια πνευματική συγγένεια ανάμεσα στον ποιητή και τον φιλόσοφο, ώστε θα θέλαμε πολύ να αποδώσουμε πρόθυμα στον Πλάτωνα το επίγραμμα (14 D.), που ονομάζει το πνεύμα του Αριστοφάνη «τέμενος των Χαρίτων».¹⁵⁷

ΓΙΑΤΙ Ο ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ ΕΠΕΛΕΞΕ ΤΟ ΣΩΚΡΑΤΗ

Αριστοφάνης όμως δεν είναι φιλόσοφος. Είναι ένας γνησιότατος κωμικός ποιητής, που δεν νοιάζεται για τίποτε άλλο από το να παρουσιάσει στη σκηνή ό, τι

¹⁵⁷Lesky (1981) : σελ. 604-605

πιστεύει πως σαν «γελοία» μορφή της τέχνης του θα του δώσει αφορμή να φέρει στο φως όσα κατά την κρίση του αποτελούν αλήθειες ανυψωτικές για το δήμο. Αλήθεια γι' αυτόν ήταν ότι όλοι αυτοί οι άνθρωποι που σύναζαν τους νέους γύρω τους και φιλοσοφούσαν με τις ώρες ήταν επικίνδυνοι. Σάλπιζαν τον ατομισμό, την αθεΐα, την περιφρόνηση στην παράδοση. Αυτό το συμπέρασμα είχε βγάλει από την πολύ πιθανή, αλλά πάντως λιγόχρονη και επιπόλαιη συναναστροφή μαζί τους και από όσα άκουγε από τους ανθρώπους της συντροφιάς τους ή κυκλοφορούσαν από στόμα σε στόμα μεταξύ των συμπολιτών του. Και τις θετικές πλευρές του σοφιστικού κινήματος-τη στροφή της φιλοσοφίας από τα μεταφυσικά προβλήματα στο «εγώ» του ανθρώπου και τις προοπτικές που άνοιγε για μια συστηματική μόρφωση των νέων-θα ήταν απίθανο να τις είχε διακρίνει. Και το είδος που καλλιεργούσε σε συνάρτηση με τον συντηρητισμό του δεν αποτελούσαν ευνοϊκές προϋποθέσεις που θα μπορούσαν να του δημιουργήσουν διάθεση για διακρίσεις μεταξύ τους.

Η δική του βιοθεωρία και κοσμοθεωρία είναι απλή: Πιστεύει στις αρετές των προγόνων, στην ευτυχία των απλών χαρών, που εξασφαλίζουν η γεωργική κυρίως εργασία και η ειρήνη, σε καθετί που κληροδότησε η παράδοση, από τους θεούς ως το πιο απλό γιορταστικό έθιμο. Δεν νοιάζεται διόλου για τα γνωσιολογικά προβλήματα της εποχής του, που είναι φυσικό άλλωστε, όπως οι πιο πολλοί Αθηναίοι, να μην τα πολυκαταλαβαίνει. Επομένως δεν μπορεί να διακρίνει τα αντίπαλα στρατόπεδα: ούτε τους Σοφιστές, που πάσχιζαν να αποδείξουν τους νόμους της σχετικότητας στην ηθική ζωή, ούτε το Σωκράτη, που αγωνιζόταν να στεριώσει τις απαρσάλευτες έννοιες, τις πάντοτε ζωντανές και αιώνιες ηθικές αρχές. Δεν ενδιαφέρεται να καταλάβει ότι ο Σωκράτης δεν είναι Σοφιστής, δεν είναι υπαίτιος για την αποσύνθεση που έχει αρχίσει, ότι είναι αντίθετα σύμμαχος του στον αγώνα που έχει ανοίξει για κάθαρση και ανύψωση της δημοκρατικής πολιτείας. Ένας σύμμαχος όμως που δεν πολεμάει περιχαρακωμένος στα οχυρά της παραδόσεως, όπως ο ίδιος, αλλά βγαίνει και αντιμετωπίζει στον ανοιχτό κάμπο με τα όπλα που διαλέγουν οι ίδιοι τους κοινούς εχθρούς, τους Σοφιστές.

Οι σοφιστές σαλπίζουν τη σχετικότητα στα φαινόμενα της ηθικής ζωής· πως μόνο υποκειμενική γνώση και αλήθεια υπάρχουν και πως ο λόγος πρέπει να ακονιστεί κατάλληλα, για να έχει την ευελιξία κάθε φορά οποιαδήποτε απ' αυτές να υπηρετήσει. Οδηγούν έτσι σε έναν αποκρουστικό ατομισμό, που κλονίζει τα θεμέλια της πολιτείας. Ο Σωκράτης αντίθετα πιστεύει πως υπάρχει αντικειμενική αλήθεια και γνώση και αυτή δεν μπορεί να χωριστεί από την αρετή. Αγωνίζεται έτσι για την

ατομική, για να θεμελιώσει ακλόνητα την πολιτική αρετή. Μια αρετή όμως που δεν εξασφαλίζεται με την τυφλή προσήλωση στα θεσπίσματα της παραδόσεως, όπως πιστεύει ο Αριστοφάνης, αλλά με τη συνειδητή πίστη σε ό, τι είναι «ὄντως ἀγαθόν» για την πολιτεία.

Επομένως ούτε συζήτηση πως τίποτ' απ' αυτά που του κατηγορεί ο Αριστοφάνης δεν είναι αληθινό. Ούτε σχολή είχε, όπως οι άλλοι Σοφιστές, ούτε παραδεχόταν ο ίδιος πως ήταν δάσκαλος κανενός ή πως κατείχε κάποια επιστήμη. «Οὐδέν οἶδα» και «ἐγὼ δε διδάσκαλος οὐδενός πώποτε ἐγενόμην» είναι λόγια δικά του. Και στους θεούς πίστευε ἐμπρακτα «*θυσίαις τε θύων μικράς ἀπό μικρῶν*» (Ξεν. Απομν. Α, 3,3), αλλά και με πίστη συνειδητή, απαλλαγμένες από κάθε μορφή αφελούς ευπιστίας. Και ο «ἔρωσ» του προς τους νέους δεν είχε άλλο σκοπό από το ρίζωμα της αρετής στις ψυχές τους. Και ακόμα όχι μόνο ποτέ δεν είχε διανοηθεί να γυρέψει χρήματα από τους «*συνόντας*» του, αλλά και με όλη τη φτώχεια του «*τάς ἀπορίας των φίλων τάς μὲν δι' ἄγνοιαν ἐπειρᾶτο γνώμη ἀκείσθαι, τά δε δι' ἔνδειαν διδάσκων κατά δύναμιν ἀλλήλοις ἐπαρκεῖν*» (Ξενοφ. Απομν. Β, 7,1). Τι εκτίμηση άλλωστε να τρέφει για τα χρήματα ο άνθρωπος που δεν έχανε την ευκαιρία να βροντοφωνάζει: «*Ποῖ φέρεσθε, ἄνθρωποι; και ἀγνοεῖτε οὐδέν τῶν δεόντων πράττοντες, οἵτινες χρημάτων μὲν περί την πᾶσαν σπουδὴν ἔχετε*» (Πλάτ. Κλειτοφῶν 407 β). Δεν ήταν λοιπόν Σοφιστής. Ήταν ο μεγάλος εκείνος φιλόσοφος, που με «*τούς τε ἐπακτικούς λόγους καί τό ὀρίζεσθαι καθόλου*», όπως ορίζει την προσφορά του ο Αριστοτέλης, χάραξε στη φιλοσοφία ένα μοναδικό δρόμο.

Πολεμώντας με τους Σοφιστές ένα σκληρό αγώνα σώμα με σώμα πώς είναι δυνατό να αποφύγει το ζύμωμα με τις ιδέες τους και τη χρήση των όπλων τους; Και τα θέματα είναι κοινά και τα λόγια σε πολλές περιπτώσεις. Και διαλεκτικός είναι όπως κι εκείνοι και ορθολογιστής. Και χωρίς συζήτηση νεωτεριστής, αφού αποτελεί ένα από τα πιο φωτεινά ορόσημα της φιλοσοφίας. Ήταν υποχρεωμένος να δοκιμάζει, όπως κι οι Σοφιστές, μέσα στη φωτιά του ελέγχου της λογικής καθετί που η παράδοση επέβαλλε ως αναντίρρητα σωστό: θρησκεία, παιδεία, τέχνη, πολιτική δικαιοσύνη κλπ., όχι για να το ξεθεμελιώσει, όπως εκείνοι, και να αφήσει πίσω του το χάος, αλλά για να το στηρίξει καλύτερα με τις αντικειμενικές αποδείξεις της λογικής ή να τα ξαναστεριώσει πάνω σε νέες βάσεις, αν έβρισκε τις παλιές του σαθρές.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Χρηστίδης (2001) : σελ. 74-78

Όμως αυτά τα τελευταία πόσοι μπορούσαν να τα αντιληφθούν; Οι πολλοί- κι ανάμεσά τους ο Αριστοφάνης, που η τέχνη του του επιβάλλει το ζύμωμα με τους πολλούς- σταματούν στον έλεγχο που κάνει σ' όσα κληροδότησε η παράδοση. Κι σ' αυτό τον κρίνουν όμοιο κι απαράλλαχτο με τους Σοφιστές. Και μόνο οι στίχοι 360-361 των *Νεφελών*, όπου ο Σωκράτης εξομοιώνεται σαν «μετεωροσοφιστής» με τον Σοφιστή Πρόδικο, χωρίς καμιά προσπάθεια για διάκρισή τους, θα ήταν αρκετός να επιβεβαιώσει όλα τα παραπάνω και να αιτιολογήσει και την αθεΐα και την έλλειψη ηθικών φραγμών στη διδασκαλία του και την περιφρόνηση στην παράδοση, που καταμαρτυρεί του Σωκράτη ο ποιητής μας και σ' αυτή και σ' άλλες κωμωδίες του.

Δεν είναι άλλωστε ο Αριστοφάνης ο μόνος σχετικά με το Σωκράτη. Ένα πλήθος συγγραφέων γράφουν συνεχώς εναντίον του, ακόμα κι όταν έχει πια πεθάνει, και τα «*Άπομνημονεύματα*» του Ξενοφώντα αυτό έχουν αιτία της συγγραφής τους. Δε θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε πως ελάχιστοι συντηρητικοί Αθηναίοι θα πρέπει να ήταν με το μέρος του. Αλλά και πολλοί ακόμα απ' αυτούς που συνάζονται γύρω του, θεωρώντας τον σαν τον πιο επιδέξιο, τον πιο έξυπνο και τον πιο ετοιμόλογο και εύστροφο Σοφιστή, γρήγορα θα αποθαρρυνθούν και θα φύγουν από κοντά του. Κλασικό παράδειγμα ο Αλκιβιάδης κι ο Κριτίας, που μνημονεύουν τα «*Άπομνημονεύματα*» του Ξενοφώντα (Α,2,14-47). Τον περίμεναν τον πιο ικανό Σοφιστή, που θα ισχυροποιούσε το χαρακτήρα τους και θα ακόνιζε τη διάνοιά τους. Τον βρήκαν όμως έναν αλύγιστο υπερασπιστή της αρετής, που δεν ήταν βέβαια ο εύκολος δρόμος για τις πολιτικές τους επιδιώξεις. Η καταδίκη του τέλος σε θάνατο με την κατηγορία ότι «*καινά δαιμόνια εισάγει καί τούς νέους διαφθείρει*» είναι η πιο τρανή απόδειξη του πόσο είχε πλανηθεί ένας ολόκληρος δήμος. Και αυτήν ακριβώς την κατηγορία, που απηχεί ασφαλώς τα αισθήματα κάθε συντηρητικής συνειδήσεως της εποχής του, έχει προδιατυπώσει 24 χρόνια πριν στις «*Νεφέλες*» του ο Αριστοφάνης.

Ότι λοιπόν δεν μπορούσε- όπως οι πλείστοι Αθηναίοι – ο Αριστοφάνης να ξεχωρίσει το Σωκράτη από τους Σοφιστές είναι φανερό. Ήδη όμως γεννιέται άλλο ερώτημα: Γιατί το κύριο πρόσωπο που διακωμωδεί στις *Νεφέλες* να είναι ο Σωκράτης και όχι ένας από τους άλλους Σοφιστές;¹⁵⁹

Οι *Νεφέλες*, απ' την άλλη μεριά, είναι ένα απ' τα πιο ξακουσμένα έργα του Αριστοφάνη, και σίγουρα εκείνο που απασχόλησε τον εγκέφαλο των ελληνοιστών

¹⁵⁹ Χρηστίδης (2001) : σελ. 78-79

περισσότερο απ' όλα. Είναι ο πιο άλυτος γρίφος μέσα σ' ολόκληρη την αριστοφανική παραγωγή, κι ένα απ' τα μεγαλύτερα ερωτηματικά στην ιστορία της λογοτεχνίας. Γιατί ο Αριστοφάνης χτύπησε το Σωκράτη; Γιατί ο νέος κι έξυπνος κωμωδιογράφος θέλησε να παρουσιάσει τον πιο σοφό κι ενάρετο άντρα της εποχής του σαν ένα γελοίο και απίθανο καραγκιόζη, σαν ένα τραγελαφικό ζευγάρωμα του ομηρικού Θερσίτη, με τους Σειληνούς που προσφέρει σ' αφθονία το σατυρικό δράμα; Η απορία τούτη, συνδυασμένη μάλιστα με την καταδίκη του Σωκράτη εικοσιτέσσερα χρόνια αργότερα, βγαίνει απ' τα στενά πλαίσια της φιλολογικής κριτικής κι αποκτάει ιστορική σημασία. Είναι μια θύρα δίχως κλειδί στα παρασκήνια του 5^{ου} ελληνικού αιώνα.¹⁶⁰

Αλλά γιατί ο ποιητής επέλεξε το Σωκράτη; Πιστεύεται πως στην επιλογή του έπαιξαν ρόλο κάποια στοιχεία: πρώτον, ότι ο φιλόσοφος είχε τη φήμη του πιο μεγάλου σοφιστή. Αναφέρεται πως όλα τα μέρη της Ελλάδας κατέφθαναν στην Αθήνα άνθρωποι *κατά θεάν Σωκράτους*, δηλαδή για να δουν το Σωκράτη. Πέρα από αυτό ο Σωκράτης ήταν ο μόνος ντόπιος «σοφιστής», ενώ όλοι οι άλλοι γνωστοί σοφιστές προέρχονταν από άλλες πόλεις. Έτσι, δε θα ήταν δυνατό η σάτιρα να εναρμονιστεί με το *όνομαστί κωμωδεῖν*, αν αναφερόταν σε ξένους. Τέλος, ο Σωκράτης είχε πολύ κωμικό πρόσωπο. Ήταν άσχημος άνθρωπος, αλλά με μια σπάνια εσωτερική ομορφιά, και ζούσε με πολύ λιτό τρόπο. Όλα αυτά καθιστούσαν το Σωκράτη πρόσωπο περίεργο και παράξενο για μια μεγάλη μερίδα του λαού της Αθήνας και παράλληλα του έδιναν διαστάσεις κωμικού. Αυτό δεν μπορούσε ο ποιητής να το πετύχει με κανέναν άλλο σοφιστή. Αυτός είναι ο λόγος που ο Αριστοφάνης επέλεξε ως κεντρικό ήρωα του έργου του το μεγάλο φιλόσοφο, προς τον οποίο φυσικά δεν έτρεφε και τις καλύτερες διαθέσεις.¹⁶¹

Στην εκλογή του Αριστοφάνη μπορούμε να δώσουμε μερικές εξηγήσεις πιο ουσιαστικές:

α) Διαλέγει τον πειρατικό αυτό φιλόσοφο-που δεν είχε ποτέ του «φροντιστήριο»-για να αποφύγει το διασυρμό μιας συγκεκριμένης σοφιστικής σχολής.

β) Είναι γνωστό πως ο κωμωδιογράφος μας σαϊτεύει περαστικά πολλούς παρακατιανούς της Αθήνας, μα δεν καταδέχεται να αναμετρηθεί στα σοβαρά πάρα μονάχα με τους τρανούς του κόσμου αυτού. *Ηρακλέος ὀργήν τιν' ἔχων τοῖσι μεγίστοις ἐπιχειρεῖν*, θα μας πει ο ίδιος για την τόλμη του. Οι ήρωες του, όταν είναι πραγματικά

¹⁶⁰ Σολομός (1990) : σελ. 133

¹⁶¹ Μύρης (2008) : σελ. 39

πρόσωπα, θα είναι οι πρώτοι της χώρας, πολιτικοί, στρατιωτικοί, δραματικοί ποιητές. Όστε και μόνο το γεγονός πως αφιερώνει ένα ολόκληρο έργο στο Σωκράτη, μαρτυράει πως τον ξεχωρίζει σαν τον πιο σπουδαίο-και για αυτό ακριβώς τον πιο επικίνδυνο-δάσκαλο της νεολαίας.

γ) Η αττική κωμωδία-όπως και σήμερα η επιθεώρηση- έπρεπε να παρουσιάζει γνωστές φυσιογνωμίες. Η ομοιότητα της μάσκας εξασφάλιζε κιόλας τη μισή επιτυχία. Και φυσικά, ο περιπλανώμενος Σωκράτης ήταν για τους τότε Αθηναίους μια μορφή πιο γνώριμη από τους λογής μετεωροσοφιστές, που τους ήξεραν μονάχα οι επικοί κύκλοι. Έτσι η εμφάνισή του και μόνο στη σκηνή θα αποκτούσε σίγουρη πηγή ευθυμίας.

δ) Με τη φάτσα του Σειληνού, την κοιλιά του, τη φαλάκρα του, τα ξυπόλητα πόδια του και τα κουρελιασμένα του ρούχα, ο Σωκράτης πρόσφερε στον κωμωδιογράφο μια έτοιμη φιγούρα μεγαρίτικης φάρσας. Άσχετα, δηλαδή, με τον εσωτερικό λόγο της σάτιρας, η εξωτερική εμφάνιση του φιλοσόφου για τον Αριστοφάνη τεράστιος πειρασμός.

ε) Ο Σωκράτης κι ο ίδιος χωρατατζής, πρώτος πάντα να γελάσει με τα πειράματα που του κάνουν οι γνωστοί του. *Σωκράτης μὲν κωμωδιούμενος ἐγέλα, διαβάζουμε στα αρχαία κιτάπια.*

Ο Αριστοφάνης θα μπορούσε να είχε διαλέξει για κεντρικό του ήρωα έναν απ' την πληθώρα των σοφιστών που ονομάζει *θουριομάντις, ιατροτέχνας, σφραγιδονυχαργοκομήτας, ἄνδρας μετεωροφένακας*. Γιατί δεν το έκανε; Ειπώθηκε εύστοχα από μερικούς φιλόλογους πως οι σοφιστές ήταν όλοι σχεδόν ξένοι κι η αττική κωμωδία περιοριζόταν, από αβρότητα, μονάχα σ' αθηναϊκά τέρατα. Φαντάζομαι εξάλλου πώς ο κωμικός μας δεν ήθελε να σατιρίσει καμιά συγκεκριμένη σχολή. Δε θεωρούσε υπεύθυνο το άλφα ή βήτα σύστημα, αλλά τη σύγχρονη μόρφωση γενικά. Γι' αυτό λοιπόν-μα και για άλλους λόγους- διάλεξε το Σωκράτη. Αυτός ήταν ντόπιος, δικιά του σχολή δεν είχε, και στα μάτια της κοινής γνώμης δε βρισκόταν και τόσο μακριά απ' τους σοφιστές ή τους λογής αγύρτες της φιλοσοφίας.¹⁶²

Πιο επιδέξιος Σοφιστής απ' αυτόν δεν υπήρχε. Έτσι καταλληλότερο πρόσωπο απ' αυτόν για τον τύπο του αρχισοφιστή, που σατιρίζει στην κωμωδία του, δεν μπορούσε να βρει ο Αριστοφάνης. Ύστερα, ήταν ο μόνος αυτόχθων Αθηναίος ανάμεσα στους επιφανείς Σοφιστές της εποχής και η αττική κωμωδία αποφεύγει το «*όνομαστί*

¹⁶² Σολομός (1990) : σελ.134-135

κωμωδεῖν» σε μη Αθηναίους. Τέλος ομολογουμένως ο Σωκράτης ήταν πολύ θεατρικό πρόσωπο. Και η μορφή του και ο τρόπος ζωής του ήταν ένας πειρασμός για έναν κωμικό συγγραφέα, που δεν του έτρεφε άλλωστε, εκτίμηση μεγαλύτερη από τους άλλους Σοφιστές.

Αυτός ο τόσο πιο άσχημος άνθρωπος -«*Μαρσύας*», όπως τον ονομάζει στο «*Συμπόσιο*» (XXXII,B) ο Αλκιβιάδης, για να τονίσει όμως ταυτόχρονα και την ψυχική ομορφιά- ό «*άνυπόδητός τε και άχίτων*» (Ξεν. *Άπομν.* Α, 6,2.), μπορούσε να γίνει μια ωραιότατη γελοιογραφική φιγούρα σε μια κωμωδία, αφού μάλιστα είναι βέβαιο πως θα είχε αρχίσει να γίνεται ήδη μέσα στην αθηναϊκή ζωή. Και η ιδιόρρυθμη ζωή του και η απόλυτη υποταγή του στους νόμους, αλλά και η λιτότητα και η εγκράτεια (και οι «*Νεφέλες*» δεν τις αρνούνται, στ. 440 κ.ε.) ήταν φυσικό να ενοχλούν και την τότε κοινωνία, όπως όλες άλλωστε τις κοινωνίες που δεν έχουν πάψει να χλευάζουν την αφέλεια ή την ανοησία αυτών που έχουν αυτές τις αρετές. Ο Σωκράτης είχε πάρει τις διαστάσεις αν όχι κωμικού, πάντως οπωσδήποτε παράδοξου ανθρώπου στη συνείδηση μιας μεγάλης μερίδας των συμπολιτών του.

Επομένως και η σταδιοδρομία του σε ήρωα μιας σχετικής κωμωδίας ήταν φυσικό να προβλέπεται λαμπρή από έναν κωμικό ποιητή που δε δίσταζε να μορφοποιήσει τις πιο τολμηρές συλλήψεις. Ο «*τσαρλατάνος σοφός*» ή ο «*φιλόσοφος του συρμού*», πρόσωπο λαϊκό και προσφιλές από πρώτες ακόμη αυτοσχέδιες παραστάσεις κωμωδίας της αγοράς, ανανεωνόταν κατά τη γνώμη του εντυπωσιακά με το Σωκράτη. Και μ' αυτόν τον τρόπο πίστευε σίγουρη την επιτυχία και των δύο σκοπών του: και την επίθεση κατά της σοφιστικής και τη βράβευση της κωμωδίας. Η αντίδρασή του μετά την αποτυχία επιβεβαιώνει την αισιοδοξία των προβλέψεών του.

Οπωσδήποτε και με όσα είπαμε μερικά ερωτήματα θα παραμείνουν καυτά: Γιατί π.χ. ο Αριστοφάνης εμφανίζει το Σωκράτη διευθυντή της σοφιστικής σχολής, ενώ είναι πασίγνωστο πως ποτέ δεν υπήρξε τέτοιος ή γιατί τον κατηγορεί ότι πληρώνεται για τη διδασκαλία του (π.χ. *Νεφ.* στ. 856 και 858, όπου η υπερβολή μάλιστα ότι πήραν τον Στρεψιάδη «*θοιμάτιον*» και «*τάς έμβάδας*» αποσκοπεί στο να τονίσει την απληστία των Σοφιστών); Είναι συκοφαντία καθαρή, όπως πιστεύουν πολλοί, για λόγους ίσως και καθαρά ατομικούς; Είναι άγνοια; Θα προτιμούσαμε μια ερμηνεία σύμφωνη με όσα δεχτήκαμε πιο πάνω; Πώς είναι μάλλον απίθανο να μην ήξερε ο Αριστοφάνης ότι ο Σωκράτης ούτε ιδρυτής σχολής ήταν ούτε χρήματα έπαιρνε. Από τη στιγμή όμως που ο πειρασμός να τον χρησιμοποιήσει σαν φιγούρα αρχισοφιστή στην κωμωδία του κυριάρχησε, φάνηκαν ασήμαντες λεπτομέρειες να του φορτωθούν

κοντά στις άλλες, που πίστευε πως είχε σαν σοφιστής, και δύο ακόμη ιδιότητες-απαραίτητες άλλωστε για μια πλήρη επίθεση κατά της σοφιστικής-του διευθυντή σχολής και του χρηματισμού. Και ήταν οπωσδήποτε ανάγκη να χρησιμοποιηθούν και τα δύο αυτά, εφόσον βέβαια ήθελε να εμφανίσει τη σοφιστική σαν κάτι οργανωμένο και επομένως πολύ ισχυρό και επικίνδυνο για την παραδοσιακή παιδεία. Κι ακόμη να την παρουσιάσει σαν μια οργανωμένη εκμετάλλευση εις βάρος των αφελών Αθηναίων.¹⁶³

Αξίζει να αναφέρει κανείς εδώ τα λόγια του Αναστάσιου Απέργη, που με το θιάσό του «Αριστοφάνης» παρουσίαζε επί σειρά ετών την κωμωδία *Νεφέλαι*. Αυτός πριν από κάποια παράσταση είπε: «Ο Αριστοφάνης έθεσε ως ήρωα του έργου του τον Σωκράτη, αφενός μεν όπως το έργο του αναδειχθεί ευκολότερον ένεκα της περιωπής του Σωκράτους όστις ήταν ο άνθρωπος της ημέρας και αφ' ετέρου αμυνόμενος διά την θρησκείαν των πατέρων του, την οποίαν ο μέγας φιλόσοφος εζήτη να κλονίσει δια των νέων του θεωριών περί του αγνώστου θεού και της λειτουργίας των ουρανίων σωμάτων».¹⁶⁴

Ο Αριστοφάνης δεν κινδυνεύει λοιπόν να βρει τον μπελά του από το λίβελλο. Ξέρει πως ο πειναλέος σοφός παίρνει με πνεύμα bonenfant κάθε σε βάρος του κοροϊδία. Χαρακτηριστικό είναι τ' ανέκδοτο-του Διογένη Λαέρτιου-πως κάποτε ένας άνθρωπος κλώτσησε στο δρόμο το Σωκράτη, κι όταν οι φίλοι του τον ρώτησαν γιατί δεν τον πάει στα δικαστήρια, ο Σωκράτης απάντησε: «Για ποιο λόγο; Αν με κλώτσαγε ένα γαϊδούρι θα του έκανα μήνυση.» Κι αν ακόμα δεν αληθεύει τ' ανέκδοτο, ανήκει πάντως στην ατμόσφαιρα που είχε δημιουργήσει ο Σωκράτης γύρω απ' το όνομά του. Κι η ατμόσφαιρα αυτή δε λείπει μήτε κι απ' αυτούς τους πλατωνικούς διαλόγους, όπου οι μαθητές οι ίδιοι γελούν συχνά πειράζοντας το δάσκαλό τους. Σύμφωνα μ' αυτήν θα είναι, όπως θα δούμε, κι η στάση του Σωκράτη στην παράσταση των *Νεφελών*.

Γύρω απ' την παράσταση αυτή έχει σωρευτεί μεγάλη ανεκδοτολογία. Ο Αιλιανός μας βεβαιώνει-χωρίς να είμαστε υποχρεωμένοι να τον πιστέψουμε-πως ο ίδιος ο Σωκράτης βρισκόταν καθισμένος στο αμφιθέατρο και πως, όταν εμφανίστηκε το κωμικό του ομοίωμα, σηκώθηκε όρθιος, για να μπορέσει να δει ο κόσμος ποιον σατίριζε το έργο. Ο Πλούταρχος, απ' την άλλη μεριά, μας μεταφέρει ένα διάλογο που έγινε τάχα στο τέλος της παράστασης. «Δεν αγανακτείς, ω Σωκράτη» τον ρώτησε

¹⁶³ Χρηστίδης (2001) : σελ. 79-81

¹⁶⁴ Μύρης (2008) : σελ. 39

κάποιος. Κι αυτός απάντησε: «Όχι, μα το Δία. Όπως με πειράζουν στα συμπόσια, έτσι με πειράζουν και στο θέατρο».¹⁶⁵

Ο Σωκράτης το 399 π.Χ. καταδικάστηκε σε θάνατο, πίνοντας κώνειο. Η κατηγορία ήταν η εξής: ο Σωκράτης πιστεύει σε θεούς στους οποίους δεν πιστεύει η πόλις, εισάγοντας καινά δαιμόνια και διαφθείρει τους νέους. Στην *Απολογία Σωκράτους* του Πλάτωνα ο φιλόσοφος παρουσιάζεται να κατηγορείται ότι εξετάζει τα ουράνια φαινόμενα και προσπαθεί να κάνει το ανίσχυρο επιχείρημα να φαίνεται ισχυρό (τόν ἦττω λόγον κρείττω ποιεῖν 19 b). Αυτή την εικόνα για τον Σωκράτη δίνουν και οι *Νεφέλες*: ο Σωκράτης σαν να ήταν ο Αναξαγόρας εξετάζει τα μετέωρα, δηλαδή τα ουράνια φαινόμενα, και σαν να ήταν ο Πρωταγόρας προσπαθεί να κάνει τον ἦττω λόγον κρείττω. Ο Σωκράτης στην *Απολογία* καταγγέλλει πως κάποιοι κωμωδιογράφοι διαστρέβλωσαν την πραγματική του εικόνα κι έτσι συνέβαλαν στη δυσφήμισή του (οι υπαινιγμοί του είναι προφανώς για τις *Νεφέλες* του Αριστοφάνη 18d, 19c). Για να αντικρούσει την κατηγορία εναντίον του ότι δήθεν διδάσκει πως ο ήλιος και η σελήνη δεν είναι θεοί, υποστηρίζει ότι μάλλον τον έχουν μπερδέψει με τον Αναξαγόρα (26 d-c).

Στις *Νεφέλες* ο Στρεψιάδης όταν βλέπει για πρώτη φορά τον Σωκράτη, εκπλήσσεται καθώς ο φιλόσοφος βρίσκεται πάνω σε μια αιώρα και παρατηρεί τα ουράνια φαινόμενα (223-234). Διαβάζοντας τους στίχους αυτούς, αναρωτιόμαστε μήπως και ο Αριστοφάνης μπέρδεψε πράγματι τον Σωκράτη με τον Αναξαγόρα ή με κάποιον άλλο φυσικό φιλόσοφο ή αστρονόμο. Μα ήταν έτσι ο αληθινός Σωκράτης; Ο Κικέρωνας που έζησε τόσους αιώνες μετά, γνώριζε καλά ότι «ο Σωκράτης κατέβασε τη φιλοσοφία από τα ουράνια στη γη και την έβαλε στα σπίτια των ανθρώπων.

Πώς είναι δυνατόν ο Αριστοφάνης που ήταν και σύγχρονος του Σωκράτη να παρουσιάζει το αντίστροφο; Η εξήγηση είναι απλή. Ο Αριστοφάνης δεν ήθελε να παρουσιάσει στη σκηνή τον αληθινό Σωκράτη, αλλά μια κωμική καρικατούρα που να περιέχει στοιχεία από διάφορους διανοούμενους. Γιατί άραγε επέλεξε τον Σωκράτη, αποδίδοντας του μάλιστα τις ιδιότητες των σοφιστών και των αστρονόμων (από τη στιγμή μάλιστα που δεν ήταν ούτε το ένα ούτε το άλλο); Γιατί π.χ. δεν επέλεξε τον Αναξαγόρα;

Κατά τη γνώμη μου, εκτός των άλλων λόγων, σ' αυτή την επιλογή συνέβαλλε το γεγονός ότι κάποιες προσωπικότητες προσφέρονται περισσότερο για σάτιρα από

¹⁶⁵Σολομός (1990) : σελ. 153

κάποιες άλλες, ιδίως όταν έχουν στοιχεία που στα μάτια της κοινής γνώμης φαίνονται εκκεντρικά. Μια καρικατούρα του Κλέωνα μάλλον θα είχε μεγαλύτερη επιτυχία στο θέατρο από μια του Περικλή ή του Νικία. Άραγε μια κωμωδία θα «πουλούσε» περισσότερο με πρωταγωνιστή τον Σοφοκλή ή τον Ευριπίδη; Η συνταγή του «Κλέωνα» και του «Ευριπίδη» αποδείχτηκε πετυχημένη, ενώ ο Σωκράτης δεν κέρδισε το πρώτο βραβείο, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος ο Αριστοφάνης θεωρούσε τις *Νεφέλες* ως ένα από τα καλύτερα έργα του. Πιθανότατα ο αληθινός Σωκράτης φαινόταν εκκεντρικός στα μάτια μιας μεγάλης μερίδας των συγχρόνων του και επομένως θα γινόταν μια αληθινή persona για τη σάτιρα των διανοουμένων της εποχής. Ας μην ξεχνάμε ότι ακόμη και σήμερα οι ιδέες του Σωκράτη φαντάζουν σε κάποιους εκκεντρικές, και ο τρόπος διδασκαλίας του ανατρεπτικός. Επιπλέον οι πληροφορίες που μας έχουν διασωθεί από την αρχαιότητα σχετικά με την εξωτερική του εμφάνιση, αν αληθεύουν, δείχνουν ότι επρόκειτο για μια ιδιόρρυθμη μορφή που προσφερόταν για διακωμώδηση.

Προφανώς ο Αριστοφάνης γνώριζε ότι ούτε ο Κλέων καταγόταν από την Παφλαγονία ούτε ότι η μητέρα του Ευριπίδη ήταν ακριβώς μανάβισσα ούτε ότι ο Σωκράτης ήταν σοφιστής ή αστρονόμος. Στο πλαίσιο του παραμορφωτικού καθρέφτη της κωμωδίας και της παρρησίας που πρόσφερε το *ὄνομαστί κωμωδεῖν*, η φαντασία ευρηματικών ποιητών, όπως ο Αριστοφάνης μπορούσε να απογειώσει την πραγματικότητα, μεταφέροντάς την σε ένα τόσο εξωπραγματικά ονειρικό πεδίο που θα λύτρωνε τους θεατές από την ίδια την πραγματικότητα. Οι *Νεφέλες* δεν ήταν σύμμαχοι μόνο του «αιθεροβάμονα» Σωκράτη αλλά και της «αιθεροβάμονος» φαντασίας του Αριστοφάνη. Εάν η κοινή γνώμη ή οι δικαστές του Σωκράτη ή ο Πλάτων μέρδεσαν την πραγματικότητα της κωμικής τέχνης με την πεζή πραγματικότητα, αυτό είναι δικό τους πρόβλημα. Οι Αθηναίοι ήξεραν πως ο Κλέων δεν ήταν Παφλαγόνας κι όμως γελούσαν μ' αυτή την αστεία επινόηση του ποιητή, όπως γελάμε σήμερα με παρατσούκλια πολιτικών. Π.χ. γελούσαμε όταν σατίριζαν τον πρώην πρωθυπουργό Κώστα Σημίτη ως «Κινέζο», γνωρίζοντας ότι δεν κατάγεται από την Κίνα. Η ανατροπή είναι βασικός κανόνας του χιούμορ. Αν ο Σωκράτης είχε κατεβάσει τη φιλοσοφία από τα ουράνια στη γη, η κωμωδία μπορούσε να παρουσιάσει το αντίστροφο. Μάλλον ο Αριστοφάνης δεν κέρδισε το πρώτο βραβείο με τις *Νεφέλες*, γιατί δεν βρήκε τους έξυπνους θεατές που αναζητούσε με αυτό το τόσο απαιτητικό έργο. Ίσως κάποιοι, βλέποντας τον Στρεψιάδη να δυσανασχέτησαν.

Ωστόσο αν η καταδίκη του Σωκράτη οφείλεται έστω και ελάχιστα στη σάτιρα των *Νεφελών* (σε πολιτικούς λόγους οφειλετών), τότε αυτό δείχνει πως μια εποχή κρίσης, μισαλλοδοξίας και φανατισμού χαρακτηρίζεται και από έλλειψη χιούμορ και από άγνοια βασικών κανόνων αισθητικής της λογοτεχνίας. Αν ο Κλέων έκανε πράγματι μήνυση στον Αριστοφάνη για τους *Βαβυλωνίους*, τότε δεν του άξιζε καθόλου η τιμητική θέση που του παραχωρήθηκε στο θέατρο.

Ο Αριστοφάνης θέλει να χτυπήσει όλους μαζί τους απατεώνες της μόρφωσης, τους δεξιότεχνες της σοφιστείας, που εξαιτίας τους εκφυλίστηκε η νεολαία της Αθήνας και χάθηκαν τα παλιά ιδανικά. Τα ιδανικά της εποχής του πατέρα του θα είναι πάντα το μέτρο του. Είναι κι αυτός-για να μεταχειριστούμε δικό του σκώμμα απ' τις *Νεφέλες- κρονίων ὄζων και βεκκεσέληνος*. Μ' άλλα λόγια, ένας ορκισμένος οπισθοδρομικός.

Αν ήξερε βέβαια από τα πριν πως η κοινή γνώμη θα έπαιρνε κατά γράμμα την κωμωδία του και πως θα περιόριζε στο πρόσωπο του Σωκράτη το γενικό αφορισμό των σοφιστών, τότε ίσως να διάλεγε κάποιον ανύπαρκτο και συμβολικό ήρωα. Αν έγινε εισαγγελέας του Σωκράτη, έγινε άθελά του. Αυτό το συμπέρασμα βγάζουμε άλλωστε κι απ' την ανοχή του Πλάτωνα απέναντί του. Αν ο Αριστοφάνης δεν ήταν μονάχα από παρεξήγηση ο υπαίτιος της καταδίκης, δε φαντάζομαι πως θα παρακαθόταν σαν φίλος ανάμεσα σε φίλους στο περίφημο εκείνο συμπόσιο-που έγινε επτά χρόνια μετά την παράσταση των *Νεφελών* και που γράφτηκε δεκαπέντε περίπου χρόνια μετά το θάνατο του Σωκράτη.

Ο θεατρικός Σωκράτης είναι ένα πρόσωπο εικονικό, που αντιπροσωπεύει όλους γενικά τους φουσκωμένους διάνους της νέας μόρφωσης. Η περίπτωση είναι όμοια με τις σημερινές γελοιογραφίες του τύπου και τα απολιτικά φινάλε της επιθεώρησης: δεν παίρνουμε στα σοβαρά τις υπερβολές του σατιριστή. Με το γέλιο όμως που μας προκαλεί, μας ανοίγει τα μάτια για ορισμένες κατάντιες της χώρας μας ή του κόσμου όλου. Αυτό ήθελε κι ο Αριστοφάνης: να βγάλουν οι Αθηναίοι, γελώντας με τη σωκρατική καρικατούρα, το γενικότερο συμπέρασμά τους και να προλάβουν το κακό προτού ξαπλωθεί ανεπανόρθωτα. Σταματήστε τους σοφιστές και τους φιλοσόφους με τις μοντέρνες ιδέες-τους λέει-δώστε ένα τέλος στην κακή ανατροφή των παιδιών σας, στην τεμπελιά, στην απλυσιά, στα κούφια λόγια και στο σκεπτικισμό γύρω απ' το Δωδεκάθεο. Φέρτε πίσω την υγεία του κορμιού και του μυαλού, τους αθλητικούς

αγώνες, την ηρωική ποίηση, την αντρίκεια μουσική, τον πατριωτισμό και την αληθινή θρησκεία.¹⁶⁶

Ο Σωκράτης λοιπόν του Πλάτωνα δεν είναι ο πρωτογενής Σωκράτης. Όπως το αρχαιότερο πορτραίτο του Κλέωνα ή του Ευριπίδη έγινε απ' τον Αριστοφάνη, έτσι κι ο πρώτος που ζωγραφίζει το Σωκράτη (πριν απ' τον Ξενοφώντα και τον Πλάτωνα είναι ο κωμωδιογράφος μας.

Ο Σωκράτης των κωμωδιογράφων είναι ο πρώτος Σωκράτης που έμεινε στην ιστορία, και για αυτό πρέπει να τον λογαριάσουμε σαν μια αυθεντική εικόνα, παρμένη ολόσιμα απ' τη φύση. Είναι και το μόνο λογοτεχνικό του πορτραίτο -ας μην το ξεχνάμε- που πρόφτασε να γνωρίσει ο ίδιος φιλόσοφος.

Η συνολική θεώρηση του έργου είναι προβληματική. Κεντρικό πρόσωπο του έργου είναι ο Σωκράτης, όπως βέβαια τον είδε, τον εξήγησε ή τον παρεξήγησε ο Αριστοφάνης. Όπως είναι γνωστό, δεν έγραψε τίποτα ο Σωκράτης. Η εικόνα του, εξιδανικευμένη από τους άμεσους μαθητές του, τον Ξενοφώντα και ιδίως τον Πλάτωνα, είναι σκόπιμα ή από σύγχυση εντελώς διαφοροποιημένη στο έργο του Αριστοφάνη. Είναι δύσκολο να κάνει κανείς τη σωστή τομή ανάμεσα στην εξιδανίκευση και στη διακωμώδηση.

Ένα ίσως είναι βέβαιο: ο Σωκράτης ήταν ελεγκτικός και από την άποψη αυτή όχι ανεπιφύλακτα υποστηρικτής των παλιών θεσμών. Και από την άποψη αυτή δεν ήταν δύσκολο να συγγέεται με τους συστηματικούς αναθεωρητές των κατεστημένων θεσμών και ιδεών, τους σοφιστές.. Προβληματική είναι και η μεταμόρφωση των Νεφελών: ξεκινούν με υπέροχο λυρικό τραγούδι, γίνονται διαφωτίστριες και αναπτύσσουν διάφορες φυσικοφιλοσοφικές θεωρίες και τέλος, μεταστρέφονται σε ηθικές υποστάσεις και με αισχύλειο τρόπο τονίζουν στον τιμωρημένο από τα πράγματα Στρενιάδη ότι του έπρεπε να πάθει, για να μάθει. Η κωμωδία αυτή δεν είναι παρά μια επίθεση κατά της σοφιστικής και του ορθολογισμού της.¹⁶⁷

¹⁶⁶ Σολομός (1990) : σελ. 138-139

¹⁶⁷ Μαυρόπουλος (2008) : 301-302

Ο ΤΙΤΛΟΣ ΤΗΣ ΚΩΜΩΔΙΑΣ

Η τάση των Σοφιστών, για εξήγηση των φυσικών φαινομένων με τους λογικούς νόμους του αίτιου και του αιτιατού είχε σαν φυσική συνέπεια το απελπιστικό αδυνάτισμα των θέσεων των καθιερωμένων θεών και το κάλεσμα πάνω στα βάρη τους. Ο «πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν», ο «Νεφεληγερέτης» Ζεύς, ήταν φυσικό να υποστεί τη μεγαλύτερη επίθεση όχι μόνο σαν πρώτος μεταξύ των θεών, αλλά και σαν εξουσιαστής των πιο βασικών μετεωρολογικών φαινομένων, που η ερμηνεία τους αποτελούσε βασική επιδίωξη των Σοφιστών (γι' αυτό και η ονομασία «μετεωροσοφιστής», *Νεφ.* 360). Ο Ζεύς προκαλεί τις βροντές και κρατάει στα χέρια του τον κεραυνό, που «πάντων κρατεῖς» (*Ξεν. Απομν.* Δ, 3, 14), ο Ζεύς «᾽βει και νίφει».

Τούτη την απλοϊκή πίστη εύκολα μπορούν να κλονίσουν οι Σοφιστές εξηγώντας τις αιτίες που προκαλούν τα φαινόμενα αυτά. Η βροντή προέρχεται από τη σύγκρουση των νεφελών μεταξύ τους (και *Νεφ.* 383), ο κεραυνός από άλλη φυσική αιτία, ίσως από άνεμο ξερό, που μετεωρίζεται και κλείνεται μέσα στις νεφέλες (*Νεφ.* 404), οι ίδιες τέλος οι νεφέλες στέλνουν τη βροχή στη γη, γιατί χωρίς αυτές δεν έχει δει κανείς βροχή ποτέ ως τώρα (*Νεφ.* 368).

Ότι αυτά όλα αποτελούσαν βασικό τμήμα της διδασκαλίας των Σοφιστών και ότι προξενούσαν την συγκλονιστική εντύπωση στους μέχρι τότε περίφοβους για την παντοδυναμία του Δία απλοϊκούς- και ο πολύς λαός είναι πάντα απλοϊκός- Αθηναίους, είναι ολοφάνερο. Το περίφημο «Ζεύς ᾽βει καί νίφει», πίστη ριζωμένη από την πρώτη εγκατάσταση του Έλληνα στους αγρούς ως τα τότε, θα είχε αρχίσει να γίνεται αντικείμενο ειρωνείας. Οι Νεφέλες αντικαθιστούσαν στη συνείδηση των Αθηναίων τον ύψιστο θεό κάθε μέρα και περισσότερο.

Όμως ο Αριστοφάνης δεν πιστεύει στους θεούς των Σοφιστών. Οι θεοί οι δικοί του είναι οι θεοί της παραδόσεως. Θα πρέπει λοιπόν ν' αποκαλύψει στο τέλος το λόγο που παρουσίασε τις νεφέλες στην κωμωδία του σαν αληθινούς θεούς των Σοφιστών. Στην πραγματικότητα είναι οι μυθολογικές εκείνες θεότητες που συναθροίζει και κατευθύνει μόνο αυτός, ο «Νεφεληγερέτης» Ζεύς. Αυτός τις κινεί και στον ουρανό, αυτός τις χρησιμοποίησε και σαν μέσο για ν' αποκαλυφθεί η πονηρία και η «ὑβρις» των Σοφιστών και η αφροσύνη των αφελών, που παρασύρονται από τα κηρύγματά τους.

Και ο χορός των *Νεφελών* του Αριστοφάνη αυτούς τους νέους θεούς του σοφιστικού ορθολογισμού συμβολίζει. «*Ταῖς νεφέλαις, ταῖς ἡμετέραις δαίμοσι*», ξεκαθαρίζει ο Σωκράτης. Και στο στίχο 424 συνοψίζονται αυτοί οι θεοί: Στο Χάος και στις Νεφέλες τρίτη προσθέτει την «*Γλῶτταν*», το μέσο του θεοποιημένου προφορικού λόγου των Σοφιστών. Και ο θεατὴς του δεν χρειάζονται εξηγήσεις του τίτλου. Όλοι τους καταλαβαίνουν το νόημα του χορού των Νεφελών, αφού όλοι τους λίγο πολύ θα έχουν πάρει μέρος στη διαμάχη γύρω από το πρόσωπο του πρώτου θεού.¹⁶⁸

Ο Σωκράτης πιστεύει ότι υποστηρίζουν τους αργόσχολους (331-334), εκείνες όμως επαινούν τη σκληρή δουλειά (414-9). Επαινούν επίσης τον Δίκαιο Λόγο όχι όμως τον Άδικο (1024-30 π.β.959 κ.ε.). Προειδοποιούν για τις συνέπειες των πράξεων του Στρεψιάδη σε τρεις περιπτώσεις (810-812, 1114, 1303-1320). Στην παράβαση, μεταφέρουν τα παράπονα του Ήλιου και της Σελήνης και των άλλων Ολυμπίων, τους οποίους εξυμνούν ως ηγέτες του σύμπαντος (563-574) και προστάτες των πόλεων (599-606). Όλα αυτά ελάχιστα ενθαρρύνουν τον Σωκράτη στην πεποίθηση ότι στέκουν στο πλευρό του.¹⁶⁹

Με τους στίχους 1453-1454 κ.ε. οι *Νεφέλες* αποκαλύπτουν τελείως το αληθινό πρόσωπό τους. Στους Σοφιστές που τολμούν να σκίσουν τα μυστήρια του σύμπαντος και να εξηγήσουν τη θεία τάξη του κόσμου, παρουσιάστηκαν ως τώρα σα οι θεοί της θνητής λογικής τους. Στην πραγματικότητα όμως δεν διαφέρουν από αισχυλικές «*Ερινύες*» που εκτελούν εντολές του «*μεγίστου πάντων θεοῦ*», ως τη στιγμή της τιμωρίας και των αφελών θαυμαστών τους (*Νεφ.* 1458) και των ίδιων των Σοφιστών. Με το χέρι του μετανοημένου Στρεψιάδη ο Ζεύς «*εὔθνος, βαρύς*» (*Αἰσχύλ. Εὐμεν.* 273) θα τους τιμωρήσει, όπως τους αξίζει για την «*ὑβριν*» τους. Και τη χαρά τους αυτή για την εκπλήρωση του έργου του δεν θα την κρύψουν στους δύο τελευταίους στίχους της κωμωδίας οι *Νεφέλες*.

Οι στίχοι (347-355), εμπνευσμένοι από τα πολυποίκιλα σχήματα που μπορούν να πάρουν τα νέφη στον ουρανό (*Νεφ.* 346) και οπωσδήποτε και από τη μυθολογία, γράφτηκαν από τον ποιητή για να του δώσουν τη δυνατότητα να παρουσιάσει το χορό του ντυμένο διαδοχικά με κουστούμια κενταύρων, λύκων, ελαφιών και τέλος γυναικών. Ένα σκηνικό δηλαδή καθαρά παιχνίδι, που θα ξάφνιαζε και θα ευχαριστούσε.¹⁷⁰

¹⁶⁸ Χρηστίδης (2001) : σελ. 86-88

¹⁶⁹ Bowie (1999) : σελ. 131

¹⁷⁰ Χρηστίδης (2001) : σελ. 88-89

Επιπλέον, η αλλαγή χαρακτήρα είναι συνεπής με τη συνήθη μέθοδο δράσης τους. Αναφέραμε την εξήγηση του Σωκράτη για την ιδιότητά τους ν' αλλάζουν μορφή και για το πώς «ό,τι θέλουν γίνονται», για να χλευάσουν την ανθρώπινη τρέλα (348-350): αν πήραν τη μορφή του ανάλογου ζώου, για να περιγελάσουν τους ανόσιους, τώρα έγιναν «γόησες», σοφιστικές θεότητες, για να κοροϊδέψουν και να τιμωρήσουν ένα «γόητα» Σοφιστή. Το ότι ο «σοφός» Σωκράτης είναι ανίκανος να καταλάβει τι συμβαίνει, δεν αποτελεί μόνο κωμικό στοιχείο, αλλά χλευάζει και όσους προβλέπουν το μέλλον για τους άλλους, αλλά δεν μπορούν να το προβλέψουν για τον εαυτό τους. Θα έλεγε κανείς ότι «έστριψαν» τη μορφή τους, για να χλευάσουν τον Στρεψιάδη, «το γιο του Στρεψία».¹⁷¹

Μέχρι σήμερα έχουν δοθεί τρεις κυρίως ερμηνείες του τίτλου του έργου. Σύμφωνα με την πρώτη, η κωμωδία ονομάστηκε έτσι επειδή οι *Νεφέλες* συμβολίζουν τις «νεφελώδεις» κι άστατες διδασκαλίες των σοφιστών. Σύμφωνα με τη δεύτερη, ο Αριστοφάνης έδωσε στο έργο του το όνομα ενός από τους θεούς στους οποίους οι σοφιστές και ο Σωκράτης παρουσιάζονται να πιστεύουν, δηλαδή τις νεφέλες, τα σύννεφα. Η τρίτη ερμηνεία σχετίζεται με τη δεύτερη και παράλληλα είναι συμβατή με την επίθεση του Αριστοφάνη εναντίον του σοφιστικού κινήματος και της κριτικής των πάντων με βάση τον ορθό λόγο. Έτσι, κάτω από την επίδραση της διδασκαλίας των σοφιστών, οι νεφέλες αντικαθιστούσαν ολοένα και περισσότερο τον Δία στη συνείδηση των Αθηναίων. Ο Χορός των *Νεφελών*, λοιπόν, συμβολίζει αυτούς τους νέους θεούς που αντικαθιστούσαν τους παλιούς, δηλαδή το Χάος, τη Γλώσσα και πολύ περισσότερο τις Νεφέλες, τα σύννεφα, και οι θεατές, που είχαν πάρει μέρος σε συζητήσεις γύρω από αυτό το θέμα, μπορούν εύκολα να αντιληφθούν αυτόν το συμβολισμό.¹⁷²

Το έργο ονοματίστηκε από το χορό των Νεφελών, οι οποίες είναι ένα πολύ περίπλοκο ποιητικό κατασκευάσμα. Στην αρχή αυτά τα σύννεφα αποτελούν ένα κομμάτι υπέροχης ποίησης, γιατί το πρώτο τους τραγούδι είναι από τα πιο όμορφα της ελληνικής ποίησης, ύστερα όμως σαν θεότητες των ανθρώπων του φροντιστηρίου αποτελούν ένα κομμάτι διαφωτισμού, και σαν τέτοιο συνδέεται με κάθε λογής φυσικοφιλοσοφικές θεωρίες. Στο τέλος όμως υπογραμμίζουν την ηθική μεταστροφή και καυχούνται μάλιστα με κάτι από την αισχυλική ευσέβεια: στην κατηγορία του Στρεψιάδη, ότι τάχα τον είχαν σπρώξει στην πονηρή του πράξη, αποκαλύπτουν βαθύ

¹⁷¹Bowie (1999) : σελ. 131

¹⁷²Μύρης (2008) : σελ. 28-29

νόημα (1548): έτσι κάνουν πάντα, όταν βλέπουν έναν να βρίσκεται σε αμαρτωλό πάθος, για να μάθει στη συμφορά του να φοβάται τους θεούς.¹⁷³

Το ότι οι Νεφέλες, που αρχικά ενήργησαν ως σοφιστικές θεότητες του Σωκράτη, στο τέλος αποκαλύπτονται ως εκπρόσωποι της θείας δίκης, θεωρήθηκε πρόβλημα του έργου. Στην πραγματικότητα, όπως κατέδειξε ο Segal το 1969, οι Νεφέλες δίνουν ασαφείς ενδείξεις για την πραγματική τους ιδιότητα από την πρώτη τους κιάλας εμφάνιση. Η απόλαυσή τους για τον καθαρό αέρα (257-290) έρχεται σε έντονη αντίθεση με το κλειστό περιβάλλον του Φροντιστηρίου (198 κ.εξ.). Πατέρας τους είναι ο Ωκεανός (277), κάθε άλλο παρά σοφιστική θεότητα, και εξυμνούν την Αθήνα για τον πλούτο των εορτών της προς τους Ολυμπίους (299-313).

Γιατί όμως ο Αριστοφάνης επέλεξε γι' αυτό το αντί-διανοουμενίστικο έργο Χορό των Νεφελών; Ο *μετέωρος*, αφ' υψηλού, συνδέεται και με την αλαζονεία. Ο Dover υποστηρίζει ότι ο διανοούμενος παραδοσιακά ασχολούνταν με την αστρονομία και τη μετεωρολογία, και ενδιαφερόταν για αφηρημένες έννοιες. Οι λέξεις *μετέωρος*, *πεποτῆσθαι* και *ἀναπτερῶσθαι* χρησιμοποιούνται μεταφορικά για την ανασφάλεια, την αβεβαιότητα και τον ενθουσιασμό, και σχετίζονται με το άγνωστο, το πνευματικό, με όλα όσα διακρίνονται από την κανονική ζωή. Γι' αυτό οι ποιητές που χρησιμοποιούν υψηλό ύφος ταξινομούνται μαζί με τους διανοουμένους (331 κ.ε.) και παριστάνονται να πετούν στον αέρα (*Εἰρήνη* 827 κ.ε., *Ὅρνιθες* 13).

Από την εξέλιξη και την κατάληξη του μύθου του έργου φαίνεται πως ο Αριστοφάνης δεν πιστεύει στους θεούς των σοφιστών, αλλά και στους δικούς του θεούς, τους θεούς της παράδοσης. Έτσι μπορεί στην αρχή να παρουσιάζει τις Νεφέλες ως θεούς των σοφιστών, αλλά στο τέλος φαίνεται πως και αυτές κινούνται από το Δία, ο οποίος φαίνεται να τις χρησιμοποιεί ως όργανό του, για να αποκαλύψει την ύβρη των σοφιστών και να καυτηριάσει τους αφελείς που ακολουθούν και ασπάζονται τη διδασκαλία και τα μοντέρνα κηρύγματά τους. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη θεωρία οι Νεφέλες μοιάζουν με τις Ερινύες των έργων του Αισχύλου που χρησιμοποιούνται από το Δία για την τιμωρία των ασεβών και εκείνων που τολμούν να διαταράξουν την κοινωνική ισορροπία και την ηθική τάξη. Στο τέλος του έργου οι Νεφέλες δεν κρύβουν την ικανοποίησή τους για την εκπλήρωση του έργου που τους έχει ανατεθεί από το Δία και τον ποιητή.¹⁷⁴

¹⁷³ Lesky (1981) : σελ. 604

¹⁷⁴ Μύρης (2008) : σελ. 29-30

ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΚΩΜΙΚΟΤΗΤΑ

Αν εξετάσουμε την κωμωδία βάσει της έκβασής της, οι *Νεφέλες* έχουν συντεθεί σύμφωνα με το πρότυπο μιας αισχύλειας τραγωδίας. «Όταν ο ίδιος ο άνθρωπος ρέπει με μεγάλη προθυμία προς αυτήν την κατεύθυνση, τότε συμπράττει και ο θεός (και τον ωθεί στη δυστυχία)» -σύμφωνα με αυτόν τον θεολογικό πυρήνα της αισχύλειας τραγωδίας (*Πέρσες* στ.742) οι θεότητες Νεφέλες παρασύρουν στον δρόμο της πτώσης τον Στρεψιάδη, ο οποίος έχει περιπέσει σε ύβρη και άτη (στ. 457-475). Με πολύ ζωηρά χρώματα του προδιαγράφουν την επιτυχία και το κύρος που θα απολαμβάνει μετά την επιμόρφωσή του από τον Σωκράτη (στ.469-475).¹⁷⁵

Υπό την έννοια ακριβώς της αισχύλειας θεολογίας ο Στρεψιάδης αφού πρώτα περιέπεσε σε ύβρη, φτάνει στο σημείο να κατανοήσει το σφάλμα της πράξης του. Ο Αριστοφάνης εντούτοις δεν κλείνει την κωμωδία του με αυτήν την διαπίστωση. Ο ήρωας του ενεργεί μάλιστα ακόμη μια φορά. Μετέρχεται βία η οποία σύμφωνα με την αισχύλεια αρχή -«όποιος έπραξε πρέπει και να υποφέρει» (*Αγαμέμνων* στ.1564)- θα προκαλέσει αναπόφευκτα καινούρια συμφορά.¹⁷⁶

Μολονότι, λοιπόν κάποιος μπορεί να νιώσει αποστροφή βλέποντας τον *αφλοισμό* του Στρεψιάδη, που σε κρίση μανικής εκδίκησης κατασκάπτει και πυρπολεί το σωκρατικό φροντιστήριο στην τελευταία σκηνή του έργου, πρέπει ωστόσο να επισημανθεί ότι τα γελαστικά σκώμματα του ποιητή στοχεύουν κυρίως στο να προειδοποιήσουν τους Αθηναίους θεατές για το χαοτικό κενό που ενεδρεύει μπροστά τους μέσα στο οποίο κινδυνεύουν ανά πάσα στιγμή να διολισθήσουν, εάν παραμελήσουν τις πατρογονικές παραδόσεις τους και ενδώσουν στους λεπτότατους λήρους των σοφιστών και στα χρησιμοθηρικά τερτίπια του Άδικου Λόγου.¹⁷⁷

Η ανάλυση της κοινωνικής, πολιτικής και ηθικής κρίσης της Αθήνας στις κωμωδίες του Αριστοφάνη διαφοροποιείται ανάλογα με το κεντρικό θέμα. Το παρελθόν, οι παλιές καλές μέρες, η νίκη επί των Περσών στον Μαραθώνα το 490 (*Νεφέλες* στ.986) αντιδιαστέλλονται προς την παρακμή την οποία προκάλεσε η σοφιστική. Στην παλαιότερη πολεμική αρετή που χαρακτηριζόταν από μια ατιθάσευτη ζωτικότητα, αντιστοιχεί η απέριττη και λιτή μουσική. Θεμέλιος λίθος

¹⁷⁵Zimmerman (2009) : σελ.146

¹⁷⁶Zimmermann (2009) : σελ. 149

¹⁷⁷ Παππάς (1996) : σελ. 485-486

αυτής της αξιόμαχης, τυπικά αθηναϊκής στάσης αποτελεί ο ορθός τρόπος διαπαιδαγώγησης των νέων, η παλιά, παραδοσιακή εκπαίδευση (στ.961), η οποία μετατρέπει τους νεαρούς σε πολίτες που σέβονται την παράδοση (στ.968) και γνωρίζουν τι τους ανήκει και τους αρμόζει και που δεν επιχειρούν τίποτα απερίσκεπτα (στ.962): πολίτες, δηλαδή, οι οποίοι είναι αφοσιωμένοι στο παραδοσιακό εκπαιδευτικό ιδεώδες του ορθού μέτρου, της *σωφροσύνης*.¹⁷⁸

Είναι επίσης σαφές ότι ο Αριστοφάνης εξοικειώθηκε με ευρύ φάσμα φιλοσοφικών και επιστημονικών συστημάτων σχετικά με τη θρησκεία, τη μετεωρολογία, τη γραμματική, τη ρητορική κ.λ.π., για να γράψει τις Νεφέλες. Έτσι και αυτός, όπως και ο Χορός του, παίρνουν μια μορφή σοφιστικής *γοητείας*, για να διακωμωδήσουν τη σύγχρονη φιλοσοφία. Αν δεν το είχε κάνει αυτό, δε θα είχαν γραφεί οι Νεφέλες ούτε θα είχε καεί το Φροντιστήριο: στο κάτω κάτω, ο ίδιος έκανε τον αδύνατο λόγο δυνατότερο κι έστειλε ένα νεαρό στον ανθόσπαρτο δρόμο της φιλοσοφίας. Συνεπώς, ο Αριστοφάνης είναι αμφιλεγόμενο άτομο στο κείμενο, που εκθειάζει και ταυτόχρονα γελοιοποιεί τη φιλοσοφική δραστηριότητα, και είδαμε ότι αυτή η αμφιλεγόμενη φύση διατηρείται και στην παράβαση, όταν παρουσιάζει τον εαυτό του ως κάτοχο αυτών ακριβώς των ιδιοτήτων που, όπως λένε, καθιστούν τόσο επικίνδυνο τον Σοφιστή.

Οποιοδήποτε φαινομενικά απλοϊκό «μήνυμα» ότι ο Σωκράτης και η παρέα του συνιστούν απειλή για την Αθήνα και τη θρησκεία της, η οποία απειλή δικαίως τιμωρείται από τους θεϊκούς εκπροσώπους, καταρρέει όχι μόνον επειδή οι χαρακτήρες που φέρουν ονόματα πραγματικών προσώπων διαφέρουν από την «πραγματικότητα», με αποτέλεσμα να είναι και ο Σωκράτης μείζων παραποίηση του προτύπου, αλλά κυρίως επειδή η ηθική υπόσταση όλων των χαρακτήρων είναι διφορούμενη και ο ίδιος ο ποιητής χαρακτηρίζεται ότι προσεγγίζει περισσότερο τους Σοφιστές, παρά τους «συνηθισμένους» ανθρώπους του κοινού.¹⁷⁹

Έτσι, αν θέλουμε, να ελεεινολογήσουμε τον Αριστοφάνη, που δεν προσπάθησε να νιώσει την πιο βαθιά σημασία του σωκρατικού δαιμόνιου ούτε την απέραντη αγάπη του σοφού για την πατρίδα του, μπορούμε να του καταλογίσουμε αντιδραστικότητα κι αδιαφορία. Μα όχι- όπως υπάρχει η τάση στους περισσότερους συγγραφείς- να αρνηθούμε ολότελα τη γνησιότητα του Σωκράτη του.

¹⁷⁸Zimmermann (2009) : σελ. 144-145

¹⁷⁹Bowie (1999) : σελ. 138-139

Μια χρονολογική λεπτομέρεια μας κάνει ωστόσο κατάπληξη, γιατί κάθε άλλο είναι παρά κολακευτική για τον κωμωδιογράφο. Τον καιρό που γράφονταν οι *Νεφέλες*, ο Σωκράτης φαντάρος με το γυλιό στην πλάτη, διαφέντευε την πατρίδα του στις κακοτοπιές της Βοιωτίας, ενώ ο Αριστοφάνης καθόταν σπίτι του κι έγραφε, φορτωμένος με πνευματικές μονάχα αγωνίες... Η μάχη στο Δήλιο έγινε σωστά το καλοκαίρι του 424. Νομίζω πως αν υπάρχει κάτι το απάνθρωπο και μικρό στη συμπεριφορά του Αριστοφάνη είναι σίγουρα αυτό. Ο άμαχος κωμωδιογράφος σαϊτεύει τον ηρωικό φιλόσοφο- που δεν είναι δα και κανένας φιλοπόλεμος ηγέτης μα απλός φαντάρος- με τη δικαιολογία πως ο τελευταίος αυτός απομακρύνει τους νέους από τα πατριωτικά ιδανικά του Αισχύλου και των Μαραθωνομάχων. Κι οι θεατρικές σαΐτες ακονίζονται σε μια στιγμή, που ο δύστυχος κατηγορούμενος είναι πολύ πιο αισχυλικός και πολύ πιο μαραθωνομάχος απ' ό, τι ο άκαρδος κατήγορός του.¹⁸⁰

Ο Φειδιππίδης, αφού «μορφωθεί» από τον Άδικο Λόγο του «Σωκράτη», είναι προθυμότερος να αντικαταστήσει το κύρος των παραδοσιακών νόμων με τη διάκριση του *νόμου από τη φύσιν*, βασική θέση των σοφιστών (*Νεφ.* 1421-1424):

Οὔκουν ἀνὴρ ὁ τὸν νόμον θεῖς τοῦτον ἦν τό πρῶτον
ὥσπερ σύ κἀγώ, καί λέγων ἔπειθε τοὺς παλαιούς;
Ἴηττόν τι δῆτ' ἔξεστι κάμοι καινόν αὖ τό λοιπόν
θεῖναι νόμον τοῖς υἱέσιν, τοὺς πατέρας ἀντιτύπτειν;

Μια εποχή νεωτερικότητας αναθεωρεί την παράδοση, βλέπει με κριτική ματιά τους κανόνες της και τους τροποποιεί. Στους παραπάνω στίχους διακρίνεται πως ο σχετικισμός και η θεωρία της διάκρισης *φύσει-νόμο* των σοφιστών μεταλλάχθηκαν σε δικαιολόγηση της ανηθικότητας. Οι διανοούμενοι λοιπόν με τους νεωτερισμούς τους ήταν υπεύθυνοι για την εκθρόνιση της παράδοσης, κάτι που μπορούσε σ' ένα κωμικό πλαίσιο να φτάσει στα άκρα: στο ξυλοφόρτωμα των γονιών από τα παιδιά τους. Ο άγνωστος συγγραφέας των *Δισσῶν Λόγων* στα πλαίσια μιας ρητορικής άσκησης για τη σχετικότητα της αλήθειας, επιχειρεί να υποστηρίξει την άποψη ότι το δίκαιο και το άδικο ταυτίζονται. Σε μια τέτοια εποχή ο σχετικισμός των σοφιστών θα μπορούσε να αποτελέσει πρόσχημα για τη δικαιολόγηση της ανηθικότητας.

Ο ίδιος ο «κακός σχεδιασμός του Στρεψιάδη στην προσπάθειά του να αποφύγει τα χρέη, οδηγεί στην καταστροφή του φροντιστηρίου, στην αποπομπή του Σωκράτη και των ευνοούμενών του και στην αποκατάσταση της πίστης στον Δία και τους

¹⁸⁰ Σολομός (1990) : σελ. 140

Ολύμπιους θεούς. Το κόστος για τον Στρεψιάδη θα είναι σχετικά μεγάλο, κυρίως ως προς την, από φιλοσοφική άποψη, δικαιολογημένη κακομεταχείριση από το γιο του., αλλά θα αποβεί επωφελέστατο για την πόλη, όφελος πολύ σπουδαιότερο από το ατομικό. Έτσι το έργο καταλήγει σε παράδοξο: οι Σοφιστές και τα συστήματά τους εμφανίζονται ως κάτι που κάθε πραγματικός Αθηναίος θα απέρριπτε, ταυτόχρονα όμως η καταστροφή τους φαίνεται να είναι αδύνατη, χωρίς την ενασχόληση μ' αυτά. Υπάρχει και ένα άλλο σημείο: αν εκ πρώτης όψεως, η καταστροφή του Φροντιστηρίου είναι καλό για την πόλη, μετά από σκέψη θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι η χρήση βίας εναντίον όσων χρησιμοποιούν επιχειρήματα και πειθώ, δεν είναι χωρίς προβλήματα, αφού αντίκειται στη σημασία που απέδιδαν οι Αθηναίοι στο διάλογο ως μέσο επίλυσης των διαφορών. Κι αυτό θυμίζει πολλές φορές περιπτώσεις, στην τραγωδία και αλλού, όπου η πειθώ παρουσιάζεται πιο πολιτισμένη μέθοδος από τη βία. Μπορεί να λεχθεί ότι ο Αριστοφάνης απάντησε στους Σοφιστές με λόγους, αλλά με λόγους, στους οποίους είναι εγγεγραμμένη μια πράξη βίας.

Πράγματι, η βία είναι διάχυτη στο τέλος του έργου, με τις επιθέσεις του Στρεψιάδη στους δανειστές και στο Φροντιστήριο, και τις επιθέσεις του Φειδιππίδη εναντίον του (κατά ειρωνικό τρόπο όλες αποτελούν αντίδραση στην ενασχόληση με τη φιλοσοφική διδακτική). Αν μας συγκλονίζει η κακομεταχείριση του Στρεψιάδη από το γιο του, δε θα έπρεπε να μας συγκλονίσει και η συμπεριφορά του Στρεψιάδη προς τον Σωκράτη; Πρέπει να είναι η βία απάντηση στις προκλήσεις της φιλοσοφίας;¹⁸¹

Δεν είναι τυχαίο ότι στην αναθεωρημένη εκδοχή του έργου που έχουμε στα χέρια μας η τελευταία σκηνή δεν κορυφώνεται, σύμφωνα με την συνήθη αριστοφανική τακτική, σε συμποσιακή ευωχία ή ακόμη και γαμήλιο πανηγυρισμό, αλλά σκοπίμως κατακλείεται με ανώφελες πράξεις φιλέκδικης εχθροπάθειας εκ μέρους ενός ηλικιωμένου Αθηναίου πολίτη- ο οποίος, κατ' αναλογία προς τον απεγνωσμένο πατέρα στους *Δαιταλῆς*, συνειδητοποιεί, ματαίως όμως και καθυστερημένα, την διαστρεβλωτική δύναμη της στρεψόδικης ρητορικής και την τρομερή βλαπτικότητα των λεπτών και διεσμειλευμένων λόγων των σοφιστών.

Προδήλως, ο Αριστοφάνης δεν επιθυμεί να εξωραΐσει την εικόνα των συντηρητικότερων συμπολιτών του, ούτε βεβαίως να αποδυθεί σε "άγονο αγώνα" εναντίον του Σωκράτη ως υποκινητή της έκλυτης αθηναϊκής νεολαίας. Αντιθέτως, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι με την αποτρόπαιη ιδίως αυτή εικόνα της

¹⁸¹Bowie (1999) : σελ. 137-138

κατάσκαψης και πυρπόλησης του σοφιστικού φροντιστηρίου φτάνει, θα λέγαμε, στο *πρέμνον* του πράγματος, διότι με οξυδέρκεια συλλαμβάνει και αριστοτεχνικά απεικονίζει την δεινή αμηχανία των Αθηναίων ενώπιον ενός ιστορικού μεταίχμιου, που υποκρύπτει κινδύνους, αλλά παράλληλα φαίνεται ότι υπόσχεται μια λαμπρότερη εποχή για την πόλη. Τα αδυσώπητα διλήμματα εκείνων των αποφράδων ημερών εγγράφονται έντονα στο σώμα του έργου. Ο Αριστοφάνης άλλωστε θα αποδειχθεί προφητικός, όταν με χαρακτηριστική επιφύλαξη προσπελάζει την εν πολλοίς αστήρικτη αισιοδοξία των πολιτικών ταγών, οι οποίοι συχνά εκμεταλλεύονταν προς ίδιον όφελος τον πατριωτικό παλμό και την εθνικιστική έξαρση των Αθηναίων εν μέσω μιας καταστροφικής πολεμικής σύρραξης.¹⁸²

Άλλωστε, οι άνθρωποι αυτοί απέδειξαν, αποτυγχάνοντας να εκτιμήσουν τις πρώτες *Νεφέλες*, ότι δεν είναι οι πλέον ενδεδεδειγμένοι κριτές ως προς τη θέση μιας φιλοσοφικής διαμάχης σ' ένα κράτος. Στην πραγματικότητα, θα τους χαρακτήριζε κανείς ελάχιστα καλύτερους από τον Στρεψιάδη, τον εκπρόσωπό τους: η στάση τους προς τις *Νεφέλες* (πρώτη έκδοση) και η στάση του Στρεψιάδη προς τη διδασκαλία του Σωκράτη ήταν μία και η αυτή, και η ήττα του Αριστοφάνη από «καραγκιόζηδες» (523-5) δεν φαίνεται διαφορετική από του Σωκράτη στα χέρια του «αγροίκου».¹⁸³

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΙΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗ

Ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί την κωμική σκηνή, για να δώσει πολιτικά μαθήματα στους Αθηναίους. Και δε διστάζει να χτυπήσει όλους τους δυνατούς της εποχής, αρχίζοντας από τον Περικλή, τον Κλέωνα, τον Υπέρβολο, τον Κλεοφώντα, τον Κέφαλο κ.ά. καθώς και το στρατηγό Λάμαχο, σύμβολο των φιλοπόλεμων παλληκαράδων. Όλοι αυτοί και άλλοι πολλοί παρευλάνουν μπροστά στους θεατές και ο ποιητής βρίσκει την ευκαιρία να τους ρίξει κάποιο πικρό πείραγμα.

Το θέατρο ήταν λοιπόν για τον Αριστοφάνη ένα βήμα ή και ένας άμβωνας, που χρησιμοποιεί για την αποστολή του: να διδάξει το καλό. Αυτός ήταν ο σκοπός του, σύμφωνα με όσα λέει ο χορός στους Άχαρνης: «Με τα έργα του ο ποιητής έγινε αιτία πολλών καλών και σας έδειξε πώς διοικούνται δημοκρατικά οι δήμοι. Έτσι και από τις συμμαχικές πόλεις θα έρθουν, φέροντας τα δοσίματά τους, γιατί θέλουν να

¹⁸² Παππάς-Μαρκαντωνάτος (1996) : σελ. 486

¹⁸³ Bowie (1999) : σελ. 138-139

γνωρίσουν τον ποιητή, τον άριστο, που κινδυνεύει, για να πει στους Αθηναίους τα σωστά. Η φήμη για την τόλμη του έφτασε τόσο μακριά, ώστε, όταν ο Βασιλιάς των Περσών δέχτηκε τους πρεσβευτές των Σπαρτιατών, τους ρώτησε πρώτα ποιο κυριαρχούν στη θάλασσα και έπειτα σε ποιους ανήκει ο ποιητής αυτός που λέει πολλά δυσάρεστα, γιατί, βέβαια, όποιοι έχουν τέτοιο σύμβουλο, θα γίνουν καλύτεροι και θα νικήσουν στον πόλεμο. »

Το βέβαιο είναι πως με όλη την προστασία που έδιναν οι νόμοι στους κωμωδιογράφους δεν ήταν χωρίς κινδύνους οι προσωπικές επιθέσεις στη σκηνή, και ο ίδιος ο Αριστοφάνης κινδύνεψε.

Στην *Ειρήνη* ο Αριστοφάνης συστήνει στους Αθηναίους να μην ξεχάσουν τις υπηρεσίες που τους πρόσφερε. Και στις *Σφήκες* πλέκει ο ίδιος το πανηγυρικό της δόξας του. «Ο ποιητής με φρόνημα Ηρακλή όρμησε ενάντια στους μεγάλους και αγωνίστηκε με αυτόν που έχει δόντια καρχαρία και μάτια της εταιράς Κύννας, (του Κλέωνα) ενώ γύρω του εκατό ολέθριοι κόλακες του έγλυφαν το κεφάλι... Δε φοβήθηκε αυτό το βρωμερό τέρας, ούτε εξαγοράστηκε με δώρα, όμως για το χατίρι σας πολεμά και τώρα... Αλλά με όλη την υπεροχή του εσείς δεν τον εκτιμήσατε αμέσως... Στο μέλλον όμως θα πρέπει να περιποιείσθε τους ποιητές που πασχίζουν να σας πουν κάτι καινούριο και να φυλάτε στο μυαλό σας τα νοήματά τους».

Ήταν άλλωστε παλιά συνήθεια οι ποιητές να καυχούνται μπροστά στο κοινό, από την εποχή του Ομήρου. Στου ύμνο του προς τον Απόλλωνα ο μεγάλος επικός ρωτά τα κορίτσια της Δήλου ποιο ποιητή προτιμούν και όλες μαζί απαντούν: « Είναι ένας τυφλός, που μένει στην τραχειά Χίο. Τα τραγούδια του είναι πάντα τα καλύτερα...». Συνήθεια ακόμα ήταν στην «παράβαση» οι κωμωδιογράφοι να εγκωμιάζουν τον εαυτό τους, να κολακεύουν το κοινό και να κατηγορούν τους άλλους ανταγωνιζόμενους ποιητές. Ο Αριστοφάνης δεν κάνει εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα. « Μα το Διόνυσο λέει, που με ανέθρεψε, θα σας πω, ω θεατές, ελεύθερα την αλήθεια. Εγώ, τέτοιος άνθρωπος και ποιητής δεν κομπάζω, ούτε προσπαθώ να σας ξεγελάσω ξαναφέροντας τα ίδια στη σκηνή δύο και τρεις φορές, αλλά σας δίνω πάντα καινούρια πράγματα και επιτυχημένα. Και αν μένετε ευχαριστημένοι με μένα και με τις κωμωδίες μου η κρίση σας θα αποδειχτεί στο μέλλον σωστή».

Βέβαια ο Αριστοφάνης, σα αληθινός Αθηναίος, έχει την ειρωνεία που χαρακτηρίζει τους διανοούμενους της εποχής του και προπάντων το Σωκράτη. Κάτω όμως από τους παραλογισμούς της φαντασίας του ποιητή βλέπουμε το στοχαστικό κριτή, μια φιλοσοφία πικρή, τη λύπη για την πατρίδα του που πάει στην καταστροφή.

Και πέρα από τα αστεία του ο ποιητής μας δείχνει μια ώριμη σκέψη, που βέβαια δεν την αναπτύσσει συστηματικά.

Αλλά οι κωμωδίες του Αριστοφάνη είναι προπάντων έργα ποιητή. Δεν πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε σ' αυτά την έκφραση κάποιου δόγματος. Είτε πρόκειται για πολιτική, είτε για φιλοσοφία, είτε για θρησκεία, είτε για λογοτεχνία ο Αριστοφάνης δεν είχε ένα ορισμένο κοινωνικοπολιτικό σχέδιο, όπως π.χ. στην εποχή μας ο Μπέρναρ Σω, σαν ιδανικό για να κρίνει τα διάφορα ζητήματα. Είχε μερικές γενικές ιδέες και άφηγε τη φαντασία του να εκδηλώνεται ελεύθερα, χωρίς δογματικούς περιορισμούς. Άλλωστε όταν τα πρόσωπα γίνονται συμβατικά μεγάφωνα ιδεών και όχι άτομα με αντιφάσεις, αισθήματα και πάθη, παύουν να είναι και φυσικά.

Θα είχαμε λαθεμένη την εικόνα των προσώπων που έδρασαν στην Αθήνα την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου, αν βασιζόμαστε μόνο στην μαρτυρία του Αριστοφάνη. Θα είχαμε απατηλή εντύπωση για το Σωκράτη, χωρίς τους διαλόγους του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα. Τον κατηγορεί ο Αριστοφάνης πως κάνει τους νέους σοφιστές και άμαχους. Και όμως, όταν ο ποιητής έγραψε τις *Νεφέλες*, ο Σωκράτης πολεμούσε στη Βοιωτία σαν απλός στρατιώτης. Και δεν είναι βέβαιο πως ο Αριστοφάνης πολέμησε ή υπηρέτησε καν στο στρατό.¹⁸⁴

Οι κατηγορίες όμως του Αριστοφάνη εναντίον του Σωκράτη όσο και αν παρουσιάζονται με τη συνηθισμένη στις κωμωδίες υπερβολή, κρίνονται όχι μόνο έξω από την πραγματικότητα αλλά και άδικες. Δεν είναι αρκετή η δικαιολογία πως ο Αριστοφάνης ζητούσε πρόσωπα και θέματα, για να διασκεδάσει το κοινό. Το πιθανότερο είναι πως ο ποιητής, όπως και οι περισσότεροι από τους συγχρόνους του, δεν κατάλαβε το βαθύτερο πνεύμα τους.

Από την *Απολογία* όμως του Σωκράτη φαίνεται πως αληθινά η δίκη του άρχισε με τις *Νεφέλες*. Σ' αυτήν ο Σωκράτης υποστηρίζει πως ο λαός είχε λαθεμένη αντίληψη για τη διδασκαλία του, γιατί του παρουσίασαν κάποιο Σωκράτη, άνθρωπο σοφό, που ζητά να μάθει τι γίνεται στον ουρανό ή στα βάθη της γης και που μπορεί να εμφανίσει το άδικο σαν δίκαιο. Η πραγματική αιτία της πίκρας μου είναι λοιπόν η κωμωδία του Αριστοφάνη, που με παρουσίασε να περπατώ στον αέρα, ξεφουρνίζοντας χίλιες παραδοξολογίες, αν και είμαι ολότελα ξένος σ' αυτές.

Ο Αριστοφάνης είχε τη γνώμη πως ο φιλόσοφος φέρνει «καινά δαιμόνια» στην πόλη, αφού βάζει στο στόμα του μαθητή του Φειδιπίδη, αυτά τα λόγια: « Τι

¹⁸⁴ Ευελπίδης (1962) : σελ. 111-115

ευχάριστο με πράγματα να ζεις καινούρια και έξυπνα και να περιφρονείς τους νόμους που έχει η πόλη». Και όμως ο Σωκράτης δε θέλησε να φύγει από τη φυλακή, όπως του πρότειναν, και ήπια το φαρμάκι, για να μην παραβεί αυτούς τους νόμους.

Το βέβαιο είναι πως γύρω από το Σωκράτη, όπως και γύρω από τους σπουδαίους σοφιστές, μαζεύονταν πλήθος από νέους, για να ακούσουν τα λόγια του. Ο Σωκράτης έμοιαζε λοιπόν σαν δάσκαλος ανάμεσα στους μαθητές του. Και επειδή αρκετοί από αυτούς ήταν παιδιά των πλουσιότερων οικογενειών, ήταν φυσικό οι πολλοί να νομίζουν πως ο φιλόσοφος πληρωνόταν για τα μαθήματά του, όπως και οι σοφιστές.

Ο Σωκράτης δε δεχόταν πληρωμή, αλλά ο Αριστοφάνης κατηγορεί και αυτόν όπως τους σοφιστές που έπαιρναν χρήματα για τη διδασκαλία τους. Σημασία έχει όμως προπάντων το περιεχόμενο της. Σε ένα χορικό των *Ορνίθων* ο Αριστοφάνης μιλά για ένα βάλτο όπου ο Σωκράτης, κακοπλυμένος, οδηγεί τις ψυχές.

Αυτά τα λίγα λόγια δε μας παρουσιάζουν μόνο το εξωτερικό του φιλόσοφου αλλά μας δείχνουν και την επίδραση που είχε στους μαθητές του. Ο Σωκράτης ήταν οδηγός ψυχών, όπως ο «ψυχοπομπός» Ερμής. Τους μούσε στη θεία ελπίδα της αθανασίας, γιατί πίστευε πως έχει τη μεγαλύτερη σημασία από τ' αγαθά της πρόσκαιρης ζωής, που περιφρονούσε επιδεικτικά. Γι' αυτό πολλοί μαθητές του δεν φρόντιζαν το κορμί τους. Σωκράτιζαν όπως λέει ο Αριστοφάνης. Αυτό δεν γινόταν βέβαια με τους κομψούς γλεντζέδες, σαν τον Αλκιβιάδη, το Χαρμίδα και τον Αδείμαντο, που ήταν μαθητές του Σωκράτη, όχι γιατί ενδιαφέρονταν για το περιεχόμενο της διδασκαλίας του, αλλά ήθελαν να μάθουν μόνο την τέχνη του λόγου, τη διαλεκτική του.¹⁸⁵

Ο Αριστοφάνης, μιλώντας για την Αθήνα και για τους συγχρόνους του, καταπιάνεται με θέματα που επαναλαμβάνονται σε όλες τις χώρες και σε όλες τις εποχές, γιατί αφορούν την ανθρώπινη φύση και την κοινωνική οργάνωση. Γι' αυτό το έργο του μένει αθάνατο και πάντα επίκαιρο με την παράσταση των κωμωδιών και με τις παρωδίες τους. Καταπιάνεται με σοβαρά προβλήματα, όπως ο πόλεμος και η ειρήνη, η ανάγκη των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, η οργάνωση της δημοκρατίας, η θέση της γυναίκας στην κοινωνία, που έχει άμεση σχέση με τα ζητήματα του έρωτα και του γάμου και μαζί με τα προβλήματα που γεννά η οικογενειακή συμβίωση. Και γενικά παρ' όλη τους την αττική μορφή τα πρόσωπα του Αριστοφάνη είναι κατανοητά και ενδιαφέρουν τους ανθρώπους όλων των εποχών.

¹⁸⁵ Ευελπίδης (1962) : σελ. 125-127

Μετά τον Όμηρο και τον Πίνδαρο, ο Αριστοφάνης είναι ο πλουσιότερος σε σχόλια αρχαίος Έλληνας συγγραφέας. Χάρη σε αυτά τα σχόλια καταλαβαίνουμε καλύτερα τον ποιητή, ενώ αλλιώς πολλά έργα του ή τουλάχιστον πολλοί στίχοι του θα έμεναν για μας γρίφοι δυσκολονόητοι. Και μάλιστα στο Βυζάντιο οι γραμματισμένοι διάβαζαν Αριστοφάνη, όσο και αν τα έργα του δεν παίζονταν πια. Οι κωμωδίες του ποιητή τυπώθηκαν για πρώτη φορά το 1498 στη Βενετία, με φροντίδες και σχόλια του Ρεθυμνιώτη Μάρκου Μουσούρου, πριν ακόμα τυπωθούν οι αρχαίοι τραγικοί. Αλλά όπως γράφει ο Αλέξης Σολωμός, ο αισθητικός «μημουαπτισμός» της χριστιανικής Ευρώπης προτιμά από τον Αριστοφάνη τον Τερέντιο, που βαστά πιο αυστηρά το «καθώς πρέπει» ύφος του Μενάνδρου.

Ο Έρασμος όμως στο παιδαγωγικό του έργο Μέθοδος Διδασκαλίας (Ratio Institutiendi Discipulos) συμβουλεύει πάνω από όλα τη μελέτη του Αριστοφάνη από τους αρχαίους Έλληνες ποιητές και του Λουκιανού από τους πεζογράφους. Στον Έπαινο Βλακείας, ο ίδιος φιλόσοφος βάζει αποσπάσματα από τον Αριστοφάνη και σε μια συζήτηση χρησιμοποιεί μοτίβα από τις ονομαζόμενες γυναικείες κωμωδίες του ποιητή, ιδιαίτερα από τη *Λυσιστράτη*. Το 1458 ο αρχηγός της «Πλειάδας» των Γάλλων ποιητών Πιέρ Ρονσάρ μετέφρασε και ανέβασε στη σκηνή του σχολείου «College de Goqueret» τον *Πλούτο* του Αριστοφάνη, που διατηρεί πάντα την επικαιρότητά του, αφού συνήθως το κυνήγι του πλούτου είναι σκοπός και ιδανικό της καθημερινής ζωής.

Ο Βολταίρος είναι αντιαριστοφανικός, γιατί είναι και αντιδημοκρατικός. Αντίθετα ο Ντιντερό γράφει: «Τι είναι ο Αριστοφάνης; Ένας πρωτότυπος φαρσογράφος. Ένας τέτοιος συγγραφέας είναι πάντα θείο δώρο για το Κράτος που ξέρει να τον χρησιμοποιήσει. Όταν αυτός παραλαμβάνει τους διάφορους έξαλλους που ταραάζουν την κοινωνία και τους εκθέτει δημόσια, τότε αχρηστεύονται και οι φυλακές».

Ο Μυσσέ στο «Δοκίμιό του για την τραγωδία» χαρακτηρίζει τον αγώνα του Δίκαιου και του Άδικου Λόγου σαν την πιο «σοβαρή και υπέροχη σκηνή που ακούστηκε ποτέ στο θέατρο».

Ο Χάινε τονίζει πως ο Αριστοφάνης δεν κοροϊδεύει μονάχα τα πρόσκαιρα και τυχαία γεγονότα, αλλά και τις αιώνιες γελοιότητες και αδυναμίες της ανθρωπότητας. Και φτάνει στο συμπέρασμα πως «η κοσμοθεωρία του Αριστοφάνη είναι ανώτερη από την κοσμοθεωρία των τραγικών, γιατί στο βάθος οι κωμωδίες του είναι τραγωδίες με χωρατά». Ειδικότερα στα χρόνια μας οι μεταφράσεις του Αριστοφάνη

σε διάφορες γλώσσες πληθαίνουν, μελέτες και βιβλία για αυτόν κυκλοφορούν κάθε χρόνο και ο ποιητής έγινε αγαπητός και επίκαιρος, όσο λίγοι παλιοί συγγραφείς.

«Βλέπω, γράφει ο Murray, τον ποιητή αφοσιωμένο σε τρία μεγάλα θέματα: την ειρήνη, την ποίηση και τη φιλοσοφική κριτική της ζωής. Γελά και δεν μπορεί παρά να γελά με όλα αυτά, εκτός από το πρώτο. Γιατί η απώλεια της Ειρήνης σημαίνει τελικά την υπαγωγή όλης της ζωής μας στη Βασιλεία της κτηνωδικής δύναμης, και αυτό, ακόμα και για τον πρίγκιπα του γέλιου, είναι όλο φρίκη και γέλιο».

Αλλά η απήχηση του Αριστοφάνη ξεπερνά τα στενά όρια του ελληνικού Κράτους. Οι κρίσεις του και τα διδάγματά του παίρνουν παγκόσμια σημασία, ιδιαίτερα με τα προβλήματα που παρουσιάζει η εποχή μας. Γι' αυτό και ο κορυφαίος των Άγγλων ελληνιστών ο Murray γράφει: «Σε καιρούς σαν τους δικούς μας όλοι ποθούμε να ξαναγυρίσει στη γη ένας από τους φιλοσόφους του γέλιου του παλιού καιρού. Στον πόλεμο ποθούσαμε μια πνοή του Βολταίρου να δείξει την τρέλα των ανθρώπων και τις αρρωστημένες προλήψεις που τους έθρεψαν ή μια πνοή του Εράσμου να τους κάνει λίγο ευγενικούς και τίμιους, ώστε να σκέπτονται ένα δύο λεπτά πριν χτυπήσουν ή πριν πουν ψέματα. Αλλά από πολλά χρόνια έχω ποθήσει ειδικά τον Αριστοφάνη και σκέπτομαι αν, σαν τους ήρωες του που ανασταίνονται από νεκροί σε δύο κωμωδίες του, θα ήταν δυνατό να φέρει στη γενιά μας κάποια βοήθεια. Θα μπορούσε άραγε να καταπολεμήσει τους πολεμικούς πυρετούς και εθνικισμούς της Ευρώπης, όπως τους πολέμησε στην πατρίδα του (αντιμετωπίζοντας την έχθρα και το θάνατο στην ανάγκη), αλλά πάντα πρόθυμος με το ευγενικό του γέλιο και χωρίς ποτέ να υποχωρεί σε εγωιστικούς υπολογισμούς;».¹⁸⁶

Ο Αριστοφάνης μπόρεσε να ξεπεράσει τους περιορισμούς του ελληνικού θεάτρου, τον οριοθετημένο χώρο του, τα προκαθορισμένα σκηνικά του και το μικρό αριθμό των ηθοποιών του. Διεύρυνε πολλαπλά το σκηνικό θεατρικό χώρο, επέτρεψε στο λόγο να αντιπροσωπεύει ό, τι οι σκηνογράφοι της εποχής δεν μπορούσαν να αποδώσουν, και έδωσε την εντύπωση ότι δεκαπλασίασε τον αριθμό των ηθοποιών που είχε στη διάθεσή του, για να καταλήξει σε σκηνές ζωντανού πλήθους, γεμάτες δαιμονισμένη κινητικότητα, βοηθώντας τον εαυτό του σε αυτό με τη λαμπρή χρήση του κωμικού χορού, των μονωδών και των μηχανημάτων. Πραγματικός Πλούτος του ίδιου του του θεάτρου, μετέτρεψε την ένδεια μέσων σε πληθώρα εντυπώσεων.

¹⁸⁶ Ευελπίδης (1962) : σελ. 136-142

Σίγουρα η εξαιρετική δραματουργική τεχνική του Αριστοφάνη, ευθύς εξαρχής φτασμένη σε πολύ υψηλό επίπεδο ήδη από τα πρώτα έργα και εξελισσόμενη στις λεπτομέρειες καθ' όλη τη διάρκεια της σταδιοδρομίας του, είναι αυτή που επιτρέπει στο κωμικό του να μην είναι μόνο φιλολογικού ενδιαφέροντος, αλλά πάντα ζωντανό.

Τα έργα του Αριστοφάνη δεν αποτελούνται από μια σειρά ποιητικών και κωμικών ευρημάτων των οποίων η συναρμολόγηση θα δημιουργούσε μια λίγο έως πολύ ασύνδετη κωμωδία, η οποία με τη σειρά της θα εντασσόταν σε ένα αρκετά σκόρπιο σύνολο. Αντιθέτως, είναι εμφανές ότι ο Αριστοφάνης ποτέ δεν υπέκυψε στην ευκολία, αλλά φάνηκε εντυπωσιακά απαιτητικός με τον εαυτό του, επιβάλλοντάς του κανόνες που ο ίδιος είχε εφεύρει για προσωπική χρήση, πολύ πριν ο Αριστοτέλης τους διατυπώσει. Μία μόνο κωμωδία υπάρχει, η *Είρήνη*, και άλλη μία, η *Λυσιστράτη*, της οποίας η δράση να ξεπερνάει το εικοσιτετράωρο.

Ακόμα και στις πιο σκοτεινές στιγμές του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι περισσότερες κωμωδίες του Αριστοφάνη περιβάλλονται από μια ατμόσφαιρα αγαλλίασης, μ' αυτή την αναζήτηση της φυσικής χαράς και αθωότητας. Ίσως αυτή να είναι και η πλευρά της ιδιοφυΐας του, εξάλλου, που είχε κάνει τους αρχαίους κριτικούς να βρίσκουν τόση χάρη στο έργο του. Λένε μάλιστα ότι ο Πλάτων συνέθεσε το εξής επιτύμβιο: «Οι Χάριτες, αναζητώντας ένα τέμενος που να μην γκρεμίζεται, διάλεξαν την ψυχή του Αριστοφάνη».¹⁸⁷

ΠΗΓΕΣ

Για να δείξουμε τώρα πως αντιμετωπίζει ο κριτικός έλεγχος το πληροφοριακό υλικό για το Σωκράτη και σε ποια συμπεράσματα καταλήγει γενικά, θα αρκεστούμε να σταματήσουμε σε μερικά ουσιώδη σημεία και πηγές.

Μια ματιά πρώτα στον κυριότερο λιβελλογράφο, το μουσικολόγο Αριστόξενο τον Ταραντίνο (Δ' αιώνα). Σωστός λίβελλος είναι το σχετικό με το Σωκράτη κείμενό του. Ο Σωκράτης του, ένα ελεεινό υποκείμενο φορτωμένο με όλα τα ελαττώματα και πάθη και κακίες. Για να παραμερίσουμε το κείμενο αυτό είναι αρκετό: α) να θυμηθούμε ότι ο σύγχρονος του Σωκράτη Αριστοφάνης, που τόσο σατιρίζει το Δάσκαλο στις *Νεφέλες* και άλλες κωμωδίες του, δε λέει τίποτα από αυτά που του καταμαρτυρεί ο Αριστόξενος και β) να αναρωτηθούμε αν ένας τέτοιος άνθρωπος θα ασκούσε τη

¹⁸⁷Thiercy (2001) : σελ. 156

μόνιμη γοητεία στη ψυχή των μαθητών του, στη ψυχή ενός Πλάτωνος. Ένα είναι βέβαιο, ότι ο Αριστόξενος συνεχίζει και αυτός μια παράδοση σατιρισμού του Σωκράτη, αυτήν που εγκαινίασε ο Αριστοφάνης.

Ωστόσο ο Αριστόξενος παρέχει και μια πληροφορία που επιτρέπει να συλλάβουμε ένα ουσιωδέστατο χαρακτηριστικό του Σωκράτη: κανείς, λέει, δεν ήταν τόσο πειστικός με το λόγο του, όσο ο Σωκράτης με το χαρακτήρα που απλωνόταν στη φυσιογνωμία του, με ό, τι ιδιαίτερο είχε το πρόσωπό του. Αλλά αυτό, μονάχα όταν δεν ήταν θυμωμένος. Γιατί όταν άναβε μέσα του το πάθος της οργής, η ασχήμια του γινόταν φρικιαστική. Δεν υπήρχε τότε λέξη, δεν υπήρχε πράξη που να μην την έκανε. Επιβεβαιώνει ο λιβελλογράφος κάτι που και από άλλες πληροφορίες γνωρίζουμε, ότι ο Σωκράτης δεν ήταν από τη φύση του ήρεμος και ήπιος άνθρωπος. Κατόρθωσε όμως, όπως ξέρουμε, να γίνει εξάισιος τύπος αυτοκυριαρχημένου ανθρώπου. Και οδηγός του, στο δύσκολο αυτό έργο, το φως που αναπήδησε στη συνείδησή του από το «γνώθι σαυτόν». Έτσι πριν διδάξει τους άλλους, δίδαξε και νίκησε ο ίδιος τον εαυτό του με σκληρό εσωτερικό αγώνα. Συνεχής εσωτερική νίκη είναι η αυτοκυριαρχία του. Η δύναμη που συγκρατεί το εσωτερικό κύμα, η συγκράτηση και την ίδια ώρα αυτοδέσμευση, η νίκη λοιπόν του ίδιου του εαυτού του, δεν ήταν ασφαλώς ο μικρότερος λόγος της γοητείας που ασκούσε ο Σωκράτης σε φλογερές ιδιοσυγκρασίες, όπως λ.χ. ο Αλκιβιάδης.¹⁸⁸

Στις *Νεφέλες* κεντρικό πρόσωπο και στόχος της κωμωδίας ο Σωκράτης. Οι *Νεφέλες* ανεβάστηκαν πρώτη φορά στα 423 π.Χ., όταν ο Σωκράτης ήταν 47 ετών. Το ότι ο κωμωδός από το Σωκράτη αντλεί ολόκληρη κωμωδία, και αυτόν έχει στόχο, δείχνει ότι ο Δάσκαλος ήταν, τότε, διάσημος. Ότι η παρουσία του και η δράση του είχαν απήχηση, προκαλούσαν περιέργεια, ενδιαφέρον και συζητήσεις. Αριστουργηματική είναι και αυτή η κωμωδία του Αριστοφάνη. Δεν μπορεί όμως να λείπει η πικρία από το γέλιο που προκαλεί, όταν αναλογίζεται κανείς ποιος και πόσο άδικα σατιρίζεται και όταν θυμάται ότι η σάτιρα αυτή είχε μοιραίες επιπτώσεις για το Δάσκαλο, όπως τόσο το τονίζει ο Πλάτων στην *Άπολογία*.

Πώς παρουσιάζει ο κωμικός στους Αθηναίους το Σωκράτη, ένα άνθρωπο που κάθε μέρα τον έβλεπαν και τον άκουαν στην αγορά, στις στοές, στις παλαισטרές, στα γυμναστήρια; Σχολάρχης είναι ο Σωκράτης των *Νεφελών*. Έχει δικό του «φροντιστήριο», όπου διευθύνει την εργασία μαθητών, οι οποίοι ζουν μαζί του, με

¹⁸⁸Τατάκης (1983) :σελ.21-22

ορισμένο σύστημα κοινοβιακής ζωής. Ασκητική η ζωή και αυστηρή η πειθαρχία. Ανυπόδητος, κουρελήδες οι μαθητές. Για να γίνεις δεκτός στο φροντιστήριο, θα πληρώσεις και θα περάσεις από εισαγωγική μύηση. Και τι διδάσκουν εκεί μέσα; Γεωμετρία, φυσική, αστρονομία, μετεωρολογία, γεωγραφία. Για τα υποχθόνια και τα έμψυχα όντα. Δέχονται ότι αρχή των όντων, αλλά και της σκέψης, είναι ο αέρας. Από τη δίνη του αιθέρα παράγονται όλα τα φαινόμενα του κόσμου. Διδάσκει ακόμη ο Σωκράτης των *Νεφελών* και ρητορική, γραμματική, μετρική, αριθμητική. Η γλώσσα είναι ένας από τους θεούς του. Αυτή, με την αντιλογική μέθοδο μπορεί να κάνει άδικο το δίκαιο λόγο και δίκαιο τον άδικο. Τέλος ο Σωκράτης του κωμωδού διακηρύσσει ότι οι νόμοι είναι τεχνητοί και αυθαίρετοι.

Ο Σωκράτης, λέει ακόμη ο Αριστοφάνης, είναι άθεος, γιατί δεν πιστεύει στους Θεούς της πατρίδας του. Γι' αυτό θα υποστεί την τιμωρία που του αξίζει. Η κωμωδία τελειώνει με την πυρπόληση του φροντιστηρίου. Μέσα στις φλόγες βρίσκουν το θάνατο ο Σωκράτης και οι μαθητές του.

Κατάπληκτοι μένουμε από τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει ο Αριστοφάνης το Σωκράτη. Από τις «Νεφέλες» του λείπει εντελώς σχεδόν ο Σωκράτης, όπως τον ξέρουμε σήμερα από τον Πλάτωνα, τον Ξενοφώντα, τον Αριστοτέλη, τους σωκρατικούς. Ο Σωκράτης του, αρχισοφιστής και πάνσοφος πολυτεχνίτης, ενσαρκώνει τα ιδεώδη του Πρωταγόρα, του Γοργία, του Ιππία του Ηλείου, του Πρόδικου από την Κέα. Ενσαρκώνει ακόμη τις ιδέες των εκλεκτικών φυσικών, του Διογένη του Απολλωνιάτη και άλλων.

Ενοχλεί τον Αριστοφάνη η φιλοσοφία των Ιώνων γενικά με τις εξηγητικές θεωρίες της. Τον ενοχλούν οι επιστήμες, που αυτές θέλουν τώρα να είναι το κύριο στοιχείο της αγωγής. Τον ενοχλεί η ρητορική στη μορφή και το πνεύμα που της έδιναν οι σοφιστές. Στόχος του συντηρητικού Αριστοφάνη είναι γενικά το νέο πνεύμα και ο νέος άνθρωπος που το πνεύμα αυτό πάει να πραγματώσει. Και όλα αυτά τα σατιρίζει ανελέητα στο πρόσωπο του Σωκράτη.¹⁸⁹

Γιατί όμως στο πρόσωπο του Σωκράτη; Η απάντηση που δίνεται στο ερώτημα αυτό μας βοηθά πολύτιμα και στην κατανόηση του πραγματικού Σωκράτη. Όπως φαίνεται, ο Σωκράτης στα νιάτα του είχε με πολύ ζήλο ασχοληθεί με τα θέματα της φυσικής φιλοσοφίας των Ιώνων. Αυτό δε θα το αγνοούσε ο Αριστοφάνης. Του έφτανε αυτό για τη σάτιρά του. Δεν ενδιαφέρθηκε για την απογοήτευση που δοκίμασε ο Σωκράτης

¹⁸⁹Τατάκης (1983) :σελ.22-25

από αυτήν του την απασχόληση. Όσο για τον αρχισοφιστή Σωκράτη, ας σκεφτούμε ότι τη ριζική διάκριση που εμείς κάνουμε σήμερα ανάμεσα στο Σωκράτη και τους σοφιστές, τη χρωστούμε κυρίως στον Πλάτωνα, που είδε σωστά τη φιλοσοφική υποδομή του έργου του Δασκάλου του. Ο Αριστοφάνης και πολλοί σύγχρονοί του έβλεπαν και στο Σωκράτη έναν καινοτόμο που τους σκανδάλιζε και τους ενοχλούσε, όπως οι άλλοι, ένα σοφιστή λοιπόν όπως οι σοφιστές, πολύ ενοχλητικό μάλιστα. Γιατί ο σοφιστής αυτός με τις συζητήσεις και τους ελέγχους του, με τη σοφιστική του, όπως νόμιζαν, ρητορική, τους καλούσε να μην σκέπτονται, όπως σκέπτονταν έως τότε.

Ωστόσο αρκετά πριν από το 423, ο Σωκράτης δεν απομακρύνθηκε μόνο από τη φυσική φιλοσοφία, αλλά είχε, φαίνεται, ανακαλύψει και την αποστολή του. Είχε κερδίσει το «γνῶθι σαυτόν», και είχε χαράξει το δρόμο της ζωής του, ένα δρόμο καταδικό του, που ριζικά τον διαστέλλει από όλους τους σοφούς της εποχής του και μάλιστα από τους σοφιστές. Κύριο έργο του είχε κιόλας θεωρήσει ο Σωκράτης να αποκαλύπτει στο συζητητή του την ψεύτικη αυτοπεποίθηση επάνω στην οποία στήριζε τη ζωή του, τη δράση του. Να του δείχνει ότι δε γνωρίζει τον εαυτό του. Να τον καλεί να στηρίζει τη ζωή του επάνω στην αλήθεια, όχι στο ψεύδος. Με την αποστολική του αυτή διάθεση και επιμονή ανοίγει ο Σωκράτης συζητήσεις επάνω σε κάθε λογής ζητήματα, επιστημονικά, ηθικά, θρησκευτικά, πολιτικά, αποσκοπώντας πάντα στο γκρέμισμα του ψεύδους, για να οικοδομηθεί η αλήθεια. Όποιος όμως βλέπει μόνο την επιφάνεια, όποιος περιορίζεται μόνο στο γκρέμισμα- το οποίο πάντα ενοχλεί- δεν είναι δυνατό να συλλάβει το βαθύτερο και ανακαινιστικό νόημα που έδινε ο Σωκράτης στην αυτογνωσία, να συνειδητοποιήσει τον «καινό λόγο» του. Έτσι εύκολα ταυτίζει το Σωκράτη με τους σοφιστές. Αυτό συμβαίνει και με τον Αριστοφάνη.¹⁹⁰

Η εικόνα των *Νεφελών* δεν περιέχει λοιπόν τίποτε το ουσιαστικό από τον πραγματικό Σωκράτη και το έργο του. Πόσοι όμως είδαν σωστά τους μεγάλους συγχρόνους τους; Ο Αριστοφάνης έχει στο κάτω κάτω το ελαφρυντικό ότι κωμωδία γράφει, με ορισμένη μάλιστα πρόθεση, όχι μελέτη για το Σωκράτη. Το Σωκράτη του τον χαρακτηρίζουν άλλωστε ικανότητες που τις είχε ο πραγματικός Σωκράτης, εξυπνάδα, περιέργεια, διαλεκτική δεινότητα. Υπηρετούν όμως έργα εντελώς ξένα προς τα έργα του Δασκάλου.

¹⁹⁰Τατάκης (1983) : σελ.25-26

Κάτι ωστόσο στις «Νεφέλες» αποκαλύπτει μια σπουδαία πτυχή του Σωκράτη. Κάτι που με ιδιαίτερη φροντίδα παρουσιάζει και καταδικάζει ο κωμωδός. Εννοώ την ασκητική ζωή του φροντιστηρίου και το ατημέλητο ντύσιμο. Η ατημελησία, δοσμένη εδώ στην υπερβολή της, φέρνει στη μνήμη μας ένα πραγματικό γεγονός. Το Σωκράτη ντυμένο με τον ευτελή τρίβωνά του, τον φιλοσοφικό από δω και πέρα τρίβωνα. Δεν τον φοράει ο Δάσκαλος, επειδή ήταν φτωχός και από άσημη οικογένεια- ο πατέρας του ήταν στενός φίλος του Λυσίμαχου, του γιου του Αριστείδη-. Τον φοράει γιατί είχε ανακαλύψει κάποιες άλλες ομορφιές, ανώτερες, εσωτερικές, πνευματικές. Μπροστά τους η ομορφιά των υλικών αντικειμένων έχανε την αξία της. Ένα μήνυμα λοιπόν συμβόλιζε η ατημελησία, ο ευτελής τρίβων και η ασκητική ζωή. Αλλά ο Αθηναίος του πέμπτου αιώνα, λάτρης της μορφής, αυτός που από τα χέρια του βγήκε η Ακρόπολη με τα αριστουργήματα του Φειδία και των άλλων, ήταν πολύ δύσκολο να συλλάβει ότι υπάρχουν άλλα πράγματα με περισσότερη ομορφιά και σημασία. Πράγματα που άξιζαν μεγαλύτερη προσοχή και αγάπη. Ο πιο μεγάλος, αλήθεια, αγώνας για το Σωκράτη και ύστερα για τον Πλάτωνα ήταν ακριβώς να αποκαλύψουν στον άνθρωπο το εσωτερικό κάλλος, το κάλλος της ψυχής από το οποίο πηγάζουν όλα τα άλλα.¹⁹¹

¹⁹¹Τατάκης (1983) : σελ. 26-27

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ο Αριστοφάνης χρησιμοποιεί την κωμική σκηνή για να δώσει πολιτικά μαθήματα στους Αθηναίους. Και δε διστάζει να χτυπήσει όλους τους δυνατούς της εποχής, αρχίζοντας από τον Περικλή, Όλοι αυτοί και άλλοι πολλοί παρευλάνουν μπροστά στους θεατές, και ο ποιητής βρίσκει την ευκαιρία να τους ρίξει κάποιο πικρό πείραγμα.

Το θέατρο ήταν λοιπόν για τον Αριστοφάνη ένα βήμα ή και ένας άμβωνας, που χρησιμοποιεί για την αποστολή του: να διδάξει το καλό. Αυτός ήταν ο σκοπός του, σύμφωνα με όσα λέει ο χορός στους *Άχαρνες*: «Με τα έργα του ο ποιητής έγινε αιτία πολλών καλών και σας έδειξε πώς διοικούνται δημοκρατικά οι δήμοι.

Βέβαια ο Αριστοφάνης, σαν αληθινός Αθηναίος, έχει την ειρωνεία που χαρακτηρίζει τους διανοούμενους της εποχής του και προπάντων το Σωκράτη. Κάτω όμως από τους παραλογισμούς της φαντασίας του ποιητή βλέπουμε στο στοχαστικό κριτή μια φιλοσοφία πικρή, τη λύπη για την πατρίδα του που πάει στην καταστροφή. Και πέρα από τα αστεία του ο ποιητής μας δείχνει μια ώριμη σκέψη, που βέβαια δεν την αναπτύσσει συστηματικά.¹⁹²

Το περιεχόμενο του κειμένου των *Νεφελών* δεν αφήνει την παραμικρή αμφιβολία ότι ο Αριστοφάνης επιχειρεί σε ένα μόνο έργο και σε ένα μόνο του άνθρωπο να συγκεντρώσει όλα όσα κατά την κρίση του αποτελούσαν το μεγαλύτερο κίνδυνο για την Αθηναϊκή κοινωνία.¹⁹³

Ο θεατρικός Σωκράτης είναι ένα πρόσωπο εικονικό, που αντιπροσωπεύει όλους γενικά τους φουσκωμένους διάνους της νέας μόρφωσης. Με το γέλιο όμως που μας προκαλεί, μας ανοίγει τα μάτια για ορισμένες κατάντιες της χώρας μας ή του κόσμου όλου.

Αυτό ήθελε κι ο Αριστοφάνης: να βγάλουν οι Αθηναίοι, γελώντας με τη σωκρατική καρικατούρα, το γενικότερο συμπέρασμά τους και να προλάβουν το κακό προτού ξαπλωθεί ανεπανόρθωτα. Σταματήστε τους σοφιστές και τους φιλοσόφους με τις μοντέρνες ιδέες-τους λέει-δώστε ένα τέλος στην κακή ανατροφή των παιδιών σας, στην τεμπελιά, στην απλυσιά, στα κούφια λόγια και στο σκεπτικισμό γύρω απ' το

¹⁹² Ευελπίδης (1962): σελ. 111-114

¹⁹³ Μπούρας (1980): σελ. 263

Δωδεκάθεο. Φέρτε πίσω την υγεία του κορμιού και του μυαλού, τους αθλητικούς αγώνες, την ηρωική ποίηση, την αντρίκεια μουσική, τον πατριωτισμό και την αληθινή θρησκεία.¹⁹⁴

Για το μέσο Αθηναίο του 423, ο Σωκράτης δεν είναι παρά ένα αλλόκοτος τύπος της αγοράς, ένας ξυπόλυτος κι απένταρος κουρελής, που νταραβερίζεται με τους νέους στο γυμναστήριο, την ώρα που σκουπίζουν τον ιδρώτα απ' τα κορμιά τους. Μιλάει για πράγματα απίθανα και προσφέρει καινούριους μηχανισμούς της σκέψης, έτσι που οι νέοι δε βαριούνται ποτέ να τον ακούν. Είναι διασκεδαστικός, γιατί ειρωνεύεται και τον εαυτό του-ιδιαίτερα για τα όσα τραβάει απ' τη γυναίκα του, την Ξανθίππη.

Ποτέ δεν έχει λεφτά για να φάει, μα τον καλούν στα βραδινά τραπέζια, σαν νούμερο ξεχωριστό, γιατί ξέρει να κουβεντιάζει ως το πρωί και να πίνει δίχως να μεθάει. Στα σαρανταεπτά του χρόνια, πιθανό να μην έχει τρυπώσει ακόμα στα ενδότερα της ανθρώπινης ψυχής και να βρίσκεται στο προκαταρκτικό μονάχα στάδιο, την ενατένιση δηλαδή του κόσμου.

Έτσι η διδασκαλία του μπορεί και να ταυτίζεται ίσαμε ένα βαθμό με τα όσα περίεργα λένε οι σοφιστές στους μαθητές τους, για αστρονομία, γεωλογία, γεωμετρία, Τον κλασσικό αιώνα θα αρκούσε να είσαι τολμηρός στις συνήθειές σου κι ακατάστατος στο ντύσιμό σου, ή ακόμα ακούρευτος και βρώμικος, για να σε σφραγίσουν σοφιστή.¹⁹⁵

Ο Αριστοφάνης με την κωμωδία του Νεφέλες θέλει να χτυπήσει όλους μαζί τους απατεώνες της μόρφωσης, τους δεξιότεχνες της σοφιστείας, που εξαιτίας τους εκφυλίστηκε η νεολαία της Αθήνας και χάθηκαν τα παλιά ιδανικά. Τα ιδανικά της εποχής του πατέρα του θα είναι πάντα το μέτρο του. Είναι κι αυτός-για να μεταχειριστούμε δικό του σκώμμα απ' τις Νεφέλες- κρονίων ὄζων και βεκκεσέληνος. Μ' άλλα λόγια, ένας ορκισμένος οπισθοδρομικός.¹⁹⁶

Αριστουργηματική είναι αυτή η κωμωδία του Αριστοφάνη. Δεν μπορεί όμως να λείπει η πικρία από το γέλιο που προκαλεί, όταν αναλογίζεται κανείς ποιος και πόσο άδικα σατιρίζεται και όταν θυμάται ότι η σάτιρα αυτή είχε μοιραίες επιπτώσεις για το Δάσκαλο, όπως τόσο το τονίζει ο Πλάτων στην «Απολογία».¹⁹⁷

¹⁹⁴Σολωμός (1990): σελ. 139

¹⁹⁵Σολωμός (1990): σελ. 135

¹⁹⁶Σολωμός (1990): σελ. 138-139

²⁰¹Τατάκης (1983): σελ. 22-23

Θα είχαμε λαθεμένη την εικόνα των προσώπων που έδρασαν στην Αθήνα την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου αν βασιζόμαστε μόνο στην μαρτυρία του Αριστοφάνη. Θα είχαμε απατηλή εντύπωση για το Σωκράτη, χωρίς τους διαλόγους του Πλάτωνα και του Ξενοφώντα.¹⁹⁸

Η εικόνα των «Νεφελών» δεν περιέχει λοιπόν τίποτε το ουσιαστικό από τον πραγματικό Σωκράτη και το έργο του. Πόσοι όμως είδαν σωστά τους μεγάλους συγχρόνους τους; Ο Αριστοφάνης έχει στο κάτω κάτω το ελαφρυντικό ότι κωμωδία γράφει, με ορισμένη μάλιστα πρόθεση, όχι μελέτη για το Σωκράτη. Το Σωκράτη του τον χαρακτηρίζουν άλλωστε ικανότητες που τις είχε ο πραγματικός Σωκράτης, εξυπνάδα, περιέργεια, διαλεκτική δεινότητα. Υπηρετούν όμως έργα εντελώς ξένα προς τα έργα του Δασκάλου.¹⁹⁹

Αλλά ο Αριστοφάνης είναι πρωτίστως ένας αριστοτέχνης του λόγου. Και για μας ειδικά τους σύγχρονους αναγνώστες το προφορικό του χιούμορ είναι που μετράει περισσότερο. Στο προφορικό χιούμορ φαίνεται η ξεχωριστή μαστοριά του Αριστοφάνη, που κατέχει σχεδόν κάθε γνωστό μέσο ικανό να κάνει τον κόσμο να γελάσει.²⁰⁰

Ο Αριστοφάνης, μιλώντας για την Αθήνα και για τους σύγχρονούς του καταπιάνεται με θέματα που επαναλαμβάνονται σε όλες τις χώρες και σε όλες τις εποχές, γιατί αφορούν την ανθρώπινη φύση και την κοινωνική οργάνωση. Γι' αυτό το έργο του μένει αθάνατο και πάντα επίκαιρο.²⁰¹

¹⁹⁸Ευελπίδης (1962): σελ. 115

¹⁹⁹Τατάκης (1983): σελ. 26

²⁰⁰Stanford (1993): σελ. 36

²⁰¹Ευελπίδης (1962): σελ. 136-137

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Αποστολίδης Π., 1996, *Τα Ιατρικά του Αριστοφάνη*, εκδόσεις Γαβριηλίδης, Αθήνα
- Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, *Αριστοφάνους Νεφέλαι*, Μετάφραση Κ.Χ. Μύρης [Κώστας Γεωργουσόπουλος] Εισαγωγή- Σχόλια Αθανάσιος Φραγκούλης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα
- Γεωργοπαπαδάκος Α., 1992, *Ιστορία*, Αθήνα
- Ευελπίδης Χ., 1962, *Ο Αριστοφάνης και το έργο του*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα
- Καρώνη Π., 2003, *Αριστοφάνης, ο κωμωδιογράφος όλων των εποχών*, εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα
- Μαυρόπουλος Θ.Ι., 2008, *Αριστοφάνους Νεφέλαι*, εκδόσεις Ζήτρος, Αθήνα
- Μπαλάσκας Κ., 1976, *Αριστοφάνους Νεφέλαι*, Μετάφραση-Εισαγωγή Σχόλια: Κώστας Τοπούζης, εκδόσεις επικαιρότητα, Αθήνα
- Μπούρας Ν.Γ., 1986, Κολλέγιο Αθηνών, Αθήνα
- Ξανθάκη-Καραμάνου Γ., 1991, *Παράλληλες εξελίξεις στη Μετακλασική Τραγωδία και Κωμωδία*, Αθήνα
- Παππάς Θ., 1996², *Ο φιλόγελως Αριστοφάνης*, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Σολωμός Α., 1990³, *Ο Ζωντανός Αριστοφάνης*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα
- Σταύρου Θ., 2006, *Οι κωμωδίες του Αριστοφάνη*, εκδόσεις Εστία, Αθήνα
- Τατάκης Β.Ν., 1983², *Ο Σωκράτης, Η ζωή και η διδασκαλία του*, εκδοτικός οίκος Αστήρ, Αθήνα
- Χρηστίδης Χ., 2001, *Αριστοφάνης Νεφέλες*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα

ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Aristophanes, *A Study*, Oxford, 1933
- Bowie A.M., 1999, *Αριστοφάνης: μύθος, τελετουργία και κωμωδία*, μετάφραση Πόλυ Μοσχοπούλου επιμέλεια Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, εκδόσεις Τυπωθήτω, Αθήνα
- Couat.,A., 1889, *Aristophane et l' ancienne comedie attique*. Paris
- Croiset, M., 1906, *Aristophane et les partis a Athenes*, Paris
- Dover K.J., 1981, *Η κωμωδία του Αριστοφάνη*, μετάφραση Φάνης Ι. Κακριδής, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Easterling P.E – Knox B.M.W., 1994, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση: Βάιος Λιαπής, Νικόλαος Μπεζαντάκος, Αθήνα
- Lesky A , 1981⁵, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* μετάφραση Αγ. Γ. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη
- Maurach G., 2009, *Επίτομη ιστορία της Κωμωδίας στην αρχαιότητα*, εκδόσεις Μεταίχμιο, Αθήνα
- Murray G., 1964, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδόσεις Δευτέρα
- Romilly J. 1988, *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία*, μετάφραση: Θεώνη Χριστοπούλου-Μικρογιαννάκη, Αθήνα
- Said S., Trede M., Boulluec A., 2001² , *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφραση: Γ. Ξανθάκη-Καραμάνου, Δ.Τσιλιβερδής, Β. Πόθου, επιστημονική επιμέλεια: Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, Αθήνα
- Silk M., 2007, *Οι χαρακτήρες του Αριστοφάνη*, στο *Θέλξις Αριστοφάνης Δεκαπέντε Μελετήματα*, Επιλογή-Επιμέλεια Γεώργιος Δ. Κατσής, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα
- Stanford W.B., 1993, *Αριστοφάνους Βάτραχοι*, μετάφραση: Μάριος Μπλέτας, εκδόσεις Καρδαμίτσα, Αθήνα
- Taylor A.E., 2009, *Ο Πλάτων, ο άνθρωπος και το έργο του*, μετάφραση: Ιορδάνης Αρζόγλου, εκδόσεις ΜΙΕΤ, Αθήνα
- Thiery P., 2001, *Ο Αριστοφάνης και η Αρχαία Κωμωδία*, μετάφραση Γ.Φ.Γαλάνης, εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα
- Zimmermann B., 2007, *Η αρχαία ελληνική κωμωδία*, μετάφραση Ηλίας Τσιριγκάκης επιμέλεια Δανιήλ Ι. Ιακώβ, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα